

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
Ljubljana 2025

INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

57 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

**Marko Zajc, Ivan Smiljanić,
Meta Remec**

**SAMOMOR
MED SIMPTOMOM
IN METAFORO**

ZALOŽBA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Odgovorna urednica: dr. Mojca Šorn

Založnik: Inštitut za novejšo zgodovino

Zanj: dr. Andrej Pančur

ZBIRKA RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES 57

ISSN 2350-5664

ISSN (spletna izdaja): 3023-9826

Marko Zajc, Ivan Smiljanić, Meta Remec
SAMOMOR MED SIMPTOMOM IN METAFORO

Recenzenta: dr. Bojan Godeša

dr. Maja Lukanc

Jezikovni pregled: Polonca Kekec

Prevod povzetka: Borut Praper

Oblikovanje: Barbara Bogataj Kokalj

Maša Bogataj

Slikovno gradivo

na ovitku: shutterstock

Tisk: Medium d.o.o.

Naklada: 200 izvodov

Študija je nastala v okviru projekta *Greh, sramota, simptom: samomor in njegove percepcije na Slovenskem (1850–2000)* (J6-3123) in programov *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije* (P6-0280) ter *Politična zgodovina* (P6-0281), ki jih financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

616.89-008.441.44(497.4)

ZAJC, Marko, 1975-

Samomor med simptomom in metaforo / Marko Zajc, Ivan Smiljanić, Meta Remec ; [prevod povzetka Borut Praper]. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2025. - (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 57, ISSN 2350-5664)

ISBN 978-961-7104-44-8

COBISS.SI-ID 246408963

VSEBINA

7	UVOD
17	»VEČNA SLOVENSKA ŽALOST«. SLOVENCİ, SAMOMOR IN 20. STOLETJE
51	»SAMI PONOSNO SMO SI SMRT IZBRALI«. KONCEPT HEROJSKEGA PARTIZANSKEGA SAMOMORA NA SLOVENSKEM V JUGOSLOVANSKEM KONTEKSTU
103	SAMOMOR KOT SLOVENSKA METAFORA: K INTELEKTUALNI ZGODOVINI SAMOMORA KOT METAFORE V SOCIALISTIČNI SLOVENIJI
131	ZAKLJUČEK
137	POVZETEK
149	SUMMARY
161	VIRI IN LITERATURA
177	IMENSKO KAZALO
187	O AVTORJIH

UVOD

Umrljivost zaradi samomora je po vsem svetu priznana kot resen javnozdravstveni problem. Vsako leto prizadene milijone družin, skupnosti in posameznikov, zato je predmet preučevanja različnih ved, ki poskušajo razumeti njegove vzvode, vzroke in zasnovati strategije za soočanje z njegovimi posledicami.

Tradicionalnim disciplinam, ki se ukvarjajo s problematiko samomora, kot so psihiatrija, suicidologija, sociologija, pravo in filozofija, če naštejemo le nekatere, se v zadnjem obdobju vse bolj načrtno pridružuje tudi zgodovinopisje. Historiografsko preučevanje samomora predstavlja pomembno raziskovalno področje, saj osvetljuje preplet individualnih dejanj in širših družbenih, političnih ter kulturnih kontekstov. Samomor namreč nikoli ne obstaja zgolj kot osebna odločitev, temveč je zgodovinsko in družbeno pogojeno dejanje, ki odseva prevladujoče norme, ideologije in kolektivne občutljivosti določenega časa. Historiografski pristop omogoča razkrivanje premikov v razumevanju in pokaže, kako so politične oblasti in strokovni diskurzi samomor interpretirali ter instrumentalizirali. Poleg tega lahko z analizo samomora kot kulturne prakse dostopamo do marginaliziranih glasov in izkušenj – žensk, mladih, starejših ali ideoloških disidentov, katerih usode so pogosto izbrisane iz uradne zgodovine. Samomor tako postane točka, prek katere je mogoče razkrivati napetosti med posameznikom in družbo, med generacijskimi identitetami ter med uradnimi naracijami in osebnimi stiskami.

V različnih zgodovinskih obdobjih je bil samomor obravnavan na različne načine – od greha in kaznivega dejanja do izraza družbene patologije ali celo politične izjave. Z naraščanjem (statistično) zaznane stopnje samomorilnosti so se v zvezi z njo širile tudi polemike, predvsem pa poskusi različnih disciplin, da bi jo znanstveno omejile znotraj parametrov, ki bi jih bilo mogoče opazovati, meriti in primerjati. V središče obravnave fenomena samomora je bilo postavljeno prizadevanje za identifikacijo dejavnikov, ki vplivajo na samomore in poskuse samomora, in to na način, ki bi bil nesporno znanstveno utemeljen.

Cilj prvih raziskovalcev, od Durkheima in Masaryka dalje, je bil jasen: usmerjeni na kolektivno so na vsak način poskušali najti povezave med samomorom in zunanjimi sprožilci, v tihi želji, da bi jih znali prepoznati in preprečevati, predvsem pa določiti, ali je neki dejavnik resnično sprožil val samomorov in ali ni šlo le za splet okoliščin. Pod vplivom prevladujočega zahodnega pogleda na samomor kot na nesrečo, tragedijo in kot očiten znak družbene ali osebne disfunkcije sta se v zgodovino pisju močno uveljavili raziskovanje povezav med samomorom in različnimi oblikami kriz – družbenimi, političnimi, ekonomskimi, pa tudi čustvenimi in intimnimi – ter iskanje korelacij in morebitnih vzročno-posledičnih razmerij med njimi. Je bil preplah ob statističnih podatkih torej upravičen ali je morebiti prišlo zgolj do spremembe v metodologiji in natančnosti beleženja? Je bilo samomorov res več ali se je o njih le več pisalo? Kje iskati korenine samomorov in koliko časa po vsakokratnem zgodovinskem prelomu pričakovati cunami?

Statistika je raziskavam dajala verodostojnost in videz znanstvene objektivnosti, medtem ko je bilo raziskovanje na mikrozgodovinski ravni, na ravni individuuma, bistveno zahtevnejše in obremenjeno s številnimi metodološkimi omejitvami. Kot je zapisala Joanna Bourke, »morajo biti čustva »vidna«, če jih želi zgodovinar preučevati«¹ – zgodovinar lahko torej preučuje le tisto, kar je vidno, otipljivo, zapisano ali izrečeno. A le redki so fenomeni, ki so tako izmuzljivi in neotipljivi kot samomor. Kaj lahko pravzaprav sploh preučujemo pri samomoru? Številke – gibanje stopenj samomorilnosti in diskurze – kaj je kdo napisal o tej temi, zakaj jih je tematika sploh zanimala, kaj jim je pomenila ter kakšen je bil njihov vrednostni in miselni okvir, notranji svet glavnega akterja pa nam ostaja nedosegljiv.

Ob pomanjkanju primarnih virov in ego dokumentov se zgodovinar tako pogosto zanaša na izjave prič in sorodnikov, na interpretacije, iz katerih pa običajno izvemo več o govorcu kot o pokojniku. Opiranje na te filtrirane izjave zunanjih opazovalcev,

1 Burke, Fear and Anxiety.

v katerih se izražajo sram, stigma, bolečina, prizadetost in jeza, ob hkratnem zavedanju, da je nemogoče preučevati človeški obup, strahove in travme, če sta njuna edina zunanja izraza molk in smrt, nujno pomeni, da je preučevanje samomora predvsem preučevanje njegovega odseva – podobno kot opazovanje podob v labirintu ogledal.

V 20. stoletju, ki se mu posveča pričujoča monografija, je samomor razumljen kot odsev časa, kot reakcija na temnejše vidike modernizacije in na konkretne dogodke, za katere nekdo nosi krivdo in s tem tudi odgovornost. Trije avtorji, ki se vsak na svoj način posvečajo kulturnemu in političnemu pomenu samomora v slovenski družbi 20. stoletja, se sicer osredotočajo na različna časovna obdobja in tematske okvire, vendar jim je skupno zanimanje za preučevanje, kako je samomor javno predstavljen, moralno presojan in ideološko instrumentaliziran. Publikacija predstavlja tri različne, a tematsko povezane študije, na presečišču socialne, kulturne in politične zgodovine, ki poglobljajo naše razumevanje kolektivnega spomina, oblikovanja držav in ideoloških narativov in so nastale kot plod povezovanja različnih področij zgodovinopisja v okviru raziskovalnega projekta J6-3123 *Greh, sramota, simptom: samomor in njegove percepcije na Slovenskem (1850–2000)* in dveh različnih programskih raziskovalnih skupin, P6-0280 *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije* in P6-0281 *Politična zgodovina*.

Avtorji kompleksno problematiko obravnavajo z različnih perspektiv, pri čemer presegajo ločnice v metodologiji in tematski zamejenosti. Z raziskavo različnih obdobj in kontekstov raziskujejo, kako politične ideologije in zgodovinski prelomi oblikujejo pomene samomora in kako samomor sam postane leča, skozi katero družbe artikulirajo širše etične, kulturne in nacionalne skrbi. Avtorji omogočajo, da ponovno razmislimo o tem, kako razumemo samomor v širšem okviru družbenih sprememb, nacionalne identitete in političnega diskurza. S preučevanjem samomora kot obenem osebne tragedije in družbenega pojava te študije načenjajo ključna vprašanja o vlogi družbenih

vrednot, političnih ideologij in kulturnih predstav pri oblikovanju pomenov, povezanih s samomorom.

Meta Remec samomor obravnava kot pomembno kulturno in družbeno ogledalo, ki reflektira kolektivne napetosti in občutke družbene krize v ključnih prelomnih obdobjih 20. stoletja. V prispevku se ukvarja s širšimi kulturnimi, političnimi in zgodovinskimi spremembami v dojemanju v prvi polovici 20. stoletja, ko se je njegova interpretacija iz greha in diagnoze z modernizacijo postopoma premikala k družbenim in kulturnim razlagam, ter s spremenjenimi razmerami po drugi svetovni vojni, ko je samomor postal ideološki problem in sredstvo medsebojnega obračunavanja med zagovorniki in nasprotniki novega socialističnega režima. Avtorica posebno pozornost namenja obdobju po prvi svetovni vojni, ki ga zaznamujejo občutki tesnobe, pesimizma in dekadence. V času, ko je izginjal stari svet, ko so se zamajali prej obstoječi družbeni okvirji in je bil prežet s strahovi pred prihodnostjo, občutkom propada civilizacije, naraščajočo krizo vrednot ter obsesijo s smrtjo, boleznijo in razkrojem, samomor postane kulturni simptom – izraz kolektivne travme, izgube in družbene dezorientacije. Raziskava Mete Remec pomembno osvetli fenomen samomora v tem obdobju, predvsem v luči intenzivnih preobrazb v različnih segmentih populacije: med ženskami, mladimi, pa tudi na podeželju, kjer so demografske spremembe, izseljevanje in gospodarske stiske poglobljali občutke stagnacije in nemoči. Medvojnemu obdobju avtorica postavlja nasproti čas socialistične preobrazbe, v katerem so bili pomeni samomora protislovni: ali je bil razumljen bodisi kot ostanek meščanskega individualizma ali kot znak družbenega razkola. Te interpretacije so pogosto nosile izrazite idejne in generacijske poudarke ter odražale globlja družbena nelagodja glede vloge mladine, odgovornosti, žrtvovanja za skupno dobro in modernosti. Meta Remec prikaže, da je samomor v Sloveniji po drugi svetovni vojni postal ne le zdravstveni in družbeni problem, ampak močno simbolno in politično polje, prek katerega so se reflektirali kolektivne travme, kritike režima,

kulturne razlike ter generacijski in ideološki spopadi. Razmere na Slovenskem, ki so izstopale v jugoslovanskem okviru, bile pa so povsem primerljive z razmerami v drugih srednjeevropskih državah, je zaznamovala obsedenost s samomorom mladih in paranojo pred pojavom slovenskega Palacha ter ignoriranje naraščajočih stopenj samomorilnosti na podežlju in med starejšimi. Statistični podatki, deloma napačno ali pristransko interpretirani, in javno ogorčenje, ko je novica o naraščajočih stopnjah samomorilnosti odjeknila v javnosti, so oblasti spodbudili k ukrepanju, saj je postalo jasno, da socialistični sistem sam problema ne bo odpravil.

Delo Ivana Smiljanića potrjuje eno od osrednjih tez sodobne obravnave samomora, in sicer, da samomor ni univerzalno pojmovan in zato ne more biti enoznačno interpretiran. To še posebej velja v kontekstu druge svetovne vojne in partizanskega boja, ko se je med jugoslovanskimi, še posebej pa med slovenskimi partizani (sic!) pojavil koncept »herojskega samomora«, pri čemer Ivan Smiljanić izpostavlja nasprotja med povečevanjem tovrstnih smrti in marksistično etiko, ki je sicer zavračala samomor kot ideološko nesprejemljiv. Smiljanić raziskuje, ali in v katerih primerih je bil samomor dojet kot herojsko dejanje in kdaj kot dejanje umika, obupa in popolne izgube smisla. Članek izsledí, kako so se spominjali, reinterpretirali in izpodbijali partizanske samomore v različnih regijah, pri čemer razkriva zapleteno medsebojno delovanje med osebno travmo, kolektivnim spominom in državno ideologijo v večetnični socialistični federaciji.

Gre za dejanje, ki se je dogajalo v izjemnih razmerah okupacije, vojne in ilegale – toda tudi znotraj specifične ideologije, kjer je bil pomen časti, odpora in žrtve izjemno poudarjen. Ob neizbežnem ujetju, mučenju ali grožnji izdaje soborcev se je od partizanskih borcev pogosto pričakovalo, da si bodo vzeli življenje. Ivan Smiljanić pokaže, da je ta dejanja, ki jih je partizansko vodstvo formalno odobrilo, socialistična država pozneje po eni strani povzdignila v najvišji izraz lojalnosti, poguma in ideološke

čistosti, po drugi strani pa so vzbujala nelagodje. Je bil torej samomor izraz obupa ali dejanje nepopustljive zvestobe ideji in enega najbolj skrajnih izrazov t. i. »etike odpora« – ko posameznik raje uniči samega sebe, kot da bi izdal soborce, razkril lokacije partizanskih baz ali priznal poraz? Je bil samomor še zločin proti življenju ali poteza, ki preseže osebni interes in je izraz totalne predanosti skupnemu cilju? V tem smislu postane partizanski samomor skoraj mitološki: podoben junaški smrti, žrtvi, ki nosi simbolni pomen, kakršnega v mirnodobni družbi težko razumemo.

Po drugi strani je poveličevanje samomora razkrilo globoke napetosti v moralnem okviru povojne Jugoslavije. Iskanje herojskega samomora kot vrhovne oblike junaštva in samozrtvovanja med drugo svetovno vojno je bilo na eni strani dihotomija domnevno popolnoma nesmiselnim samomorom mladih, razvajenih in privilegiranih posameznikov, obenem pa je samomor, ki sta ga obsojala tako verska doktrina kot marksistično-leninistična etika, predstavljal izziv za poskus režima, ki je želel utrditi mit o moralni neuničljivosti osvobodilnega boja. Kot pokaže Smiljanić, se je v kolektivni zavesti o samomoru zato pogosto molčalo. Čeprav so nekateri takšni primeri postali del ljudske mitologije, je ostala njihova človeška kompleksnost pogosto potisnjena ob rob: junaki so lahko umrli, ne pa obupali. Smiljanić v svojem prispevku odlično prikaže politično napetost, ki jo nosi samomor: v času, ko je bila kolektivna pripadnost predpostavljena kot absolutna vrednota, je vsak poskus samouničenja grozil, da bo prebran tudi kot dvom o samem temelju skupnosti. Zato partizanski samomor, čeprav obdan s častjo in simboliko, ostaja tudi območje tišine – prostora, kjer molk postane edini jezik.

Študija Marka Zajca se osredotoča na desetletja med šestdesetimi in osemdesetimi leti prejšnjega stoletja, ko je visoka stopnja samomorilnosti v Sloveniji sprožila številna vprašanja o naravi nacionalnega značaja in so Slovence – tako politiki kot intelektualci in v javnem diskurzu – vse pogostejše opisovali kot

»samomorilski narod«. Nastale so pripovedi o melanholičnem, vase zagledanem, introvertiranem Slovencu, pogosto povezanem s katoliško vzgojo in zgodovinsko odsotnostjo državnosti. Te so bile podlaga za razvoj teorij o nacionalnem značaju, ki so skušale interpretirati samomor kot kolektivno kulturno patologijo. V skladu s tem je vera v »slovenski samomorilski narod« postala samouresničujoča se prerokba. Marko Zajc analizira, kako so tako oblast ter intelektualci in strokovnjaki različnih strok in iz različnih polov političnega spektra izrabljali ta diskurz – eni za legitimizacijo režima, drugi za njegovo kritiko. Samomor v tem kontekstu postane »govor tišine« – manifestacija tistega, česar drugače ni mogoče izraziti.

Na podlagi teorije o bolezni kot metafori Susan Sontag Zajc raziskuje, kako je samomor, poleg tega, da je bil statistično ali medicinsko vprašanje, postal močan kulturni in politični simbol. Zaskrbljujoče stopnje samomorov in odmevni primeri – zlasti med otroki vidnih političnih in kulturnih elit – so bili mobilizirani v razpravah o stanju v slovenski družbi. Samomor ni več označeval le posameznikovega obupa, ampak širše bojazni glede nacionalne identitete, generacijskih prelomov in neuspehov socialistične moderne. Intelektualci in politični akterji so te smrti interpretirali na različne načine: kot dokaz melanholičnega nacionalnega značaja, kot kritiko ideološke praznine ali kot moralno obtožbo samega socialističnega projekta.

Avtorji iz 60. let, ki jih pod drobnogled jemlje Zajc, so poudarjali prisotnost latentne kolektivne depresije, ki naj bi bila posledica zgodovinske podrejenosti, politične pasivnosti in kulturne represije. Nekateri so govorili o slovenskemu »kultu trpljenja«, ki se je oblikoval skozi stoletja podrejenosti in se notranje strukturiral kot pasivna odpornost, ki v ekstremnih primerih vodi v samouničenje. V obdobju socializma je takšne interpretacije pogosto nadomeščala ideološka razlaga: samomor kot simptom in posledica preživelih meščanskih vrednot in odtujenosti v kapitalizmu. Toda v osemdesetih letih se pojavi močna revizija teh tez. Zajčevo delo razkriva politično uporabnost diskurza o

samomoru in dejstvo, da so tako državne oblasti kot intelektualci instrumentalizirali statistiko in simboliko samomorov – bodisi za potrjevanje socialističnih dosežkov bodisi za izzivanje legitimnosti sistema. Zajc prikaže, kako je nacionalizem prežehl teze vodilnih intelektualcev, in analizira njihove poskuse, kako samomor povezati z diskurzom razočaranja – ne več z dedno melanholijo, temveč z občutkom prevaranosti in izgube smisla. Te razlage nakazujejo, da ni šlo za značajsko določeno nagnjenost k samouničenju, temveč za specifične posledice zgodovinskih, političnih in družbenih sprememb. Poudarjali so, da se je občutek brezizhodnosti in eksistencialne praznine pojavil kot odziv na razpad tradicionalnih vrednot in odsotnost novih, verodostojnih alternativ. Vprašanje krivde, odgovornosti in osebnih stališč do teh sprememb je pri tem ključno. V ospredje stopi razprava o tem, kdo je odgovoren za psihosocialno klimo, ki je vplivala na samomorilnost: politika, ideologija, sistem, posameznik? S tem se odpre širše vprašanje politične odgovornosti – ali je oblast, ki si ni prizadevala za ustvarjanje smiselnega življenja za vse, soodgovorna za dejanja obupa? Ali je samomor v takšnem kontekstu lahko razumljen kot eksistencialni protest, kot poslednji klic po prepoznanju? Tako zagovorniki, kot tudi kritiki takratnega družbenega sistema so, kot je pokazal Marko Zajc, fenomen samomora instrumentalizirali in mu pripisovali vlogo političnega dejanja in ga s tem izrabili za lastno politično agendo. V 80. letih prevlada interpretacija samomora, kjer je ta manifest subjekta, ki kljub navidezni nemoči izreka jasen in radikalen »ne« svetu, ki mu ga ponuja družba. Je oblika protesta in skrajni izraz zavračanja obstoječega reda. Zajc nam ponuja analizo, ki samomor postavlja na presečišče med osebnim in kolektivnim, med zasebnim obupom in javnim diskurzom, med generacijskimi napetostmi in političnimi pričakovanji. Šele z vključevanjem vseh teh razsežnosti – generacijske, politične, diskurzivne in psihosocialne – lahko začnemo razumeti kompleksnost pojava samomora v Sloveniji v 20. stoletju.

Vse to kaže, da je fenomen samomora v Sloveniji v 20. stoletju presegal zdravstveno ali psihološko dimenzijo. Postal je orodje kulturne introspekcije, politične instrumentalizacije in ideološkega spopada. Analiza diskurza o samomoru ponuja dragocen vpogled v spremembe družbenih vrednot, konstrukcije nacionalne identitete in delovanje oblasti v različnih zgodovinskih obdobjih. Pričujoča besedila pomembno prispevajo k razumevanju tako samega pojava samomora kot tudi širših strukturnih sprememb v slovenski družbi 20. stoletja ter omogočajo primerjavo z razvojem v sosednjih regijah. Obenem načenjajo tudi kompleksna vprašanja o tem, kako so na pojav samomora vplivali tako poveličevanje in heroizacija določenih primerov kot tudi razširjen strah pred »dedno« nagnjenostjo k samomoru – tako na ravni posameznikov in družin kot tudi celotnih narodov. Soočenje z zgodovino samomora v slovenskem prostoru je zato hkrati tudi soočenje z lastno preteklostjo – kakšna je bila cena modernizacije, kaj je nadomestilo izgubljeno religiozno oporo in zakaj se je mit o samomorilni naciji tako močno zasidral v kolektivni zavesti ter do kakšne mere so bile visoke stopnje samomorilnosti posledica samouresničujoče se prerokbe. Gre za temo, ki tudi v prihodnje kliče k interdisciplinarni obravnavi in refleksiji ter h kritičnemu razmisleku o preteklosti, sedanjosti in prihodnosti slovenske družbe.

18. junij 2025

Meta Remec

**»VEČNA
SLOVENSKA ŽALOST«
SLOVENCİ, SAMOMOR
IN 20. STOLETJE**

Samomor je kompleksen in večplasten pojav, ki se prepleta s kulturnimi, psihološkimi, socialnimi in političnimi razsežnostmi. Na presečišču svetega in posvetnega, javnega in zasebnega, telesnega in duševnega je samomor že dolgo predmet filozofskih, socioloških in političnih razprav. Ne pojavlja se le kot smrt, ki jo je treba za vsako ceno preprečiti, temveč tudi kot stigma in breme za žalujoče ter kot simptom globlje družbene patologije. Skozi zgodovino je bil samomor tabuiziran, romantiziran, mistificiran – predvsem pa interpretiran ne le kot tragično ali moralno dvoumno dejanje, temveč tudi kot simbol družbene disfunkcije, posameznikovega obupa in včasih celo junaškega odpora. Kot predmet preučevanja ponuja samomor dragocen vpogled v spreminjajoče se družbene vrednote, premike v diskurzih, vedenju, strahovih in navadah. Čeprav je pogosto razumljen kot izraz globoke osebne tragedije, je neločljivo vpet v širše kulturne in politične razmere in razkriva tesnobo, konflikte in vrednostne dileme družb, v katerih se pojavlja. Tradicionalno so se samomoru posvečale predvsem teološke, medicinske, forenzične, psihiatrične in psihološke discipline, medtem ko je zgodovinska perspektiva deležna celovitejše obravnave šele v zadnjem obdobju. Kot nepogrešljiv del sodobnih interdisciplinarnih raziskav, ki skušajo razumeti genezo modernih resnic o samomoru, historiografske analize niso le dopolnilo, temveč ključno orodje za razumevanje, kako so se diskurzi o samomoru oblikovali, reproducirali in interpretirali skozi različna zgodovinska obdobja.

Način obravnave samomora skozi zgodovino razkriva nekatere posebne značilnosti, po katerih se razlikuje od drugih kaznivih dejanj zoper človeško življenje: predvsem je nekakšen skrajni upor proti naravi in proti stvarniku, dejanje, ki uniči in pogubi tako telo kot dušo.² Teže, ki jo je samomoru stoletja dolgo nalagala religija in z njo povezana zakonodaja, se ni bilo mogoče znebiti čez noč – kljub formalni dekriminalizaciji po

2 Tinková, *The suicide*, 297.

letu 1852.³ Smrt zaradi samomora je bila nujno nekaj slabega, vredna obsojanja. Charles Moore je že leta 1790 v svojem izjemno vplivnem traktatu o samomoru razgrnil misel, ki je nato določala način obravnave samomora v naslednjih stoletjih: človek ne more doumeti smisla in namena lastnega bivanja: naj bo še tako polno trpljenja in navidezno prazno in nepomembno, človek ne more doumeti načrta, ki ga ima Stvarnik z njim, zato nima pravice prekiniti bivanja na zemlji.⁴ V 19. stoletju, ko je bilo že zdavnaj konec stigmatizirajočih pogrebnih praks, ki so izhajale iz prvinskega strahu pred truplom samomorilca in domnevno nalezljivega prekletstva, ki bi se preneslo na vsakogar in vse, kar bi se trupla dotaknilo, zlasti pa spektakularnega obračunavanja s trupli samomorilcev, stigma samomora nikakor ni izpuhtela.⁵

Biološko ali družbeno?

Na začetku sistematične obravnave samomora lahko opazimo dva ločena pristopa, ki sta se odrazila v spremenjenem diskurzu o samomoru v 20. stoletju: po eni strani ta ni več razumljen kot kaznivo dejanje ali prekršek, niti zgolj kot greh, temveč vse bolj kot simptom družbenega razkroja in znak degeneracije, ki ogroža vitalnost naroda in postaja simbol kolektivne in nacionalne stiske. Kulturna imaginacija je vzpostavila podobo samomorilnega posameznika kot ne samo nesrečnega, temveč tudi nevarnega – nekoga, ki ogroža simbolni red. Iskanje vzrokov za samomor v bioloških dejavnikih je, v povezavi z zaskrbljenostjo zaradi bolezni, revščine in upadanja rodnosti, samomor umeščalo v širšo naracijo o dekadenci in degeneraciji. Pogosto je bil razumljen kot izraz pomanjkanja samokontrole, moralne šibkosti in nezmožnosti prenašanja pritiskov modernosti. Takšno razumevanje je bilo prepleteno z nacionalističnimi in moralističnimi

3 Studen, *Rabljev zamah*, 2004. Tinková, *Hřích*, 2004.

4 Moore, *A Full Inquiry*, 38. Williams, *The sanctity of life*, 266.

5 Tinková, *The suicide*, 298–99.

diskurzi, ki so individualno smrt zvezali s kolektivno usodo in zmožnostjo preživetja skupnosti. Samomor so povezovali zlasti z izjemno razširjenim alkoholizmom, za katerega pa je veljalo, da je posledica degeneriranosti posameznika in ne njen vzrok.⁶

V nasprotju s temi tezami sta svoji pionirski študiji na področju sociološkega preučevanja samomora zasnovala Tomáš Masaryk, ki je med drugim analiziral tudi podatke iz pokrajin na območju današnje Slovenije, ter Émile Durkheim, ki je želel dokazati, da je pogostost samomorov obratno sorazmerna z družbeno integracijo posameznika. Po Durkheimovem mnenju samomor ni bil sam po sebi indikator nemoralnosti, kot so ga dojemali zagovorniki ideje o progresivni degeneraciji,⁷ saj naj bi bilo določeno število samomorov mogoče pričakovati v vsakem primeru. Verjel je, da je mogoče družbene pojave, ki vplivajo na človeško bivanje, čustvovanje in vedenje, proučevati z enako znanstveno natančnostjo kot naravne pojave – če jih le analiziramo na dovolj velikem številu primerov. Ko se izločijo individualne posebnosti in skrajnosti, naj bi se pokazale splošne družbene zakonitosti, ki jih je mogoče sistematično analizirati in raziskovati. Durkheim je izhajal iz stališča, da samomor ni zgolj individualno dejanje, temveč družbeni pojav – dejansko dejanje, ki ga v določeni meri povzroči družba sama. Zato po njegovem mnenju zdravljenje ni bilo potrebno za posameznika, temveč za družbo kot celoto. S tem se je kritično opredelil do takrat razširjenih teorij o dedni degeneraciji, ki so vzroke za samomor iskale predvsem v bioloških dejavnikih. Durkheim ni iskal vzrokov za samomor v osebnih stiskah posameznikov, temveč v zunanjih, objektivnih dejavnikih, kot so podnebje, geografske značilnosti, religija in predvsem kolektivna zavest ter skupinske značilnosti, ki naj bi oblikovale posameznikova nagnjenja. Za Durkheima je dejstvo, da so stopnje samomorilnosti v posameznih družbah razmeroma stabilne, pomenilo, da gre za pojav, ki ga je treba razumeti in razlagati na ravni družbe. S svojo analizo

6 Pirc in Pirc, *Življenjska bilanca Slovenije*, 35 in 62. Hawkins, *Durkheim's Sociology*, 128–32.

7 Hawkins, *Durkheim's Sociology*, 118–37.

samomorilnosti v različnih družbenih skupinah je postavil temelje sodobne suicidologije.⁸

Statistike, ki so od konca 19. stoletja prinašale podatke tudi o razmerah na Slovenskem,⁹ so dokazovale, da je imela Kranjska eno najnižjih stopenj samomorilnosti, celo nižjo od Goriške in Gradišanske, ter primerljivo z Istro – vse to so bile izrazito katoliške dežele. V nasprotju s tem sta Štajerska in Koroška v istem obdobju beležili dva- do trikrat višjo stopnjo samomorov, ki je tudi naraščala hitreje, medtem ko je bila stopnja na Kranjskem razmeroma stabilna.¹⁰ Durkheim in Masaryk sta to povezovala z domnevo, da naj bi bili Slovani manj nagnjeni k samouničevalnemu vedenju, ter tudi z manjšo pogostostjo duševnih bolezni, ki naj bi bile najpogostejše med germanskimi narodi in najredkejše med slovanskimi.¹¹

Na Slovenskem se je stopnja samomorov do prve svetovne vojne povečevala počasi, ne glede na takratne družbene, politične ali gospodarske spremembe. Kasnejši raziskovalci so ta zmerni porast razlagali z dejstvom, da je bila večina prebivalstva kmečkega izvora in močno vpeta v tradicionalni vrednostni sistem. Ta je temeljil na stabilnih skupnostih v podeželskem okolju, kjer je pomembno vlogo pri oblikovanju moralnih norm imela cerkev, ki je s svojimi nauki in usmeritvami skrbela za ohranjanje teh vrednot. Tradicionalna vaška struktura je tako predstavljala ključni okvir kulturnega vsakdana in duhovnega življenja.¹²

Vojne in povojne krize

Prva svetovna vojna je prinesla razpad dotedanjih okvirov: državnih, političnih in idejnih in vzbudila v ljudeh stiske, ki so bile do tedaj povsem neznane. Od začetkov zgodovinskega

8 Durkheim, *Suicide*, 101. Bailey, *This Rash Act*, 16–18. Hawkins, *Durkheim's Sociology*, 128–32. Milčinski, *Samomor in Slovenci*, 19–25.

9 Bratassević, *Die Selbstmorde in Oesterreich*, 429–30.

10 Platter, *Ueber den Selbstmord*, 100.

11 Bratassević, *Die Selbstmorde in Oesterreich*, 429–33. Masaryk, *Suicide*, 45, 107. Durkheim, *Suicide*, 34.

12 Grafenauer, *Oblike slovenskega samomora*, 277.

preučevanja samomora so raziskovalci pogosto usmerjali pozornost na prelomna zgodovinska obdobja, da bi ugotovili, ali lahko družbeni pretresi vplivajo na porast samomorilnosti. Eno takšnih obdobji, ki je v zadnjem času deležno posebne pozornosti, je čas po prvi svetovni vojni. Robert Penn Warren, ki se je ukvarjal z vplivom ameriške državljanske vojne na ameriški jug, je to vojno poimenoval »veliki alibi«, saj naj bi ji pripisali vso krivdo za tamkajšnje družbene težave.¹³ Se je tudi prva svetovna vojna spremenila v izgovor in opravičilo za slabo gospodarsko stanje in širše družbene zablode, ker naj bi prebudila »najnižje nagone v ljudeh«, vključno s porastom nasilja in samomorov?¹⁴ Pogosto je bilo zapisano, da je po prvi svetovni vojni, v »obdobju morbidnosti«, ¹⁵ sledila »epidemija samomorov«, ¹⁶ kar naj bi naznanilo začetek »stoletja samomora«, ¹⁷ vendar ni jasno, koliko je bil ta porast povezan s posledicami vojne in koliko z drugimi dejavniki, kot je sekularizacija, in koliko je šlo le za zmanjšano potrebo po prikrievanju. ¹⁸ Ob še vedno precej nezanesljivih statistikah si sicer lahko postavimo tudi vprašanje, ali je število samomorov dejansko naraslo ali pa je bilo o njih zgolj več poročano. Zdi se, da se je v resnici spremenil predvsem odnos do pojava samomora – kako so ga ljudje dojemali, razlagali in čustveno doživljali – bolj kot njegova dejanska razširjenost. ¹⁹

Takratno časopisje je namreč neprestano poročalo o izrazitem porastu števila samomorov kot enem od znakov vsesplošnega kaosa, moralnega razkroja in občutka brezizhodnosti, in to prav v obdobju, ko je bil vsak posameznik za narod pomemben in dragocen. Ta pojav ni bil značilen le za Slovenijo, temveč za večino evropskih držav, zlasti pa za naslednice nekdanjega habsburškega cesarstva, kjer je bil porast samomorilnosti domnevno

13 Silkenat, *Moments of Despair*, 3–5. Warren, *Legacy of the Civil War*, 54–55.

14 Antoličič, *Avtobiografski spomini*, 92. Ratej, *Vojna po vojni*, 8. Remec, 'Vojak naj bo!', 5–24.

15 Overy, *The Morbid Age*.

16 Leidinger, *Die Selbstmordepandemie*, 215–19.

17 Čhartišvili, *Pisatelj in samomor*, 30–34.

18 Watzka, *Modernisierung und Selbsttötung*, 156–57.

19 Silkenat, *Moments of Despair*, 29. Gates, *Victorian Suicide*, xiii.

posebej izstopajoč. Družbe, ki so jih v času po koncu spopadov pretresali bolečina in ponižanost ob vojaškem porazu, neureničena pričakovanja, nasilje, pa tudi gospodarska stagnacija in vsesplošno pomanjkanje, so bile prežete z občutkom nemoči in obupa ter, domnevno, povečano samomorilnostjo.²⁰ Kot ugotavlja Alenka Puhar, je takrat v »slovenskem samozavedanju prevladal izrazito negativen naboj«, zato so sami sebi dodeljevali vlogo žrtve, »mučeniške dobre duše«. Slovencem naj bi preprosto zmanjkalo bojevitosti in poguma in so namesto boja izbrali umik: tako dejanski, s tem, ko niso niti branili slovenskih ozemelj pred zasedbo, kot simbolni, s samomorom. Namesto med obrambo narodovega ozemlja, ki so ga (večinoma) brez boja predajali severnim in zahodnim sosedom, so »cmeravi, ne-bogljjeni, neodločni in prestrašeni Kranjski Janezi« torej umirali pod lastno roko. Vdanost v usodo naj bi bila tolikšna, da so bili samomori med vojaki, ki so se telesno in duševno iznakaženi vračali s fronte, nekako pričakovani – sploh ob dejstvu, da je bila stopnja samomorilnosti med avstrijskimi vojaki izjemno visoka že v obdobju pred spopadi.²¹ Javni diskurz je bil prepoln poročil in podob o »večni slovenski žalosti«, ki so podpihovali občutek krize in pričali o slovenski podrejenosti in podredljivosti v primerjavi s Hrvati in Srbi. V poročanju o slovenski nemoči in tarnanju je poročanje o naraščajočem številu samomorov vsekakor zasedalo eno od osrednjih mest.²²

Zdi se, da je bila edina stalnica razmer med obema vojnama pravzaprav negotovost: politična, ekonomska in socialna. Politične krize so se prepletale z gospodarskimi – tista najbolj zloglasna iz leta 1929 je dejansko vplivala na porast števila samomorov,²³ nikakor pa ni bila edina. Ob koncu tridesetih let je tudi na Slovenskem, tako kot drugod v Evropi, posledice že

20 Leidinger, *Die Selbstmordepidemie*, 215–19. Remec, 'Vojak naj bo!', 5–24. Pirc in Pirc, *Življenjska bilanca Slovenije*, 5. Barbagli, *Congedarsi dal mondo*, 216–17.

21 Čuček, *Vojaški samomori*, 118–19. Puhar, *Slovenski avtoportret*, 29–33, 36–37, 39.

22 Puhar, *Slovenski avtoportret*, 56. Župančič, Adamič in Slovenstvo, 517.

23 Smiljanić, *Konkurzi, samomor*, 59–61.

puščal strah pred izbruhom nove vojne,²⁴ zlasti pa občutek, da so Slovenci na nov svetovni spopad izjemno slabo pripravljeni, z visokimi stopnjami samomorilnosti, s slabo demografsko sliko in živčno razrvani.²⁵

Samomor v socializmu

Po drugi svetovni vojni je v Sloveniji, podobno kot drugod v Vzhodni Evropi, naraščajoča stopnja samomorov postala sredstvo medsebojnega obračunavanja in simbol nacionalnih kriz, ki so jih oblasti in intelektualci pogosto uporabili za utrjevanje političnih naracij o moralnem propadu, družbeni stagnaciji.²⁶ Nove oblasti so zgolj nadaljevale predvojni diskurz o dolžnostih posameznika do domovine in zahtevale zavestno podrejanje posameznika velikim skupnim ideološkim ciljem. Poveljevali so skupnost kot nasprotje sebičnemu individualizmu in idealizirali fizično delo. Z idejo, da morajo »junaki borbe« postati tudi »junaki dela«, so vzdrževali militarizirano vzdušje nenehnega boja proti skupnemu sovražniku.²⁷ V takšni viziji družbe, kjer sta vladala »zaukazan optimizem in večni smehljaj«, za samomor ni bilo prostora.²⁸

Ker samomor v 60. letih ni bil razumljen zgolj kot osebna odločitev in izraz osebne šibkosti, temveč kot simptom globljih družbenih težav, so ga različni akterji razlagali kot indikator družbene bolezni, odziv na sistemsko nasilje, tih protest, izraz kolektivne travme ali celo posledico ideološke praznine. Sčasoma se je uveljavil kot simbol nacionalnega stanja – notranjih razkolov, občutka ujetosti in eksistencialne praznine –, hkrati

24 Gottlieb, *Munich and the Masses*, 192–212.

25 *Zdravje: priloga Prerodu* 2, 1926, 9, Skrb za narodno zdravje – dolžnost vsakega državljana. Pirc, V zadnji minuti, 73–75. Bonač, Naši temeljni življenjski problemi, 125–27. Zalokar, *O ljudskem zdravju*, 3. Puhar, *Slovenski avtoportret*, 60–61.

26 Grashoff, *Driven into Suicide*, 2–3.

27 Kidrič, *Junakom borbe naj slede junaki dela*, 307–10.

28 Puhar, *Slovenski avtoportret*, 55–56, 67, 71–79.

pa je služil kot sredstvo politične interpretacije in manipulacije.²⁹ Duh časa, ki veje iz besed Kurta Weisa, ki je sredi 70. let zapisal, da je »stopnja samomorov, tako kot stopnja kriminala, stopnja družbene patologije«, je namreč prežemal tudi socialistično Jugoslavijo.³⁰ Kljub odmiku od religioznosti in dejstvu, da ni bil vedno le sramota in tragedija, je bil namreč samomor nezaželen pojav. Čeprav je bil v nekaterih primerih lahko interpretiran kot dejanje časti ali poguma – zlasti v času spopadov,³¹ pa tudi v starosti ali ob težkih boleznih –, je bil človekov obup pogosto razumljen kot implicitna kritika sistema. Ne glede na osebne razloge je bilo takšno dejanje pogosto doživeto kot izdaja in kot umik posameznika iz njegovih družbenih dolžnosti.³²

Prvi povojni statistični podatki so vzbudili izjemno zaskrbljenost: pozornost je vzbujal zlasti domnevno dramatičen porast – s treh samomorov na 100.000 prebivalcev leta 1873 na 26 sredi petdesetih.³³ Analize so izhajale iz prepričanja, da je dramatičen porast samomorilnosti sledil neposredno po vojni, s tem pa vzpostavile napačno in poenostavljeno vzročno-posledično povezavo med stopnjo samomorilnosti ter družbenimi in političnimi spremembami po drugi svetovni vojni. Kritiki režima so porast samomorilnosti pripisovali dejstvu, da je »kolektivno navdušenje nad zmago zamenjalo razočaranje in porast individualizma«, vendar pa podrobnejša analiza statističnih podatkov iz let 1937–1939 kaže, da trend ni bil tako nenaden, kot so izpostavljale takratne analize, in da je, po začasnem padcu med vojno, pravzaprav prišlo do vrnitve na stopnjo, ki so že obstajale neposredno pred drugo svetovno vojno.³⁴ Tak obrat je v skladu s suicidološkimi spoznanji pričakovan, in to ne glede na politični sistem, ki se po vsakokratni vojni vzpostavi. Takšna

29 Remec, *Traitors, cowards, martyrs, heroes*, 203–38.

30 Weis, *Der Eigennutz des Sisyphos*, 192.

31 Smiljanić, *We ourselves proudly chose death*, 187–224. Kostnapfel, *Samomorilnost starostnikov*, 244.

32 Gl. npr. Milčinski, *Smrt Ivana Hribarja*, 18–20.

33 Milčinski, *Samomor in Slovenci*, 142–43.

34 Remec, *Epidemija samomorov*, 23–24. *Statistički godišnjak* 9, 1938–1939, št. 1, 124. *Statistički godišnjak* 10, 1940, št. 1, 95.

obdobja namreč pogosto povzročijo prehod iz zunanje kohezije (na primer v času vojne) v občutek poveljne negotovosti in povzročijo psihološko destabilizacijo posameznikov.³⁵

Tabela 1: Količnik samomorilnosti na Slovenskem 1873–1980

Leto	Količnik samomora
1873	3,0
1881–1890	6,8
1931–1935	19,4
1955–1959	23,3
1960–1964	26,2
1970	29,6
1980	34,0

Vir: Milčinski, *Samomor in Slovenci*, 142–43

Veliko začudenja in skrbi je vzbujala tudi skoraj premočrna rast samomorilnosti v vzhodnem delu države, ki se je z leti vztrajno odmikala od državnega povprečja. Ob spregledanem dejstvu, da je območje Štajerske že na prelomu stoletja imelo vsaj dva- ali celo trikratno stopnjo samomorilnosti Kranjske, da je ta tam tudi hitreje naraščala in da so npr. območja Maribora (32,8 samomora/100.000 prebivalcev), Celja (26,5 samomora/100.000 prebivalcev) in Ptuja (29 samomorov/100.000 prebivalcev) že v medvojnem obdobju dosegala zelo visoke stopnje samomorilnosti,³⁶ so statistični podatki ravno za najbolj industrializirana območja že v času prvih dveh desetletij po vojni veljali za alarmantne. Negativni trendi so se nato širili še na območja Trbovelj, Krškega, Slovenj Gradca, Novega mesta in Murske Sobote, ki so v posameznih letih dosegala celo koeficiente med 50 in 60 samomorov na 100.000 prebivalcev ter Hrastnika, ki je celo

35 Barbagli, *Congedarsi dal mondo*, 188–98. Masaryk, *Suicide*, 51. Durkheim, *Suicide*, 89.

36 Pirc in Pirc, *Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935*, 62. Bratassevič, *Die Selbstmorde in Oesterreich 1873–1877*, 429–33.

presegel količnik 90 samomorov na 100.000 prebivalcev, čemur niso znali ugotoviti pravega vzroka, še manj pa poiskati rešitve za očitno iz leta v leto slabše razmere.³⁷

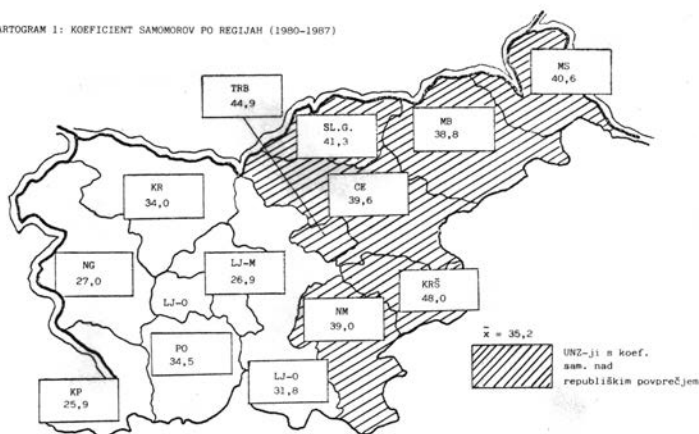
Tabela 2: Stopnje samomorilnosti v 80. letih po posameznih območjih

UNZ	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	Povprečje
Celje	39,7	38,6	41,5	42,1	42,4	36,9	34,4	33,9	39,6
Koper	19,3	27,6	27,2	26,9	20,5	27,5	21,2	29,1	25,9
Kranj	38,0	37,6	30,6	29,7	34,7	29,3	30,1	36,2	34,0
Krško	53,7	21,9	41,1	61,8	53,5	49,6	55,0	45,0	48,0
Lj-mesto	21,6	21,7	26,1	23,5	22,8	23,2	34,2	25,1	26,9
Lj- okolica	32,3	35,5	23,2	33,1	33,9	29,3	28,4	29,9	31,8
Maribor	37,9	34,9	41,9	34,7	39,6	43,9	34,7	38,0	38,8
Murska Sobota	37,7	34,6	50,4	36,1	50,4	33,9	36,3	39,4	40,6
Nova Gorica	23,8	22,9	24,4	24,4	25,9	36,6	28,3	29,0	27,0
Novo mesto	38,5	28,2	34,1	39,0	40,8	29,5	44,2	49,8	39,0
Postojna	31,8	39,8	27,8	31,9	45,8	41,8	29,8	23,8	34,5
Slovenj Gradec	42,5	52,0	36,3	34,6	37,1	38,4	46,2	32,6	41,3
Trbovlje	45,4	25,8	42,9	43,0	42,8	50,6	48,2	54,6	44,9
Skupaj	34,0	32,0	34,2	33,6	35,8	34,2	34,5	34,2	35,2

Vir: SI AS 1931, t. e. 2002, Samomori in samomorilni poskusi

37 SI AS 1931, t. e. 2002, Samomori in samomorilni poskusi. Milčinski, *Samomor in Slovenci*, 142–43. Tekavčič Grad, Zgodovina suicidologije na Slovenskem, 42.

KARTOGRAM 1: KOEFICIENT SAMOMOROV PO REGIJAH (1980-1987)

Stopnje samomorilnosti po regijah (1980-1987)

Vir: SI AS 1931, t. e. 2002, 89-UA 69-1989 MA 701, 6

»Slovenska stvarnost brez idealov«

Statistični podatki so kazali, da se je Slovenija uvrščala med evropska območja z najvišjo samomorilnostjo. V mednarodnih raziskavah je bila slovenska situacija sicer pogosto spregledana, saj so bili njeni podatki vključeni v jugoslovansko statistiko, toda v Jugoslaviji je Slovenija izstopala po vztrajno visoki stopnji samomorilnosti.³⁸ Položaj Slovenije je v okviru nekdanje Jugoslavije močno izstopal – kot najbolj razvita in industrializirana republika je hkrati beležila najvišjo stopnjo samomorilnosti. Kljub temu so analitiki sprva zatrjevali, da pretirana zaskrbljenost ni potrebna. Po njihovem mnenju so statistike odražale razmere, ki so bile ostanek preteklosti – dediščina zastarelega in zadušljivega predvojnega sveta. Trditev, da so vzroki za visoko samomorilnost zakoreninjeni v obdobju pred drugo svetovno vojno, je bila priročen izgovor, ki je omogočal izogibanje resnični povojni

38 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 206.

družbeni problematiki. Rešitev naj bi bila v obračunu z ostanki preživelih ideoloških struktur.³⁹

Razmere na Slovenskem so se slovenskim strokovnjakom in politikom zdele izstopajoče, dejansko pa jim je mogoče iskati vzporednice tudi v drugih srednjeevropskih državah, zlasti pa na Češkoslovaškem, kjer so med različnimi območji znotraj iste države prav tako opazali izjemno velike razlike v samomorilnosti. Stopnja samomorilnosti v češki, bolj industrializirani in razviti polovici države je namreč občutno odstopala navzgor od stopenj na Slovaškem in dosegala številke, ki so bile povsem primerljive s številkami na Slovenskem. Razlike, o katerih so sprva dvomili zaradi nezanesljivih statističnih podatkov, ki naj bi bili značilni za celotno ogrsko polovico dvojne monarhije,⁴⁰ in ki naj bi v skupni državi izzvenele, so se dejansko izkazale za konstantne in se niso izravnale ves čas obstoja države – nasprotno, razlika se je še povečevala. Sredi 60. let so na Češkem, kjer je stopnja samomorilnosti presegla 26 samomorov na 100.000 prebivalcev, tako vsako leto našeli enajst samomorov na 100.000 prebivalcev več kot v slovaškem delu. Tako kot v Sloveniji so češki samomor dojemali kot izraz nezadovoljstva in negativnih tendenc, ki naj bi izpodjedale same temelje družbe, zato so bili podobni tudi odzivi: nastale so številne analize vzrokov razlik, ki so vzbujale nelagodje in odpirale dileme o njihovih koreninah, družbenih razmerah ter so oblasti in strokovnjake silile k ukrepanju. Statistični podatki in pritisk javnosti – deloma tudi zaradi napačnih ali pristranskih razlag teh podatkov – so oblasti spodbudili k bolj aktivnemu, predvsem pa zelo sodobnemu pristopu k obravnavi in preprečevanju samomorilnosti. V Sloveniji so že sredi šestdesetih let želeli raziskovati neugodna »psihohigienska družinska okolja«, ustanoviti poseben center za proučevanje samomora, ki naj bi zbiral podatke tudi o poskusih samomora ter osnoval sistem preventive, dokler niso nazadnje, leta 1970, na

39 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 168, 204–13.

40 Morselli, *Suicide*, 82–83, 101. Halbwachs, *The Causes of Suicide*, 72. Bálint, *Suicide in the Hungarian Kingdom*, 5.

Psihiatrični kliniki v Ljubljani ustanovili Registra samomora in samomorilnega poskusa v Sloveniji. Slednji je vzpostavil tesno sodelovanje med psihiatri in Upravo javne varnosti, ki je sistematično sporočala vse zaznane primere s terena.⁴¹ V reakciji obeh oblasti sta opazna optimizem in pričakovanje, da bodo z močnim naslanjanjem na stroko težavo lahko rešili v zelo kratkem obdobju. Oboji so jasno izražali prepričanje, da morajo s pomočjo priti do ljudi in ne čakati, da se ljudje obrnejo na njih, ker se to največkrat ne zgodi. Na Češkem so tako osnovali prvo svetovalno telefonsko linijo za klic v sili, v Sloveniji pa so osveščali, na koga se obrniti, če so ljudje stisko začutili pri sebi ali drugih v svoji okolici, ter širili psihiatrično pomoč tudi na primarno raven in jo tako poskušali narediti bolj dostopno.⁴²

Oblasti in stroka so sprva verjele, da bo že sama uresničitve socialistične vizije pripeljala do izboljšanja – delavci, ki so lastnoročno ustvarjali in ob koncu dneva videli konkretne rezultate svojega dela, naj bi bili zadovoljni, nagrajeni in preveč utrujeni, da bi razmišljali o absurdnih eksistencialnih vprašanjih o smislu njihovega obstoja. Za večino težav naj bi bili krivi predvsem intelektualci, katerih delo naj bi bilo pogosto abstraktno in brez otipljivih rezultatov, kar naj bi vodilo v nezadovoljstvo.⁴³ Z rastjo števila delavcev, ki niso več delali s svojimi rokami, ampak »s papirji«, pa naj bi se tudi širil občutek nezadovoljstva, ali kot se je slikovito izrazil eden od pacientov psihiatra Kostnapfla, ki se je po upokojitvi od uradniškega dela vrnil h kmetovanju: »Upokojen sem in se dobro počutim. Obdelujem zemljo, redim kozo, pripravljam drva, obožujem ogenj. Če dam kozi dva kilograma sena, bom zvečer dobil lonček mleka. Če pa sem nekoč naredil knjigovodstvu periodični obračun, ni bilo nič od tega.«⁴⁴

41 SI AS 1931, t. e. 1728, Dokončani samomori, Poročanje centru za prevencijo suicidov. Tekavčič Grad, Zgodovina suicidologije na Slovenskem, 37–39, 43.

42 Růžička, *Sebevražednost v Československu*, 27–32. Voráček, *Možnost života*, 79–105. Pahljina, Klic v duševni stiski, 233–36.

43 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 168, 204–13.

44 Kostnapfel, *Z vojno po vojni*, 67.

Neodgovorjeno je ostajalo vprašanje, ali je transformacija prej skoraj v celoti ruralne družbe v industrijsko in urbanizirano potekala prehitro ali prepočasi ali pa je bil problem v transformaciji sami. Ob vsej zaskrbljenosti pa je bilo dejstvo, da samomorilnost očitno ni bila vsejugoslovanski, temveč zgolj slovenski problem, tudi razlog za olajšanje, saj je bilo dokaz, da razlogov za porast ne gre iskati v socializmu in povojni družbeni realnosti, temveč v slovenskih specifikah – s katolištvom prežeti vzgoji, ki je ljudi vzgajala v ponižnosti in ubogljivosti, ter habsburški dediščini. V šestdesetih letih se je oblikovalo prepričanje, ki je vztrajalo vse do poznih osemdesetih, da je samomor nekakšen sestavni del slovenske narave – rezultat notranje nagnjenosti k melanholiji, pesimizmu in samouničevalnosti. Ta razlaga je samomor umeščala v širši kontekst srednjeevropske, habsburške dediščine in čustvene otožnosti.⁴⁵

Obstajala so jasna pričakovanja, da bo socializem prinesel jasno in odločno rešitev, saj naj bi presegel dilemo »svetost življenja« ali »pravica do smrti«: prevladala naj bi moralna zavest in odgovornost do izgradnje nove socialistične družbe. Ko je postalo jasno, da se od rešitve oddaljujejo in da stopnje samomorilnosti celo naraščajo, se je postavljalo temeljno vprašanje: kako je mogoče, da je narod, ki je toliko žrtvoval za svobodo, še vedno tako klaven in otožen in da v težko izborjenem miru občuti tolikšno nesrečo?⁴⁶ Na vsak način so želeli odkriti krivca za nastale razmere in določiti njegov izvor, obenem pa preprečiti tudi javni preplah. Problematiko so želeli zadržati znotraj zaprtih strokovnih krogov, saj bi javna razprava lahko povzročila nepotrebno vznemirjenost in preplah med prebivalstvom.⁴⁷

To se je sredi 60. let tudi dejansko zgodilo: po predstavitvi dokumentarnega filma Maka Sajka *Samomorivci, pozor!* je namreč problematika odjeknila v javnosti in medijih do te mere, da se je oblast počutila neposredno izzvano in osramočeno. Statistični

45 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 189–201. SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 168–86, 27. 11. 1969. Kerševan, Razmišljanje, 185–86.

46 Javoršek, *Kako je mogoče*, 11–13, 131. Eser, Zum „Recht des Sterbens“, 21–42.

47 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 204–13.

podatki ter njihova pogosto izkrivljena in napačna interpretacija so vzbudili javno zaskrbljenost, podatki, ki so pricurljali v javnost, pa so postali sredstvo manipulacije in obračunavanja z nasprotniki ter orodje za iskanje krivcev za domnevne stranpoti v družbi. Diskurz, ki ga je sprožila statistika, skupaj z razpravami o domnevnih vzrokih naraščajočega števila samomorov, razkriva, da je vprašanje samomora postalo orodje političnega spopada med staro in novo generacijo komunistov. Iz leta v leto višje stopnje samomorilnosti so bile pogosto predstavljene kot dokaz, da je mlajša generacija družbo peljala na napačno pot, kar naj bi zahtevalo vrnitev k izvirnim idealom. Zlasti s perspektive intelektualcev starejše generacije, kot je bil Jože Javoršek, je razvidno, da so samomore dojemali kot napad na vrednote, za katere so se nekoč borili in žrtvovali, in so samomor dojemali kot osebni in simbolni napad na povojni red.⁴⁸ To jih je sililo v samorefleksijo, ki pa je pogosto niso bili sposobni, v naslednjih letih pa je sprožilo tudi številne analize in javne razprave, ki so nato vrhunec dosegle v osemdesetih letih in pogosto prerasle v (umetno ustvarjeno) moralno paniko.⁴⁹

Stanje v Sloveniji ni ostalo neopaženo v drugih republikah. Znotraj jugoslovanske federacije, pa tudi med Slovenci samimi so o Slovencih že iz časa Kraljevine Jugoslavije pogosto krožili določeni stereotipi, ki so jih ločevali od drugih jugoslovanskih narodov, v katere so se vključevale tudi visoke stopnje samomorilnosti. Pogosto so jih opisovali kot hladen, vase zaprt in pretirano racionalen narod, usmerjen predvsem v delo, red in urejenost. Slovenci naj bi bili tudi gospodarsko preračunljivi, odmaknjeni od balkanske sproščenosti ter zaverovani v svojo domnevno večvrednost in kultiviranost. V kulturnem smislu jih je spremljala predstava o pretirani zategnjenosti, pomanjkanju strasti in čustvene topline, kar je bila pogosto podlaga za kritike v umetnosti, novinarstvu in političnem diskurzu drugih republik.⁵⁰

48 Remec, *Traitors, cowards, martyrs, heroes*, 203–38. Javoršek, *Kako je mogoče*, 11–13, 131. Fulbrook, *Dissonant lives*, 65.

49 Remec, *Traitors, cowards, martyrs, heroes*, 203–38. Zajc, *Suicide as a Slovenian Metaphor*, 225–48.

50 Puhar, *Slovenski avtoportret*, 58. Musek, *Psihološki portret Slovencev*, 72. Musek, *Psihološke prvine narodne identitete*, 194–95, 199–201. Širok, *Iz juga na sever*, 201–02.

Stopnje samomorilnosti, ki so bile na Slovenskem zgodovinsko vseskozi višje kot v drugih delih jugoslovanske države in torej očitno niso bile (zgolj) produkt povojnega režima, so režimski mediji kot trobila pravoverne in konzervativnejše linije znotraj komunistične partije v drugi polovici 60. letih izkoristili za kritiko slovenskega političnega vodstva – obtoževali so ga, da je preveč liberalno in ideološko nezanesljivo. Posebej samomori mladih so bili interpretirani kot oblika tihega upora proti »slovenski stvarnosti brez idealov«, kot izraz razočaranja naroda, ki se nikoli ni zares poistovetil z jugoslovansko federacijo, kjer naj bi prevladovali otopelost, dolgčas in odtujenost, brez pristnega utelešenja socialističnih vrednot. Sebični in preračunljivi »Alpini« naj v skupni državi že od samih začetkov ne bi videli domovine, temveč nahajališče surovin, v svojih državljanih pa ne bratov, temveč poceni delovno silo. S (samo)destruktivnostjo so nazadnje sanje o bratstvu in enotnosti uničili tudi vsem drugim.⁵¹ Kar je leta 1989 ubesedil srbski rock zvezdnik Bora Đorđević v pesmi *Oče da se ocepe*, v kateri je »nesrečne slovenske brate« označil za »Bečke konjušare«, ki planinarijo, smučajo in jodlajo, so srbski časopisi z ironičnim tonom trdili že v 60. letih. Slovenci naj bi bili v takšnem stanju zato, ker so se čutili večvredne v primerjavi z drugimi republikami, se nenehno ozirali proti »severu« in niso razvili prave pripadnosti jugoslovanski ideji, komunistični partiji ali Jugoslovanski ljudski armadi. Samomor naj bi bil v tej luči dokaz slabega in nesposobnega političnega vodstva.⁵²

Odziv na represijo?

Diskurz o Slovencih kot »samomorilnem narodu« se je tako napajal iz kulturnih stereotipov o srednjeevropski malodušnosti, katoliški krivdi in habsburški dediščini, proti koncu obstoja jugoslovanske federacije pa tudi ujetosti v jugoslovanski primež, ki narodu ni dal dihati. Vedno znova so na dan prihajale

51 Sekulić, Uhapšana je Jugoslavija, 6. Jevrić, Povratna karta za Lajbah, 9.

52 SI AS 1931, 1416, Hašiš, 189–201; 168–85, 27 November 1969; 194–95. Đorđević, *Oče da se ocepe*, 4. Jevrić, Povratna karta za Lajbah, 9.

primerjave z »divjim balkanskim jugom«, kjer se je agresija obračala navzven, in so implicirale slovensko kulturno superiornost, obenem pa so Slovenijo postavljale ob bok državam z najvišjimi stopnjami samomorilnosti, kot sta bili Madžarska in Češkoslovaška, kar je samo po sebi nakazovalo tudi globoko (duhovno) krizo, ki naj bi imela skupen izvor v nedemokratskem značaju socialističnih držav, ki so dušile in omejevale osebno svobodo.⁵³ Samomor je torej postal več kot statistični kazalnik: postal je simbol stanja naroda, ki je namesto obljubljene brezrazredne družbe po mnenju kritikov z industrializacijo dejansko dobil večjo družbeno razslojenost in izkoreninjenje. Posamezniki, iztrgani iz tradicionalnih podeželskih okolij, naj bi v novem urbanem prostoru ostali sami – obsojeni na iskanje smisla v ideologiji, ki ga sama ni ponujala.⁵⁴

Razmere na Slovenskem ter odzivi nanje so bili povsem primerljivi z dogajanjem v nekaterih drugih socialističnih državah, kjer so bile visoke stopnje samomorov razumljene in predstavljene kot simptom politične represije. Pogosto so poskušali pojav samomorov povezati s tako imenovanimi »totalitarnimi značilnostmi«, kot sta družbeni nadzor in omejena osebna svoboda, ter kot sredstvo upora proti njim.⁵⁵ Pod vplivom dejanja Jana Palacha⁵⁶ so se pojavili strahovi, da je v ozadju samomorov ne samo politična dimenzija, temveč celo revolucionarno vrenje.⁵⁷ Prepričanje, da so »stopnje samomorov zelo jasno povezane s političnimi dogodki«, se je zato zasidralo v javnem diskurzu, da je vstopilo tudi v historiografski narativ. Novejše raziskave tega večinoma ne potrjujejo – kljub temu pa se ta diskurz v političnih in moralnih obračunavanjih znova in znova pojavlja.⁵⁸

53 Masaryk, *Suicide*, 121–22, 68–71, 110, 114. Durkheim, *Suicide*, 117. Grafenauer, *Oblike slovenskega samomora*, 276–78. Javoršek, *Kako je mogoče*, 11–13, 131. SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 205–08.

54 Grafenauer, *Oblike slovenskega samomora*, 276–78.

55 Grashoff, *Driven into Suicide*, 2. Felber, Winiecki. *Suicide in der ehemaligen DDR*, 42–49. von den Driesch, *Unter Verschluss*, 73–90.

56 Michelsen, *Politics and suicide*, 76–82. Czabańska-Rosada in Czabański, *The Self-immolation of Oskar Brüsewitz*, 56–63.

57 Coburn, *I Have Chosen The Flaming Death*, 32–60.

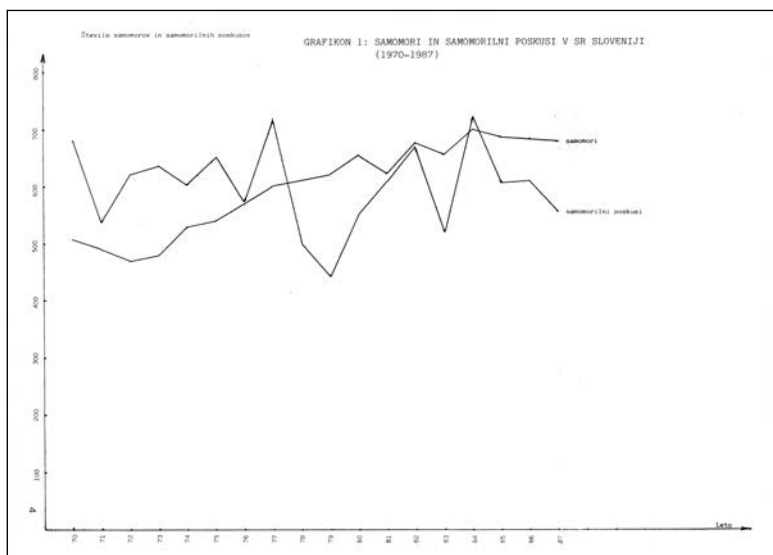
58 Fulbrook, *The People's State*, 107.

V resnici nihanja v stopnji samomorilnosti le redko sovpadajo s konkretnimi zgodovinskimi prelomnicami kot tudi z naravo vsakokratnega režima.⁵⁹ Podobno kot Udo Grashoff dokazuje, da komunistična diktatura ni bila glavno gonilo visoke stopnje samomorilnosti v Nemški demokratični republiki (NDR),⁶⁰ tudi študije razmer na Slovenskem kažejo na bolj zapleteno resničnost in na konstantno višje številke samomorov, ne glede na naravo družbene ureditve. Mnenja strokovnjakov, ki so opozarjali, da je treba statistiko spremljati skozi daljše časovno obdobje, da so nihanja navzgor ali navzdol od leta do leta pričakovani fenomen in da ob vsakem skoku navzgor ne gre ustvarjati panike, so bila pogosto preslišana. Upoštevanje zgolj omejenega obdobja, ko že dva ali trije samomori več na letni ravni lahko pomenijo, da statistika zazna skok v stopnji samomorilnosti s 40 na 60 samomorov na 100.000 prebivalcev, je lahko izjemno popačilo sliko in znova dokazalo, da je samomor preveč kompleksno vprašanje, da bi nanj lahko odgovorili z enoznačnim odgovorom. Poenostavljeno pripisovanje samomorov režimu je marginaliziralo psihološke, medicinske ali družbeno-kulturne razlage in spregledalo dejstvo, da je samomor večdimenzionalen pojav, ki ga oblikuje medsebojno delovanje psiholoških, socio-kulturnih, političnih, ekonomskih, pravnih, verskih, patoloških dejavnikov in dejavnikov spola. Poskusi, da bi samomor interpretirali zgolj skozi eno ideološko prizmo, niso le poenostavljali kompleksnosti problema, temveč tudi tvegali njegovo instrumentalizacijo – uporabo osebnih tragedij za politične namene. Kot poudarja Grashoff, je ironično, da so socialistični režimi sami prispevali k tej politizaciji z ohranjanjem skoraj javnega tabuja na to temo. Z zatiranjem odprte razprave in zmanjševanjem medijske pokritosti so oblastniki nehote spodbujali špekulacije, zarote in ustvarjanje mitov.⁶¹

59 Gottlieb, *An Epidemic of Nervous Breakdowns*, 115–38.

60 Grashoff, *Driven into Suicide*, 9.

61 Prav tam, 1. Grashoff, *Tabu als Handlungsraum*, 253–72. Felber, *Das Suizidtabu in der ehemaligen DDR*, 147–63. SI AS 1931, t. e. 2002, *Samomori in samomorilni poskusi*.

Grafikon samomorov in samomorilnih poskusov v Sloveniji med letoma 1970 in 1987, ki prikazuje bistvena odstopanja med posameznimi leti
Vir: SI AS 1931, t. e. 2002, 89-UA 69-1989 MA 701, 4

Kdo šteje in kdo ne?

Mladi in (ne)mirni

Na precejšnje začudenje strokovnjakov javnost in politika v celotnem obravnavanem obdobju nista enako dojemali vseh samomorov. Že po prvi svetovni vojni je pozornost vzbujalo zlasti dejstvo, da se je samomor začel pojavljati med segmenti prebivalstva, med katerimi je bil pred vojno domnevno manj prisoten. Moški so po številu samomorov sicer še vedno prednjačili, kot pa je pokazala raziskava Mattea Perisinotta o razmerah v Trstu in njegovem zaledju, je takoj po prvi svetovni vojni število samomorov med ženskami zelo naraslo, ponekod celo do te mere, da so po stopnjah samomorilnosti prehitele moške. Medijski diskurz je to pripisoval moralnemu propadu žensk med vojno, zato so bile mnoge pokojnice namesto sočutja deležne posmeha in moralne

obsodbe.⁶² Večjo zaskrbljenost je vzbujalo dejstvo, da je samomor pomembno naraščal med otroki in mladino, kar naj bi bilo v času pred prvo svetovno vojno povsem nepoznan fenomen. Razlogi za te samomore naj bi bili odsev novih časov in modernizacije – mladi naj bi smrt izbirali ne samo zaradi eksistencialnih težav in ekstremne revščine, temveč tudi zaradi zanemarjanja in nasilja v družini, neuresničenih ambicij ter občutka svetobolja.⁶³ Izkazalo se je celo, da je tudi nekoč delavna, pokorna, poslušna in bogaboječa podeželska mladina prav tako »občutljiva in zelo dovzetna za duševne pretrse« kot njihovi mestni vrstniki. Kritični pisci so ugotavljali, da je vse to posledica »družbe brez očetov«, brezbožne vzgoje, pomanjkanja krščanskih vzornikov, pa tudi razuzdanosti in razširjenih moralnih stranpoti in zablod. Samomor je postal del novonastajajočega javnega diskurza o občutljivih mladostnikih. Sprva se je to zdelo rezervirano za meščanstvo, ki je »imelo čas« biti občutljivo, medtem ko je delavski proletariat, zaposlen z bojem za preživetje, prezgodaj odrasel. Vendar se je omenjeni diskurz najprej razširil tudi na podeželsko in delavsko mladino, ki je nenadoma prav tako postala občutljiva, občutljiva in labilna, nazadnje pa povsem prevladal v času po drugi svetovni vojni, predvsem s prevlado permissivnih vzgojnih vzorcev.⁶⁴

Nelagodje in celo strah pred samomorom mladih sta močno zaznamovala diskurz o samomoru tudi po drugi svetovni vojni, ko so mu socialistični režimi namenjali neporocionalno veliko pozornosti.⁶⁵ Samomor mladega človeka je bil tragedija, ki naj bi jo bilo potrebno na vsak način preprečiti, obenem pa tudi oblika mirnodobnega dezerterstva: družba, ki je v mladega vlagala, je od njega pričakovala, da bo izpolnil svojo dolžnost in delal za napredek celotne družbe. Samomor se ni skladal s podobami zdrave, zanosa polne mladine, ki v mladinskih brigadah

62 Perissinotto, In a moment of supreme discomfort, 119–36.

63 Masaryk, *Suicide*, 29.

64 *Jutro* 16, št. 229, 3. 10. 1935, 3, Tri mlada življenja ubila ljubezen. *Glas naroda* 43, št. 244, 18. 10. 1935, 4, Tri mlada življenja je ubila ljubezen, 4. Ratej, *Rožengrunt*, 17, 27–28. Jeznik, Kroflič in Štirn-Janota, O vzgojnih pristopih, 151–77. Fulbrook, *Dissonant lives*, 98.

65 Černý, *Sebevražednost dětí a mladistvých*.

gradi porušeno domovino.⁶⁶ Strokovnjaki so sicer opozarjali, da se je bolj kot delež samomorov med mladimi spremenil delež populacije, ki jo je javnost prištevala med mlade, vendar to ni zmanjšalo zaskrbljenosti. Kot »mladi« so bili nenadoma dojeti tudi 35-letniki, ki so deloma zaradi daljšega izobraževanja ostajali nezreli in ekonomsko povsem odvisni od staršev.⁶⁷

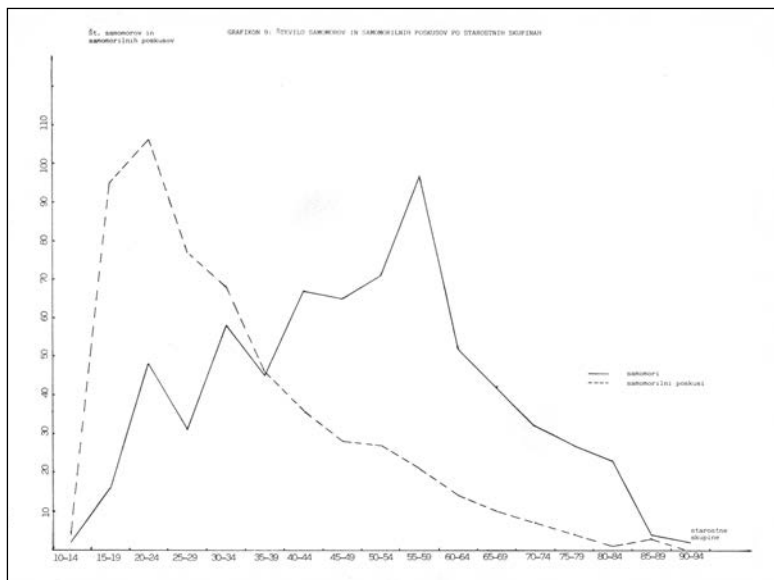
Politiki so se zavedali, da vsaka vest o samomoru mladega človeka v javnosti pusti globok vtis in da lahko že en sam samomor ustvari učinek snežne kepe ter porine v malodušje tudi druge,⁶⁸ še toliko bolj, če gre za izobraženega in karizmatičnega posameznika, ki je navdihoval druge. Ob koncu 60. let je mogoče opaziti zelo izražen strah, da se bo ob seriji samomorov otrok vodilnih politikov in kulturnikov pojavil »slovenski Palach«. Oblast se je bala, da bo med temi karizmatičnimi mladimi vzniknil idol in mučenik, ki bo tudi druge nagovarjal k samodestruktivnosti, predvsem pa k aktivnemu odporu proti režimu. Strahovi se niso izkazali za utemeljene. Mladi samomorilci so se izkazali za osebe brez občinstva ali višje resnice – če je kateri od njih izkazoval več ideološkega naboja, pa naj bi bilo njegovo vlogo mogoče minimizirati s koordinirano akcijo, h kateri so bili poklicani zlasti režimu zvesti kulturniki. Slovenski mladi večinoma niso bili deklarativni ali glasni kot Jan Palach, temveč bodisi pasivni posamezniki ali pa so, paradoksalno, zahtevali radikalizacijo sistema in ne njegovega strmoglavljenja.⁶⁹ Simbolni obračun med generacijo »vojnih herojev« in prvo generacijo, rojeno in vzgojeno po vojni, ki je pozivala k spremembam na političnem in družbenem področju, in je zajel družbe po vsej Evropi, se je torej odvijal tudi na Slovenskem, le da so mladi trdili, da so »očetje« izgubili pravo pot, in napadali vladajočo elito zaradi njene neučinkovitosti pri izvedbi socialistične revolucije in zahtevali »pristni jugoslovanski socializem«, ki jim je bil obljubljen, ne različice, v kateri so odraščali. Jedro mladine je bilo

66 Javoršek, *Kako je mogoče*, 8–9. Šalehar, Samomori mladostnikov, 227–32.

67 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 168–85, 27. 11. 1969, 189–201.

68 Milčinski, Samomor in samomorilni poskus, 183.

69 Kristan, Leta, ki so pretresla svet, 251. Remec, Traitors, cowards, martyrs, heroes, 225–30.

Samomorji in samomorilni poskusi po starostnih skupinah (1987)

Vir: SI AS 1931, t. e. 2002, 89-UA 69-1989 MA 701, 20

torej zdravo, tisti, ki so se zatekali k samomoru, pa zgolj njen odpadki, ki bo kmalu utonil v pozabo.⁷⁰ Za Slovence, ki naj bi v »vrednostnem dualizmu« moški-ženska ali »močno-šibko«, »aktivno-pasivno«, »nadrejeno-podrejeno« in »pogumno-prestrašeno« vedno prevzeli manjvredni pol,⁷¹ je bil samomor torej sredstvo umika in ne upora. Oblast, ki se je bala glasnih prič družbenih krivic in upornikov, je čutila skoraj olajšanje, ko je uradna preiskava zaključila, da so bili samomorilci propadli in izolirani posamezniki. Večino naj bi družba že marginalizirala, kar naj bi dokazovalo, da je režimu v dveh desetletjih po vojni uspelo razviti močan in notranje koherenten socialistični red.⁷²

70 Shore, (The end of) Communism, 313. Fürst, Introduction, 2. Fulbrook, *Dissonant Lives*, VII–IX. Troha, Družbena vloga literarnega modernizma, 14–15. Čander, Maškarada, 152–53. Klasić, Leto 1968, 31–33, 37–41. Kristan, Leta, ki so pretresla svet, 251. Spaskovska, *The last Yugoslav generation*, 39–41.

71 Puhar, *Slovenski avtoportret*, 11.

72 Remec, Traitors, cowards, martyrs, heroes, 230. Fulbrook, *Dissonant lives*, 9, 96.

Starejši: spregledani in pozabljeni

Zaradi obsedenosti oblasti z dogajanjem med mladimi so bile druge kategorije pogosto spregledane. Veliko število samomorov med starejšimi, predvsem v starostni skupini od 60 do 64 let, kjer je že v šestdesetih letih stopnja samomorilnosti dosegala kar 116 na 100.000 prebivalcev, je pritegnilo pozornost strokovnjakov, ne pa tudi širše javnosti ali oblasti. To je med strokovno javnostjo vzbudilo veliko začudenje in razočaranje, saj od oblasti ni uspela pridobiti podpore niti za najnujnejše preventivne ukrepe med to starostno skupino. Milčinski je opozoril, da je družba do pojava samomora med starejšimi postajala skoraj ravnodušna – zdel se je kot sprejemljiva rešitev ob hudih bolezenskih stanjih, družinskih tragedijah, finančnih zlomih in še posebej ob alkoholizmu, ki je bil izjemno razširjen, a kljub temu ni sprožal večjega družbenega odziva.⁷³ Na Slovenskem je mogoče opaziti razmere, ki jih Ursula Baumann in Werner Felber opisujeta tudi v NDR: starejši naj bi bili dejansko žrtve družbe, ki je povečevala mladost in je, v nasprotju s tistim, kar je javno deklarirala, zapostavljala tiste, ki niso bili več uporabni za delovno silo.⁷⁴ Psihiater Janko Kostnapfel je upokojitev opisal kot »konec pristne aktivnosti in ustvarjalnosti« in kot pot, ki vodi »samo navzdol«. Dejstvo, da so tako številni hrepeneli po zgodnjem upokojevanju, ki se je pomikalo celo pod starost 50 let, naj bi bilo znak, da so generacije, ki so aktivno sodelovale v vojni, prej odrasle in posledično tudi prej ostarele. Starost torej ni bila zgolj statistična kategorija, temveč tudi stvar osebne percepcije, kar je bilo v analizah rasti samomorilnosti, pa tudi v preventivnem delovanju premalo upoštevano. Nižanje povprečne starosti samomorilca, ki se je premaknila v starostno skupino med 40. in 49. letom, naj bi dokazovalo, da so smrt

73 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 209. SI AS 1931, t. e. 2002, Samomori in samomorilni poskusi.

74 Grashoff, Driven into Suicide, 11. *Ärzte-Zeitung*, 24. 5. 2002, Das Phänomen des guten Sterbens wird zunehmend an Bedeutung gewinnen. Interview mit der Berliner Sozialhistorikerin und Suizid-Forscherin Dr. Ursula Baumann. Felber idr., Old-Age, 146–50. Haránková, *Sebevraždenost senioru*, 36–50. von den Driesch, *Unter Verschluss*, 102–06.

izbirali mlajši, aktivnejši pripadniki družbe, dejansko pa bi morali upoštevati, da je šlo za generacije, obremenjene z vojnimi in povojnimi travmami, ki so prej izčrpale, tako fizično kot psihično. Ponovila se je zgodba iz časa takoj po prvi svetovni vojni: spet se je pojavila generacija »mladih starcev«, ki se je formirala v času vojne in se ni znala vklopiti v družbo razvijajoče tehnologije, saj ji s pomanjkljivo izobrazbo (kot še eno posledico vojne) ni imela kaj ponuditi, v vse bolj individualiziranem svetu pa so bili vse bolj zastareli tudi njihovi »borčevski ideali«. Čedalje bolj se je zdelo, da so se žrtvovali zaman.⁷⁵

Lev Milčinski in drugi strokovnjaki so opozarjali, da je bilo pretirano posvečanje mladim napaka, predvsem zato, ker s tem stroka in javnost padata na njihovo igro. Zlasti javnost je v isti koš metala uspele samomore in samomorilne poskuse, ki jih je bilo med impulzivnimi in nepremišljenimi mladimi bistveno več kot v drugih starostnih kategorijah. Poskusi samomora naj bi se povsem napačno interpretirali, saj še zdaleč niso bili zgolj odraz želje po smrti, temveč pogosto le klic na pomoč in sredstvo pritiska na okolico in iskanje pozornosti. Samomor in samomorilni poskus ter njegove korelacije s starostjo, socialnim okoljem, alkoholom in še čim bi morali temeljito proučiti, so pozivali strokovnjaki.⁷⁶ Starejši ljudje so v javnosti vzbujali manj zanimanja, hkrati pa so strokovnjaki težje prepoznavali in raziskovali samomorilne procese v tej starostni skupini. Prevladovalo je prepričanje, da so se starejši za samomor odločali bolj resno in preudarno, da so pogosteje posegali po učinkovitejših, smrtonosnih metodah ter redkeje opozarjali okolico na svoje namene, pa še v teh redkih primerih jih okolica presliši in označi za razno jamranje.⁷⁷ Dejstvo, da so starejši, poleg ruralnega prebivalstva in oseb z odvisnostmi, zlasti alkoholom, spadali v izrazito ogroženo

75 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 169, 203–208. SI AS 1931, t. e. 1728, a. e. 226, 24/2-2-69. Kostnapfel, *Z vojno po vojni*, 17–18. Grafenauer, *Oblike slovenskega samomora*, 276–78. Bourke, *Dismembering the Male*, 34–44, 70, 74–75.

76 SI AS 1931, t. e. 1416, mapa Hašiš, 204–13. Kostnapfel, *Starostniki*.

77 Tančič Grum in Roškar. *Opredelitev samomora*, 31. Kostnapfel, *Samomorilnost starostnikov*, 247.

kategorijo prebivalstva, se je le počasi odrazilo v načinu dela in preventivnih akcijah.⁷⁸

Pri starejših moških, kategoriji z najvišjim samomorilnim količnikom, je bilo težko zasnovati preventivno akcijo: stigma poseganja po psihiatrični pomoči je bila pri njih posebej izrazita, njihovi dejavniki tveganja so (bili) povezani z desetletji življenjskega sloga, s telesnimi spremembami in boleznimi, družinskimi spori, predvsem pa alkoholom, ki se jim je v starosti pridružila še izguba neodvisnosti in funkcionalnosti, to pa je povzročalo občutek nekoristnosti in manjvrednosti. Kostnapfel je o samomoru starejših zapisal, da človek v starosti »pogosto spozna, da je bila njegova življenjska pot na nekaterih odsekih zgrešena in si prizna, da jo mora pravzaprav razvrednotiti, zanikati – negirati. Takšna negacija se dotika predvsem nekaterih napačnih moralno-etičnih principov in dejanj ter ne (v večji meri) česa drugega.«⁷⁹ Sredi 80. let, ko so najvišjo samomorilnost beležili med moškimi, ki so vso aktivno življenjsko dobo preživeli v Jugoslaviji, jo pomagali graditi od temeljev, nazadnje pa obupali, se predčasno umikali iz delovnega procesa in se izolirali od družbe, ki so jo sami soustvarjali, je bilo slednje razumljeno kot kritika režima in celotnega razvoja v desetletjih po drugi svetovni vojni. Na starost so se številni znašli osamljeni in socialno izolirani, stroka pa ni znala prebiti zidu molka in priti do potencialno ogroženih.⁸⁰

Bolezen, ki se iz mest širi na podeželje

Enako spregledane so bile tudi siceršnje razmere na podeželju, saj je dolgo veljalo za oazo klenosti in zdravja.⁸¹ Samomorilnost na podeželju je bila že tradicionalno spregledana in

78 SI AS 1931, t. e. 1728, Dokončani samomori, Poročanje centru za prevencijo suicidov. Roškar in Vinko, Javnozdravstveni pristopi k preprečevanju samomorilnosti, 225.

79 Kostnapfel, Samomorilnost starostnikov, 237. Kostnapfel, *Z vojno po vojni*, 17. Savelli, Socialism, Society, and the Struggle Against Mental Illness, 87–109.

80 Kostnapfel, Samomorilnost starostnikov, 237. Žmuc Veranič in Pišljari, Posebnosti samomorilnega vedenja starejših, 393. Kostnapfel, *Z vojno po vojni*, 17, 84.

81 Trencsényi, Kopeček, Lisjak Gabrijelčič, Falina, Baár in Janowski, *A History of Modern Political Thought*. Remec, *Podrgni, očedi*, 121–38, 254.

zamolčana kategorija, saj jo je statistika slabše pokrivala⁸² – preučevanje samomora na podeželju se je namreč izkazalo za precejšen metodološki izziv, saj je bilo poleg pomanjkanja virov, zakoreninjenih prepričanj in utrjenih navad in slabe pismenosti v manjših in odročnih okoljih mogoče opaziti jasno težnjo po prikrievanju primerov samomorov.⁸³ Usmerjenost na urbana območja je bila očitna že od prvih raziskav, od Durkheima in Masaryka, ki so trdile, da je samomor bolj razširjen v bolj industrializiranih in urbaniziranih okoljih, od koder se je nato kot nalezljiva bolezen širil naprej na periferijo in nato še na podeželje.⁸⁴ Slovenska mesta so bila v medvojnem obdobju, zaradi svoje majhnosti, komaj odločilen faktor v tem pogledu, zagotovo pa so bili samomori v urbanih središčih, kot sta opozarjala brata Pirc, bolje popisani kot na podeželju, kjer je bilo presojanje, ali je šlo za samomor, nezgodno smrt ali celo umor, pogosto prepuščeno popolnim laikom. Uvajanje novih forenzičnih metod na odročnih ter z revščino zaznamovanih območjih je potekalo zelo počasi. Celo predstavniki oblasti so namreč pogosto ravnali samovoljno in so v imenu sočutja do družin pokojnikov pogosto odstopali od predpisanih protokolov, dopuščali hitre pokope brez pregleda trupel in sodili po lastni vesti in »zdravi kmečki pameti«.⁸⁵

Podeželje je bilo med obema vojnama obenem še vedno tradicionalen svet, izjemno trdno zavezan tradiciji, ki pa je doživljal hitro socialno in ekonomsko transformacijo, s katero se niso vsi znali spopasti na enak način. Mlajši, drznejši in ambicioznejši so se pogosto odločali za izseljevanje v mesta pa tudi v tujino. Fenomen, ki je od zadnjih desetletij 19. stoletja do obdobja med obema vojnama zajel skoraj 400.000 ljudi, je korenito spremenil starostno strukturo slovenskega podeželja in s tem, v skladu z Masarykovimi tezami, tudi na zaznano stopnjo

82 Anderson, *Suicide in Victorian and Edwardian England*. Douglas, *The Social Meanings of Suicide*. Kostnapfel, *Samomorilnost starostnikov*, 246.

83 Čeč, *Starostniki na podeželju v 19. stoletju*, 142–60. Moksony, *Victims of Change or Victims of Backwardness*, 366–76. Bailey, *This Rash Act*, 31. Čartišvili, *Pisatelj in samomor*, 11.

84 Masaryk, *Suicide*, 17–18, 31. Casant in Helbich, *Inequalities of Suicide Mortality*, 2669–84.

85 Merrick, *Death and Life in the Archives*, 75. Remec, *Silent Witnesses*, 158.

samomorilnosti. Praznjenje podeželja je pogosto pomenilo nazadovanje, saj so doma, ujeti v izjemno neugodnih ekonomskih razmerah, pogosto ostajali pripadniki starejše generacije, pri katerih je bila že sicer opažena višja stopnja samomorilnosti.⁸⁶

V socializmu problematik na podeželju sicer niso v celoti spregledali, saj je bilo jasno, da je podeželje prevzemalo primat tako po samomorilnosti kot tudi po drugih socialnih patologijah, zlasti alkoholizmu, vendar so pričakovali njihovo hitro in odločno rešitev. Nosilci oblasti so bili pogosto prepričani, da jim bo z industrializacijo in proletarizacijo podeželskega prebivalstva uspelo premagati zaostalost in tradicionalno kmečko ljudstvo spremeniti v delavski razred, napredek pa naj bi odpravil razloge za malodušje in obup. Namesto pričakovanega napredka pa so drastične spremembe v družbeni red in socialno eksperimentiranje generirale stiske, negotovost in posledično patologije: stopnje samomorov, duševnih bolezni in alkoholizma – zlasti na SV države – so se močno povečale, namesto da bi se zmanjšale, kot je bilo ideološko obljubljeno. Konsenza o vzrokih ni bilo lahko najti: je bil razlog v vsesplošni zaostalosti podeželja, ki po razvoju nikakor ni moglo slediti urbanim središčem, ali so bili to nujni stranski učinki do takrat izvedenih ukrepov, modernizacije in emancipacije in takratne politične agende? To vprašanje ima dodatno plast, ki je zakoreninjena v durkheimovski tradiciji, ki gleda na modernizacijo kot na motečo silo, ki destabilizira prejšnjo stabilnost, in razlaga posledične družbene patologije kot negativen odziv na to transformacijo.⁸⁷

Odmaknjena podeželska območja so po stopnji samomorilnosti tiho prevzela primat nad mesti, ukrepanje pa je bilo zaradi razdrobljene poselitve še težje. Obveljalo je prepričanje, da je na podeželju težje prebiti zid tradicije in da so bile družine pravzaprav »šole samomorilnega vedenja«, ki se v nekaterih

86 Pirc in Pirc, *Življenjska bilanca Slovenije*, 35, 62. Drnovšek, Vzroki za izseljevanje Slovencev, 10–13. Masaryk, *Suicide*, 30. Moksony, *Victims of Change*, 366–76. Župančič, Adamič in *Slovenstvo*, 517–18.

87 Csikós, Horváth in Kovács, *The Sovietization of Rural Hungary*. Roškar, Vinko in Juričič, Samomorilno vedenje v populaciji, 73–74. Leskošek, Sociološki vidiki samomorilnosti v Sloveniji, 41–50.

okoljih prenaša dobesedno iz roda v rod.⁸⁸ Slabša infrastruktura, nižja stopnja izobrazbe, socialna izoliranost in razpadanje socialne mreže, kar je prizadelo zlasti starejše, so – ob počasnejšem pridobivanju pravic iz zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja – podeželsko prebivalstvo postavljali v še dodatno neugoden položaj. Množično izseljevanje v mesta pa tudi v tujino in posledično praznjenje podeželja je bilo scenarij, ki je tudi po drugi svetovni vojni vplival na realnost na podeželju.⁸⁹

Skorajšnja katarza po letu 1991?

Razumevanje samomora v Sloveniji v 20. stoletju ni mogoče brez upoštevanja zgodovinskih, kulturnih, ideoloških in regionalnih kontekstov, ki so sooblikovali tako njegovo pojavnost kot družbene odzive nanj. Čeprav samomor pogosto dojemamo kot individualno odločitev, izraz eksistencialne stiske ali psihološkega zloma, se v slovenskem primeru kaže kot izrazito družbeno in kulturno pogojen fenomen, ki ga je mogoče razbrati tudi kot simptom kolektivnih tesnob, nacionalnih razpok in vrednostnih kriz.

Zgodovina samomora na Slovenskem je zgodovina prelomov – tako osebnih kot družbenih. Po prvem večjem razkroju trdnih struktur, ki so posamezniku nudile oporo in umeščenost, ki se je zgodil po prvi svetovni vojni, so sledile še bolj radikalne spremembe z družbenim prelomom po drugi svetovni vojni, ko je nova oblast posamezniku obljubljala napredek in kolektivno blagostanje, obenem pa zahtevala tudi brezpogojno pripadnost in zvestobo, ter z družbenimi spremembami ob koncu osemdesetih let in osamosvojitvijo v letu 1991. V vseh obdobjih se je samomor pojavljal bodisi kot simptom razkroja, šibkosti in degeneracije, spet drugič pa kot umik iz neznosnih okoliščin, tih protest in dokaz nemoči posameznika pred silami zgodovine.

88 Pahljina, Samomori v celjski regiji, 83. Košuljandič, Incidenca samomora v severni Primorski, 86.

89 Remec, Začetki pokojninskega zavarovanja kmetov. Leskošek, Ekonomska revščina in samomor, 7–13.

Iskanje rešitev in načrtovanje strokovno podkrepljenih preventivnih strategij od sedemdesetih let dalje se je v javnem in političnem diskurzu pogosto sprevrglo v iskanje krivcev za nastale razmere. Preučevanje geografskih in demografskih razlik, ki je sledilo durkheimovskim zgledom, je pogosto služilo prelaganju odgovornosti na preteklost in pilatovskemu umikanju odgovornosti za aktualne razmere. Visoka samomorilnost na vzhodu države – zlasti na območjih Štajerske, Koroške, Prekmurja in Zasavja – je bila sicer prepoznana, vendar pogosto prepuščena interpretacijam o kulturni zaostalosti, dediščini degenerativnih razmer, razlikah v temperamentu, nagnjenosti k alkoholizmu in podobno. Podobno velja za razlike med generacijami – starejši ljudje, karkoli je že bilo razumljeno pod tem pojmom, so pogosto izginjali iz osrednjega diskurza, čeprav so statistike večkrat opozarjale na njihovo visoko ogroženost.

Največ pozornosti je bil deležen samomor mladih – ne zaradi njegove pogostosti, temveč zaradi simbolnega naboja in potencialne politične nevarnosti, ki naj bi jo predstavljal za oblast. Mladi so bili v diskurzu o samomoru vedno znova razumljeni kot lakmusov papir družbenega stanja. Njihova samodestruktivnost je bila razlagana kot neuspeh vzgoje, kot izguba orientacije ali kot ideološki upor. Vsaka generacija je s seboj prinesla nov strah: razvajena, zmedena in preobčutljiva mladina je postala celo potencialna grožnja, ki lahko režim spodnese s tišino – ne z upanjem. Samomor mladih je imel vedno posebno težo – nosil je s seboj projekcije odraslih, ki so vanj vpisovali lastne frustracije, strahove in ideološke boje. Nasprotno pa so bili samomori starejših pogosto spregledani ali celo sprejeti kot »logični«. V družbi, ki je idealizirala mladost, aktivnost in produktivnost, za stare ni bilo prostora – ne v diskurzu ne v preventivi. Vse večja izolacija, izguba funkcije in občutka smisla ter stigmatizacija psihiatrične pomoči so ustvarjali pogoje za tihi umik, ki ni sprožil javnega vznemirjenja. Samomor starega človeka se je zdel naraven, skoraj sprejemljiv – čeprav je prav ta starostna skupina predstavljala največji delež vseh samomorov. Na svojevrsten načina so se skozi samomor odslikavala tudi razmerja med urbanim in ruralnim

okoljem. Čeprav so zgodnje teorije samomorilnost povezovale z urbanizacijo, sekularizacijo in modernizacijo, se je pokazalo, da je podeželje – zlasti odmaknjeni, ekonomsko šibki in demografsko osiromašeni predeli – postalo novo žarišče samomorilnosti. Tradicionalne skupnosti so razpadale, podporne mreže so se krhale, institucije pa so pogosto zamujale s svojo prisotnostjo. Prazno in zapuščeno podeželje je postalo kraj brez perspektive – prostor tihega obupa, ki ga ni bilo mogoče enostavno vključiti ne v naprednejši diskurz socializma ne v zgodbo o uspehu samostojne države.

Leto 1991 je namreč prineslo uresničitev domnevnega »stoletnega« ali kar »tisočletnega sna«⁹⁰ in novo pričakovanje o skorajšnji rešitvi. Glasovi strokovnjakov, ki so opozarjali pred politizacijo samomora in iskanjem vzrokov za alkoholizem, samoagresijo in samomore v družbeni ureditvi, so bili očitno preslišani, zato je bilo presenečenje še toliko večje in bolj neprijetno, ko so se obljube o »odrešitvi«, ki naj bi jo prinesla osamosvojitve, izkazale za prazne. Ob tem, ko je postalo jasno, da Jugoslavija očitno ni bila krivec za osebno bedo ljudi in osamosvojitve države ni bila rešitev, in se je količnik samomorilnosti izkazal za neodvisnega tako od negativnih (višja brezposelnost, negotovost) kot pozitivnih (demokratizacija) zunanjih družbenih dejavnikov, se je postavljalo vprašanje, kaj je sploh mogoče storiti.

Raziskovanje samomora, ki se je razmahnilo po osamosvojitvi Slovenije, je pretresalo različne vzročno-posledične povezave, od družbenih, ekonomskih do genetskih.⁹¹ Dejstvo, da so stopnje samomorilnosti vztrajale na stopnjah okrog 34 samomorov na 100.000 prebivalcev še cela devetdeseta leta, je vzbudilo novo zanimanje za slovenski nacionalni značaj, za nekaj, kar se skriva v »najglobljem bistvu slovenskega človeka«, ki je bil, sedaj očitno in dokončno dokazano, večno nezadovoljen in obupan.⁹² Tematiki so se posvečali eminentni avtorji, kot so

90 Taškar, Dan D in potem, 1. *Delo* 33, 27. 6. 1991, št. 149, 6, Izpolnitev tisočletnega koprnjenja.

91 Marušič in Zorko, Slovenski samomor skozi prostor in čas, 12–13. Tekavčič Grad, Zgodovina suicidologije na Slovenskem, 47.

92 Gračner, Flamiš, Huskić in Poštuvan, Media Coverage of Suicidal Behaviour, 299–300. Marušič in Zorko, Slovenski samomor skozi prostor in čas, 11–12.

Janek Musek, Anton Trstenjak in Alenka Puhar, zaslediti pa je mogoče podobne teze kot pred letom 1991. Značaj Slovencev naj bi znova izbruhnil na dan: viden naj bi bil zlasti v drastično spremenjenem odnosu do Janeza Janše in drugih »odločnih« in »možatih« politikov, ki so personificirali »trdi, moški, militantni element«, ki so bili v javnem diskurzu deležni »neusmiljenega posmeha« in zaničevanja. Namesto »junaka« Janše in politike, ki jo je poosebljal, so namreč izbrali »majhnega, zaščitniška čustva zbujujajočega moža, ki nenehno daje vtis, da se bo zdaj zdaj opravičil ali morda celo zajokal. In za predsednika vlade dokaj podobnega mladega moža, ki s svojo nenapadalnostjo, mirom in blagim nastopom zbuja podobna čustva.«⁹³ Musek je sicer zavrnil idejo o nacionalnem značaju, vendar vseeno našel značilnosti, ki so napajale slovensko samomorilnost. Na podlagi svojih analiz je trdil, da psihološke raziskave nikakor ne potrjujejo zakoreninjenih stereotipov, da smo »Slovenci ponižen, neagresiven in celo 'hlapčevski' narod« in da naj bi bili v bistvu »brezobzirni, grobi, maskulini, sumničavi, sebični, avanturistični, dogmatični in ambiciozni«. Strinja se s Trstenjakom in pravi, da naj bi bili Slovenci »mejni narod, ki se bolj kot drugi čuti ogroženega«, nagnjeni k introvertiranosti in samoagresivnosti ter »distimnim oblikam« nevrotičnosti, kot so depresija, fobija in kompulzivnost.⁹⁴ Ideje, ki jih je že leta 1969 zapisal Božidar Debenjak, da je sto let zatiranja, ki ga je moral pretrpeti slovenski narod, privedlo do tega, da so se agresivne sile obrnile navznoter in se trajno zapisale v slovenski biti in da zato sprememb ni bilo mogoče pričakovati čez noč, so postale (spet) vseprisotne.⁹⁵ Javni diskurz je bil prežet z apokaliptičnimi tezami eminentnih mislecev in intelektualcev o ogroženosti slovenskega naroda: zaradi nizke rodnosti, splavov, ki »mejijo na narodno samomorilnost«, in »prave« samomorilnosti, ki naj bi »zastrašujoče vplivale na obstoj maloštevilnega naroda«. Trstenjak je nedvoumno

93 Puhar, *Slovenski avtoportret*, 154, 158–59.

94 Trstenjak, *Okvirne dileme*, 251–58. Musek, *Psihološki portret*, 71–72.

95 Musek, *Psihološki portret*, 25, 33, 74. Debenjak, *Nacionalnost in represija*, 115–18.

zapisal, da »gre za preživetje«. Slovenci iz svoje »pomladi« niso izšli prerojeni, temveč očitno »onemogli, depresivni in pesimistični«, kot bi jih prelomno leto 1991 bolj izčrpalo, kot pa jim dalo novega zagona.⁹⁶

Slovenska samomorilnost, ki je bila v različnih zgodovinskih obdobjih predmet raznovrstnih interpretacij, analiz in instrumentalizacij – od obdobja med obema vojnama, ko je bila dojeta kot posledica nacionalne depresije, pomanjkanja bojevitosti in otožnega slovenskega značaja, do časa socializma, ko je postala kazalnik »družbene patologije«, simptom ideološke zmedenosti in izziv uresničevanju »novega človeka« – se je po osamosvojitvi znova aktualizirala kot dokaz nacionalne krize, neuresničenih pričakovanj in kolektivne deziluzije. Samomor se je tako znašel v središču javnega diskurza tudi v 90. letih, v času, ki je Slovincem prineslo pomembne družbene spremembe ter ponovne opredelitve nacionalne identitete in ponovnega soočanja s slovenskimi kulturnimi in zgodovinskimi narativi, s poudarkom na edinstveni poti Slovenije v primerjavi z drugimi nekdanjimi jugoslovanskimi republikami. Visoka samomorilnost se je še enkrat več izkazala za mnogo več kot le statistični problem – spet je bila dojeta za ogledalo časa, simbol vrednostnega vakuum ali ideološke razklanosti.⁹⁷

Ena od ključnih ugotovitev, ki izhaja iz celotnega obravnavanega obdobja, je, da samomor v slovenskem primeru nikoli ni bil samo individualna tragedija, temveč vedno tudi družbeni komentar. Bil je prostor, kjer so se zrcalile ideološke napetosti, kulturni stereotipi in moralni boji. Obenem pa se je v obravnavanem diskurzu pogosto pozabljalo na kompleksnost in večplastnost samomora – na dejstvo, da gre za pojav, ki ga ni mogoče razložiti z eno samo teorijo ali razlogom. Biološki, psihološki, družbeni, kulturni in politični dejavniki se prepletajo in učinkujejo v specifičnih okoliščinah, ki jih je mogoče razumeti le skozi kontekst.

96 Trstenjak, *Misli o slovenskem človeku*, 125–27, 134–39.

97 Repe, *Regional differences*, 260–61. Zadravec Šedivy, Borko, Gomboc in Poštuvan, *Media Portrayals of Suicide's Risk and Protective Factors*, 254.

Zato ostaja ključno vprašanje ne le, zakaj so si ljudje v določenih obdobjih pogosteje jemali življenje, temveč predvsem, kako je družba ta dejanja razumela, jih interpretirala in kakšno vlogo jim je pripisala. Prav v teh razlagah se razkrivajo globlji pomeni samomora kot kulturnega fenomena, ki presega mejo med življenjem in smrtjo ter vstopa v prostor simbolnega, političnega in ideološkega. Čeprav ni mogoče podati enovitega odgovora na vprašanje, zakaj so bile stopnje samomorilnosti v Sloveniji skozi 20. stoletje tako visoke, pa analize nedvomno kažejo, da gre za pojav, ki je neločljivo vpet v nacionalno zgodovino – v njene traume, prelomnice in identitetne dileme.

Samomor v 20. stoletju torej ni le dogodek posameznika, temveč zgodba skupnosti – pogosto zamolčana, a vseskozi prisotna. Zgodba o narodu, ki si je dolga desetletja zastavljal vprašanje: kdo smo, kam gremo – in ali je vredno vztrajati. V tem smislu je samomor postal nekakšen nadomestek političnega glasu, način, kako izraziti tisto, česar ni bilo mogoče povedati drugače. Prav zato njegova zgodovina ni le zgodovina stiske, temveč tudi zgodovina govora – o življenju, o smislu, o družbi in njenih mejah.

**»SAMI PONOSNO
SMO SI SMRT IZBRALI«.**

**KONCEPT HEROJSKEGA
PARTIZANSKEGA
SAMOMORA
NA SLOVENSKEM
V JUGOSLOVANSKEM
KONTEKSTU**

Samomor v dobršnem delu človeške družbe velja za dejanje, ki ga družba kritizira, obsoja in zavrača. Kljub temu pa obstajajo tudi specifične izjeme, ko se dejanje samomora pokaže v novi luči in pridobi precej bolj pozitivno konotacijo. Émile Durkheim je ta tip samomora v svoji klasični študiji uvrstil med altruistične samomore, torej takšne, ki so v družbi zaželeni ali celo pričakovani zaradi dobrobiti, ki jo zavestna smrt prinaša družbi, zato imajo takšni samomori značaj junaštva in mučeništva. Po drugi strani nakazujejo tudi na prevlado družbe nad človekovim individuumom, ki so mu s tem naložene zahtevne ter skrajne dolžnosti. Gre za izmenjavo *quid pro quo*: če se posameznik žrtvuje za višje dobro, bo deležen posmrtnega slavljenja, zato ne preseneča, da je na Zahodu takšen tip samomora prisoten predvsem v vojaških okoliščinah.⁹⁸ Iz tega odnosa se je razvil tudi koncept, ki ga je Durkheim omenil samo mimogrede,⁹⁹ vendar bo v središču naše razprave: herojski samomor.

Eden redkih ljudi, ki so se na Slovenskem ukvarjali s tematiko herojskega samomora, je bil dr. Janko Kostnapfel, profesor Katedre za psihiatrijo na Medicinski fakulteti v Ljubljani. Kot je menil, lahko samomor pod pravimi pogoji »kaže očitno noto veličastja in heroizma«. ¹⁰⁰ Po Kostnapflov definiciji je herojski samomor »tisto dejanje, ko bi si posameznik, dvojica ali večja skupina ljudi vzela svoje življenje iz svobodne volje in pri bistri (lucidni) zavesti zato, da bi s svojo smrtjo posredovala vzvišeno, človekoljubno sporočilo ali bi svoje življenje žrtvovala za uničenje priznanega, potrjenega sovražnika in njegovega orožja«. Kostnapfel je tudi menil, da je ključen pogoj za junaški značaj samomora neogrožanje življenj drugih: »Nihče, tudi umišljeni posvetni ali onstranski bog ne moreta dati dovoljenja za žrtvovanje nedolžnih.« ¹⁰¹

98 Blake, *Death by Hand Grenade*, 47–51.

99 Durkheim, *Suicide*, 199.

100 Kostnapfel, *Zakaj vojna*, 111.

101 Kostnapfel, *Herojski samomor*, 56.

O znanstveno sprejeti definiciji herojskega samomora je težko govoriti, ker v stroki ni niti konsenza o tem, ali takšen koncept sploh obstaja. Koncept nedvomno vsebuje inherentne politične in ideološke komponente, ki ga oddaljujejo od strogo znanstvenih temeljev in zastavljajo zapletena vprašanja. Je samomor, denimo, herojski tudi za vojaškega nasprotnika (so kamikaze izvajali herojske samomore)? Ali o herojskem značaju samomora odloča samomorilec sam ali družba okoli njega? Je takšna smrt bolj junaška od smrti, ki jo sovražnik povzroči z mučenjem, ustrelitvijo ali obešenjem? Ali pa je izraz zgolj oksimoron, ki sam po sebi ne more obstajati? Tako ali drugače je ideja herojskega samomora kompleksen pojav, ki – če sploh obstaja – biva v moralno-psihološkem sivem polju. S Kostnapflovimi besedami: »Na vprašanje o pojavljanju herojskega samomora ni vselej enostavno odgovoriti z da ali ne, ker je med tema dvema odgovoroma obširno prostranstvo vsakršnih psiholoških in tudi etičnih prepletov ter dogajanj.«¹⁰²

Herojski samomor je kategorija, ki je v uporabi v številnih politično-ideoloških sistemih, še posebej ko govorijo o lastni vojaški preteklosti. Težnje po prikazovanju »naše« vojske in vojakov kot poštenih, pravičnih in junaških, v nasprotju s takšnimi ali drugačnimi sovražniki, naslikajo preteklost kot preprost binarni spopad med dobrim in zlom. Herojski samomor je ena izmed kategorij, s pomočjo katere se dokazuje junaštvo in požrtvovalnost lastnih vojakov, ki naj bi za najvišje cilje zavestno dali svoje lastno življenje. Takšen pristop je ubrala tudi socialistična Jugoslavija, ki je legitimnost svoje oblasti v veliki meri utemeljevala na protifašističnem partizanskem boju med drugo svetovno vojno, tedaj imenovanem narodnoosvobodilni boj (NOB). Okoli partizanov, ki so umrli junaške smrti, se je razvil močan kult. Kljub temu pa je ideja herojskega partizanskega samomora v Jugoslaviji imela kompleksno funkcijo, ki ni bila le enoznačno pozitivna. Šlo je za potencialno problematično temo, ki je načelnjela neprijetna vprašanja ne samo o partizanskem boju, temveč

102 Prav tam, 58.

tudi o borčevski morali, izdajstvu, strahopetnosti in drugih nezaželenih kategorijah. V nadaljevanju si bomo ogledali nekatere ključne lastnosti koncepta partizanskih herojskih samomorov na Slovenskem, kot so se kazali v jugoslovanskem okviru med koncem druge svetovne vojne in razpadom države v 90. letih.

Poskus kategorizacije partizanskih samomorov

Preden obravnavamo percepcije partizanskih samomorov skozi oči slovenske socialistične družbe, je treba definirati sam pojem partizanskih samomorov. Z izrazom mislimo na samomore, ki so jih v težkih vojaških, eksistenčnih ali psiholoških okoliščinah izvedli pripadniki slovenskega partizanskega gibanja v času vojaških spopadov med aprilom 1941 in majem 1945. Zanesljivo je, da takšnih incidentov ni bilo malo, vendar je primere hkrati zahtevno dokumentirati, saj zbirni seznam ni bil nikoli objavljen. Osrednji jugoslovanski raziskovalec partizanskih herojskih samomorov, srbski zgodovinar dr. Vladimir Dedijer, je zapisal, da je med dolgoletnim ukvarjanjem s to temo zbral gradivo o 872 samomorih jugoslovanskih partizanov,¹⁰³ vendar njegov seznam ni bil najden. Raziskovalec Silvo Grgič je na podlagi svoje baze podatkov o partizanih, ki so jih pobili slovenski pripadniki protikomunističnega tabora (MVAC, domobranci, četniki), prišel do izračuna, da so samomori na Slovenskem predstavljali okoli 2 odstotka nasilnih partizanskih smrti. Ob tem avtor opozarja: »Gre seveda za ugotovljene samomore, saj iz številnih primerov nasilnih smrti partizanov v ofenzivah ni preverjenih podatkov o samomorih, ki jih je bilo, tako domnevamo, takrat precej več, kot je znano.«¹⁰⁴

Samomori so zaznamovali celotno vojno obdobje. Že napad okupatorskih sil na jugoslovanski prostor, ki se je pričel 6. aprila 1941, je pri velikem delu prebivalstva Kraljevine

103 Dedijer, O partizanskem samožrtvovanju, 258. Izvod razprave je dostopen v SI AS 1979, šk. 72.

104 Grgič, *Zločini okupatorjevih sodelavcev*, 431.

Jugoslavije povzročil skrajšen obup, na čelu s pripadniki jugoslovanske vojske. Pesnik in bodoči partizanski sodelavec Miran Jarc je zapisal, da je ob prvih bojih na jugoslovansko-nemški meji videl jugoslovanskega vojaka srbskega rodu, ki je rekel, da gre raje v vodo kot pa v nemško ujetništvo, in se je utopil v reki.¹⁰⁵ Samomore so delali tudi civilisti; 10. aprila je obratovodja v tovarni papirja na Sladki Gori Andrej Kukec skočil iz proizvodne hale na betonska tla, ker so mu nemški simpatizerji grozili, da ga bodo obesili.¹⁰⁶

V tednih in mesecih po vojaški zmagi nad jugoslovansko vojsko in razkosanju slovenskega prostora med štiri okupatorje se je vzpostavilo slovensko partizansko gibanje v okviru Oslobojilne fronte, v kateri se je povežalo več skupin, vodilno vlogo pa so imeli pripadniki Komunistične partije Slovenije. Po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 so se oblikovale partizanske vojaške formacije, ki so se borile proti okupatorskim vojakom in Slovencem protirevolucionarnega tabora, ki so v razmahu komunizma videli večjo nevarnost od okupatorjev. Do maja 1945 je v vojaških spopadih na Slovenskem padlo na desettisoče ljudi, tako vojakov vseh vojskujočih se skupin kot tudi civilistov. Mnogi so bili ubiti v spopadih, drugi so bili ustreljeni kot talci, tretji so umrli v taboriščih, nekateri pa so svojo smrt povzročili sami.

Samomor v skrajnih okoliščinah, najpogosteje z ustrelitvijo ali eksplozijo bombe, je bil, kot nakazujejo do zdaj zbrani podatki, svojevrstna partizanska posebnost, saj se proporcionalno bolj pojavlja pri njih kot pri vseh drugih vojaških formacijah v Jugoslaviji.¹⁰⁷ O primerjalni statistiki partizanskih samomorov na območju posameznih jugoslovanskih republik za zdaj zaradi pomanjkljivo zbranih in urejenih podatkov še ni mogoče govoriti. Kljub temu pa zanimivo izhodišče predstavlja predlog Vladimirja Dedijerja, da je bilo število samomorov odvisno od

105 Jarc, *Odginali so nas iz Maribora*, 755.

106 Novak, Orešnik in Šticl, *Pomniki NOB v Slovenskih goricah in Prekmurju*, 217.

107 Dević, *Za partiju i Tita*, 781.

okolja, v katerem so se zgodili, in njegovih tradicionalnih percepcij smrti in samomora. Kot nakazuje Dedijer, je bilo v Bosni in Črni gori partizanskih samomorov manj, ker tamkajšnja družba bolj ceni boj do smrti, pa tudi katoliški milje, ki je striktno proti vsakršni obliki samomora, naj bi vplival na znižano število takšnih primerov.¹⁰⁸ Na tej stopnji raziskave je, tudi zgolj za nivo Slovenije, pre zgodaj izpeljevati generalizirane zaključke. Nekaj kredibilnosti je mogoče pripisati trditvam, da so se samomori povečali med večjimi ofenzivami, kakršna je bila na Slovenskem roška ofenziva leta 1942,¹⁰⁹ vendar je treba sočasno opozoriti na opazko nekaterih psihologov, da v skrajnih okoliščinah človek ves trud vloži v preživetje, tako da število samomorov tedaj upade: »Tudi v peklenskih taboriščih ni bilo veliko samomorov in interniranci so vztrajno iskali smisel oziroma pomen svojega življenja in ga zvečine tudi našli.«¹¹⁰

Za potrebe pričujočega dela je bil pripravljen seznam dokumentiranih samomorov slovenskih partizanov, ki je nastal na podlagi že objavljenega gradiva, ki je izhajalo vse od vojnega časa pa do let po razpadu Jugoslavije: monografij, zbornikov in člankov o NOB, zbornikov spomenikov NOB ter prispevkov v reviji *Borec*, glasilu slovenske Zveze borcev. Rezultat je približno 250 dokumentiranih samomorov, pri čemer pa številka zaradi pomanjkljivosti podatkov, pogoste nezanesljivosti navedb in neujemanja trditev iz različnih virov še zdaleč ni povsem zanesljiva. Kot upravičeno ugotavlja hrvaški zgodovinar Vjekoslav Perica: »Okoliščin, v katerih so se takšni primeri dogajali, res ni vedno lahko raziskovati. Redki so spektakularni herojski samomori pred množicami prič, pa tudi v tem primeru je vsak primer potencialni rašomon in žrtev poznejših bitk za spomin in kolektivni spomin.«¹¹¹

Samomori so razporejeni v osem skupin, ki predstavljajo poskus kategoriziranja in katalogiziranja ključnih tipov

108 Dedijer, *Novi prilozi*, 515.

109 Budna Kodrič, Dežman in Lušina, *Gorenjski partizan*, 166.

110 Kostnapfel, *Jutro poldan večer*, 146–47, 197.

111 Perica, *Kult narodnih heroja*, 114.

partizanskih herojskih samomorov na Slovenskem glede na specifične okoliščine, v katerih so se zgodili. V pregledu so upoštevani samo samomori partizanskih borcev in drugih aktivnih udeležencev partizanskega boja. Zaradi preglednosti so s seznama izpuščeni primeri samomorov partizanskih pomočnikov (denimo lastnikov hiš, ki so jim dajali zavetje) ter borcev drugih protifašističnih formacij, pa tudi »nepravi« samomori, torej primeri, ko so bili borci ranjeni iz tega ali onega razloga (neuspešen poskus samomora, huda poškodba v spopadu ali nehotena samopoškodba z ustrelitvijo ali eksplozijo) in so jih z milostnim strelom dokončali soborci ali sovražniki. Prostorsko je seznam omejen na slovenski prostor z bližnjim zamejstvom.

Prva skupina partizanskih samomorov obsega najpogostejše okoliščine za to dejanje: brezizhodno vojaško situacijo, ko je bil borec obkoljen s sovražnikom in ni mogel realistično računati na kakršenkoli uspešen preboj, zato je rešitev poiskal v samomoru. Te okoliščine so bile zabeležene pri 53 samomorih, od tega se jih je sedemnajst zgodilo leta 1942, devet leta 1943, šestnajst leta 1944 in enajst leta 1945. Dva predstavnika te skupine sta bila posthumno odlikovana z nazivom narodnega heroja Jugoslavije. Prvi je Vinko Paderšič – Batreja, ki se je s skupino partizanov zatekel v Beceletovo jamo pri Zagradu med italijansko ofenzivo leta 1942. Zaradi izdaje je bila jama obkoljena in vsi borci razen Paderšiča so se predali na podlagi (lažne) obljube, da ne bodo kaznovani. Sam se je boril proti italijanski diviziji še dva dni, dokler mu ni zmanjkalo streliva in se je ustrelil z zadnjo kroglo 24. septembra 1942.¹¹² Drugi je Ivan Kosovel, ki so ga obkolili italijanski vojaki v hiši v Vrtovinu pri Ajdovščini 7. marca 1943. Med bitko je uničil dokumente in se nato ubil.¹¹³

Druga skupina bi lahko pravzaprav predstavljala podskupino prve, saj obsega enake razmere – brezizhodna vojaška

112 Gestrin idr., *Pomniki naše revolucije*, 173–74. Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 144–45, 153. Kačavenda in Živković, *Narodni heroji Jugoslavije: N–Ž*, 63. Rutar, *Sodelovati in zmagati*, 196–98.

113 Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 354. Kačavenda in Živković, *Narodni heroji Jugoslavije: A–M*, 404–05.

situacija –, le da jim je dodana še ena oteževalna okoliščina: da je bil borec ranjen, kar je njegovo gibljivost in hitrost še dodatno omejilo ali povsem ustavilo. Izpričani so primeri, ko so borci naredili samomor ne samo zaradi lastne nezmožnosti ubežati sovražniku, temveč iz altruističnega motiva, da ne bi zaradi njih zaostali tudi soborci, ki bi jim skušali pomagati. Ta skupina je z 80 dokumentiranimi primeri – trije primeri leta 1941, osemnajst leta 1942, dvanajst leta 1943, petintrideset leta 1944 in enajst leta 1945 – najbolj številčna od vseh. Temu primerno skupina vključuje kar sedem narodnih herojev, ki so bili vsi znani poveljniki ali komisarji različnih partizanskih enot. Konec septembra 1941, po uničenju Rašiške čete, je Maks Pečar – Črne spremljal ranjence na poti domov. V Selu pri Vodicaх so jih napadli Nemci. Ranjeni Pečar se je boril do konca in se ustrelil z zadnjim nabojem.¹¹⁴ Dne 8. februarja 1942 je Jakob Bernard potoval s spremljevalcem, ko ju je pri Stirpniku obkrožila nemška smučarska patrolja. Tovariša so takoj ubili, ranjeni Bernard pa je poskušal pobegniti, vendar je bil prisiljen narediti samomor zaradi močnega sneženja, težkega terena in poškodbe.¹¹⁵ Lojze Hohkraut je 31. maja 1942 pri Cvetežu padel v zasedo nemške policije. Ker je bil ranjen in je za seboj puščal krvavo sled, je zakopal ilegalne dokumente in se ustrelil v glavo.¹¹⁶ Jože Slak je 26. februarja 1943 s soborci pri Dolnji Straži padel v italijansko zasedo. Slak je bil v spopadu ranjen, in da ne bi padel v roke sovražniku, je storil samomor z aktiviranjem bombe.¹¹⁷ Vladimir Dolničar je 18. marca 1943 sodeloval v spopadu z Nemci, Italijani in domobranci v soteski Belce. Pri poskusu preboja je bil ranjen in si je v brezizhodnem položaju vzel življenje.¹¹⁸ Marko Redelonghi

114 Ravbar, S prvoborci kamniškega bataljona, 248–54.

115 Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 259. Kačavenda in Živković, *Narodni heroji: A–M*, 71. Rutar, *Sodelovati in zmagati*, 344.

116 Gestrin idr., *Pomniki naše revolucije*, 24–25. Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 505. Kačavenda in Živković, *Narodni heroji: A–M*, 288.

117 Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 143. Kačavenda in Živković, *Narodni heroji: N–Ž*, 199. Rutar, *Sodelovati in zmagati*, 383–84.

118 Kačavenda in Živković, *Narodni heroji: A–M*, 192–93. Grgič, *Zločini okupatorjevih sodelavcev*, 234.

je pri Breginju okreval po poškodbah. Ko so ga nemški vojaki 5. maja 1944 obkolili, se je proti njim boril, dokler ni bil ranjen, in se je ustrelil z zadnjo kroglo.¹¹⁹ Alojz Kolman – Marok je bil 4. novembra 1944 v vasi Koprivnik, ko je hišo, v kateri je bival, obkolila domobranska enota. Med poskusom preboja je bil ranjen v koleno in se ustrelil, da ga ne bi ujeli.¹²⁰

Tudi tretja skupina je sorodna prvima dvema po okoliščinah, da je do samomora prišlo ob brezizhodni vojaški situaciji, njena *differentia specifica* pa je, da je situacijo povzročil samomorilec sam z atentatom na osebnost iz sovražnega tabora. Ta specifična kategorija ima med slovenskimi partizanskimi samomori samo enega predstavnika, 16-letnega dijaka Dušana Turka – Duleta, ki je kot pripadnik Varnostnoobveščevalne službe 26. maja 1942 skupaj s sodelavcem izvedel atentat na poveljnika protikomunistične Slovenske legije Ivana Peršuha v poslopju Vzajemne zavarovalnice na Miklošičevi cesti v Ljubljani. Ko sta Peršuha ustrelila, sta pobegnila s prizorišča, vendar je Turk na cesti zgrešil dvoriščna vrata, skozi katera naj bi pobegnil, in se zatekel v sosednjo trgovino, ki ni imela zadnjega izhoda. Streljal je proti zasledovalcem, bil ranjen v nogo in se nato ubil z zadnjim nabojem.¹²¹

Četrta kategorija obsega samomore jetnikov v zaporu, ob aretaciji ali zaradi posledic mučenja med zasliševanjem. Takšni samomori in poskusi samomorov so se dogajali že od začetka okupacije, ko so jetniki s strahom pričakovali zasliševanja z mučenjem ali ko so se zlomljenega duha z njih vračali. Razvili so apatijo, ki je lahko postala depresija, ta pa je vodila v poskus samomora. Mnogi jetniki so se bali ne le mučenja, temveč tudi, da bodo proti svoji volji začeli izdajati imena in podatke mučiteljem.¹²² Nekateri jetniki so samomor skušali storiti po izdaji zaradi občutka krivde. Osebje zaporov je sicer skušalo samomore,

119 Kačavenda in Živković, *Narodni heroji: N–Ž*, 166–67.

120 Gestrin idr., *Pomniki naše revolucije*, 43, 177–78. Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 120.

Kačavenda in Živković, *Narodni heroji: A–M*, 392–93. Rutar, *Sodelovati in zmagati*, 360.

121 Gestrin idr., *Pomniki naše revolucije*, 60. Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 21.

122 Guštin, *Za zapahi*, 291–93.

kot svojevrstni način bega pred kaznijo, preprečevati, in je zato strogo nadzorovalo, katere predmete imajo jetniki pri sebi, vendar so bili jetniki pri izbranih sredstvih precej inovativni – in, žal, pogosto uspešni. Reakcija paznikov na takšne smrti običajno ni bila sočutna, temveč nasilna, kot kaže tudi zapis Janeza Gerčarja o neimenovanem jetniku, ki se je obesil v begunjski kaznilnici in ga je mrtvega našel paznik: »Sneli so ga, toda namesto zdravniške pomoči so ga vrgli na tla in ga neusmiljeno tolkli s pestmi in suvali, toda obudili ga niso. Slečenega do golega so vrgli v zaboj, zbit iz surovih desk, ga odnesli v skupno jamo in ga zagrebli.«¹²³ V tej kategoriji je zabeleženih 27 samomorov – štirje leta 1941, devet leta 1942, trije leta 1943 ter po pet v letih 1944 in 1945, za enega človeka pa čas smrti ni bil ugotovljen. Nihče iz te kategorije ni prejel naziva narodnega heroja. Med boljše znanimi primeri je ilegalec Tine Majer, ki je poleti 1942 skočil z okna drugega nadstropja gestapovskega sedeža v Celju, ko je bil zasiljevan in mučen.¹²⁴

Peto kategorijo predstavljajo samomori zaradi psihičnih težav. Partizanski boj je bil marsikdaj skrajno naporen: borci so se v slabih vremenskih razmerah prebijali skozi zahteven teren, pri čemer so bili pogosto slabo obuti in oblečeni, pa tudi lačni in žejni. Težke razmere, v kombinaciji z nenehnim pričakovanjem sovražnikovega napada, so pri marsikaterem borcu povzročile ali poglobile psihične težave, ki so lahko v najskrajnejših primerih vodile v živčni zlom in samomor. Partizan Ivan Može je zapisal, da je med težkim zimskim prehodom prek gora resno pomislil na samomor:

Prepričan sem bil, da je tega prekletega vzpona že konec. Ko pa sem prišel malo k sebi in se ozrl okoli, sem zagledal skoraj navpično skalovje nad nami, pod nami pa Podbrdo. S strahom sem vprašal nekega funkcionarja, ki je prav tedaj prihajal ob koloni, kam bomo šli. Samo dvignil je roko proti skalovju in šel dalje ... Bil sem tako prepaden, da sem pomislil, ali naj se ustrelim. Če

123 Gerčar, *Begunje*, 68.

124 Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 479.

ne bi imel poleg sebe ranjenega in še bolj zbitega sovaščana Andreja, bi najbrž to tudi storil in moje kosti bi danes trohnele na Gorenjskem ...¹²⁵

V samomor so lahko partizane vodile tudi skrajno travmatične novice, povezane z nasilno smrtjo družine ali partnerja, ki so pri borcih povzročile skrajno depresijo. V tej kategoriji je dokumentiranih devet primerov, med katerimi je najbolj zloglasen primer družine Bizjak iz Predmeje nad Ajdovščino. Slavko Bizjak je odšel v partizane. Ko so fašisti izvedeli za to, so se maščevali nad njegovo družino. Ponoči med 24. in 25. februarjem 1943 so mučili in ustrelili vse pripadnike družine Bizjak: Slavkovega očeta Štefana, mater Brigito, brata Emila, nosečo ženo Ivano in dvoletnega sina Branka. Ob odhodu so še zažgali domačijo. Ko je Slavko Bizjak izvedel za tragedijo, je obiskal prizorišče, vendar ga je dogodek preveč pretresel. Na cigaretni ovoj je zapisal sporočilo »Nisem mogel drugače« in naredil samomor.¹²⁶

Šesto kategorijo predstavlja skupinski samomor. Dokumentiranih je bilo sedemnajst primerov množičnih samomorov (z vsaj dvema umrlima borcev), v katerih je skupaj umrlo približno 56 oseb. Žal so viri pri teh primerih marsikdaj nejasni, tako da se iz dokumenta v dokument spreminjajo podatki o številu storjenih samomorov ter imenih samomorilcev. Najbolj znan izmed teh dogodkov je bitka v Okrogelski jami. Aprila 1942 se je del Kokrške čete prebil iz nemškega obročja v Udin borštu. Skupina trinajstih borcev se je skrila v jamo v skalni steni nad reko Savo blizu vasi Okroglo pri Kranju. Po izdaji so jamo obkolili nemški vojaki in začeli streljati na ozek vhod. Ker to ni imelo učinka, so poskusili tudi z miniranjem, privedbo ujetnikov iz Begunj, ki naj bi partizane prepričali k vdaji, in zažiganjem slame pred vhodom v jamo. Boji so trajali med 21. in 22. aprilom 1942, padla sta dva partizana, šest pa jih je zaradi brezizhodne situacije naredilo samomor. Preostalih pet borcev je omamil dim, zato so jih Nemci aretirali in vse razen enega

¹²⁵ Isaković, *Kosovelova brigada*, 695.

¹²⁶ Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 353.

pozneje ustrelili.¹²⁷ V tej kategoriji je samo en narodni heroj, Franc Ravbar – Vitez, ki se je 13. januarja 1943 s štirimi tovariši skrival v zemljanki v Poljanski dolini. Skrivališče je bilo izdano, nemška policija ga je zjutraj obkolila in napadla z ročnimi granatami. V brezizhodnem položaju si je Ravbar skupaj z dvema partizanoma vzel življenje.¹²⁸

V sedmo kategorijo so uvrščeni samomori v partizanskih bolnišnicah. Za zdravljenje ranjenih in bolnih partizanov je bilo treba vzpostaviti ilegalno zdravniško mrežo z bolnicami, skritimi v gozdovih in hribih, pri čemer je nenehno obstajala nevarnost izdaje ali razkritja, kar je te lokacije delalo še posebej ranljive. Psihološki pritisk, ki so ga čutili bolniki, je bil velik, saj je tak dogodek zanje pomenil skoraj zanesljivo smrt. V nekaterih jugoslovanskih bolnicah so ranjencem zato jemali orožje, kar je bila nekakšna »sekundarna prevencija samomora«. ¹²⁹ Poseben pritisk so čutili zdravniki partizanskih bolnic, ki so morali biti prav tako pripravljeni na samomor. Eden od njih, Pavel Lunaček – Igor, je pričal: »V partizanih sem v žepku suknjiča vselej nosil dve lovski ampuli s cianvodikom, ker sem si prisegel, da svojih nepomičnih ranjencev ne bom nikoli zapustil, četudi bi sovražnik vdrl v bolnišnico.« ¹³⁰ V Sloveniji so dokumentirani štirje primeri, od tega samomor enega ranjenca, enega zdravnika in ene zdravnice, daleč najbolj razvpit pa je primer množične smrti v bolnišnici Ogenjca blizu Loškega Potoka. Med roško ofenzivo so približno petnajst težkih bolnikov iz partizanske bolnišnice Ogenjca nad Loškim Potokom preselili v jamo globlje v gozdu, kjer jih je oskrbovala 20-letna bolničarka Marija Čepon – Mimica, zanje pa je skrbel dr. Aleksander Gala – Peter. Eden od bolnikov je skrivališče zapustil, lokacijo izdal italijanski vojski in se z vojaki vrnil 31. julija 1942. Ranjenci so se predhodno

127 Gestrin idr., *Pomniki naše revolucije*, 128–29. Jan, *Okrogelska jama*.

128 Gestrin idr., *Pomniki naše revolucije*, 28. Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 13, 259. Kačavenda in Živkovič, *Narodni heroji: N–Ž*, 166. Rutar, *Sodelovati in zmagati*, 287–91, 379–80.

129 Kostnapfel, *Zakaj vojna*, 100.

130 Kostnapfel, *Srečanja*, 25.

dogovorili, da jih bo Marija Čepon ustrelila, če bodo izdani. Ko je do tega prišlo, je bolničarka ubila večino ranjencev in še sebe, nekateri, ki so streljanje po naključju preživeli, pa so se ubili sami; kdo točno je bil ustreljen in kdo se je ustrelil, je kljub raziskavam nejasno, le za 17-letnega Cirila Vidmarja je dokazano, da se je ustrelil.¹³¹

Zadnja, osma kategorija je specifična, ker obsega domnevne samomore. Kot je že bilo poudarjeno, je dokumentiranje samomorov med vojno nelahka naloga, saj iz pričevanj pogosto ni jasno, ali je bila posameznikova smrt samomor ali ne. Upoštevati je treba, da je do smrti največkrat prišlo sredi spopadov, v kaotičnih razmerah, kjer prisebnih in objektivnih pričevalcev ni bilo v izobilju. Posledično so pričevanja, ki so jih priče zapustile o dogodku, lahko pretirana ali zmotna, prav tako pa so bila lahko modificirana, ko jih je bilo treba zapisati v poročilih. V to kategorijo so všteti tudi primeri domnevnih samomorov, pri katerih se podatki iz različnih virov, ki so sicer približno enako kredibilni, ne ujemajo, pa tudi primeri, ko so že jugoslovanski publicisti in raziskovalci priznali, da je iz dostopnih virov nemogoče ugotoviti, v kakšnih okoliščinah se je zgodila smrt. V tej skupini je dokumentiranih devetnajst primerov, čeprav bi bila lahko nedvomno tudi precej obsežnejša, je pa med njimi kar sedem narodnih herojev. V primeru Staneta Kosca ni jasno, ali je 3. oktobra 1941 naredil samomor v zaporih v Begunjah ali pa so samomor inscenirali Nemci,¹³² enaka dilema pa obstaja pri Vidi Janežič, le da pri njej ni jasno, ali je bila 5. oktobra 1944 v zaporu zastrupljena ali je storila samomor.¹³³ 21. maja 1942 je bil Jože Kovačič ranjen v spopadih pri vasi Tuji Grm. Med umikom ga soborci skrili v gozdu pri Vnajnarah. Tri dni pozneje ga je našel deček, ki ga je Kovačič prosil, naj mu na nožni prst in na sprožilec pištole priveže vrv. Ko je fant to storil in se umaknil, naj bi se Kovačič s tem improviziranim mehanizmom ustrelil.¹³⁴ Drugi viri preprosto navajajo, da

131 Gala, *Ogenjca*.

132 Gestrin idr., *Pomniki naše revolucije*, 29. Kačavenda in Živković, *Narodni heroji: A–M*, 403.

133 Kačavenda in Živković, *Narodni heroji: A–M*, 312. Rutar, *Sodelovati in zmagati*, 146.

134 Kačavenda in Živković, *Narodni heroji: A–M*, 421. Rutar, *Sodelovati in zmagati*, 363.

ga je pokosil nemški mitraljez in je izkrvavel.¹³⁵ V primeru Janka Starihe, ki je po večini poročil padel 7. novembra 1942 v spopadu z Nemci v Dobrovljah (Tolsti vrh), dvome vzbuja predvsem rana na čelu, ki je bila pozneje najdena na njegovem truplu.¹³⁶ Glavna težava pri ugotavljanju načina smrti znanega gorenjskega poveljnika Jožeta Gregorčiča – Gorenjca je odsotnost prič. Gregorčič je bil med spopadom z Nemci na Jelovici 8. septembra 1942 ranjen v nogo. Sobotci so ga skrili v gozdu in ga prekrili z vejami in praprotnjo. Po nekaterih poročilih so partizani, ko so se čez štiri dni vrnili, naleteli na Gregorčičevo truplo z razbito glavo, iz česar so sklepali, da je podse postavil bombo, da bi se izognil zajetju. Po navedbi drugih virov trupla sploh ni bilo v skrivališču, le nekaj strjene krvi.¹³⁷ Podoben je primer Dušana Jereba – Štefana, ki je 12. marca 1943 na poti v Žužemberk s svojo skupino pri vasi Veliki Lipovec padel v italijansko in domobransko zasedo ter skrit za eno od stavb kril preboj in umik svojih tovarišev. Ob tem je umrl, vendar ni jasno, ali je bil ustreljen¹³⁸ ali pa se je sam ustrelil.¹³⁹ Za Ivana Turšiča – Iztoka se objavljeni podatki ne ujemajo: po najbolj podrobni študiji je padel v nemško zasedo na poti v Lokev 28. julija 1944, kjer je bil ranjen v noge in se je ustrelil,¹⁴⁰ vsi drugi viri pa trdijo, da je umrl v boju.¹⁴¹

Odnos do partizanskega samomora med drugo svetovno vojno

V vojnem času je v jugoslovanskem in slovenskem partizanskem vodstvu, pa tudi med partizani samimi že obstajala jasno definirana zaželena moralna podoba vzornega partizana.

135 Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 107.

136 Kačavenda in Živković, *Narodni heroji: N–Ž*, 218. Rutar, *Sodelovati in zmagati*, 385.

137 Kačavenda in Živković, *Narodni heroji: A–M*, 269–70. Budna Kodrič, Dežman in Lušina, *Gorenjski partizan*, 146.

138 Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 146.

139 Kačavenda in Živković, *Narodni heroji: A–M*, 325.

140 Bavec, *Bazoviška brigada*, 313–14.

141 Ambrožič, *Heroj Ivan Turšič*, 4.

Osnovne lastnosti, ki naj bi krasile takega borca, so bile junaštvo, vzdržljivost in neomajna vera v osvoboditev. Vsakršno izkazovanje strahopetnosti je bilo skrajno nezaželeno in neredko strogo kaznovano. Edvard Kocbek je med vojno ugotavljal: »Udobna razdobja v človekovem življenju in v življenju kolektivov gredo vštric z najhujšimi degradacijami moralnega značaja. Nasprotno pa bolečina, trpljenje in tesnoba pripravljajo novo, višjo, čistejšo in trdnejšo stopnjo zavesti.«¹⁴² Kako se je v binarni model poguma in strahu vklapljal samomor?

Partizanski samomori so bili nadaljevanje fenomena komunističnih samomorov v času medvojne monarhične Jugoslavije, ki so jih aktivisti delali predvsem, da bi se izognili mučenju na zaslišanjih in v zaporih ter da ne bi izdali nobenih imen ali podatkov. Pričakovano je bilo, da se komunist, če mu pot prekriža policija, pogumno spusti v spopad, če pa ga po naključju preživi, pa naj bi izkazal neuklonljivo držo pred organi pregona. Nekateri aktivisti mučenja niso zdržali in so samomor storili že po izvršenem dejanju izdaje podatkov policiji zaradi slabe vesti. Kljub temu pa v predvojnem času glede samomora še ni bilo popolnega konsenza med komunističnimi frakcijami, tako da so ga nekateri revolucionarji kategorično zavračali. Mednje je sodil krog, ki je leta 1921 organiziral in izvedel atentat na notranjega ministra Milorada Draškovića, avtorja protikomunistične Obznane. Atentatorji so menili, da mora atentator biti »borec, revolucionar, ki je vstal proti nasilju buržoazije, ne pa nek obupanec, ki strelja na ministra in potem še vase«.¹⁴³

Samomor je torej že v predvojnem komunističnem gibanju v glavnem veljal za sprejemljivo, če ne zaželeno dejanje v primeru neposrednega trka z monarhično represijo in je imel funkcijo varovalke pred mučenjem in izdajo. Ne glede na to pa nobena predvojna partijska direktiva ni neposredno zahtevala samomora od aktivistov. Enako velja za vojni čas. Po širokem konsenzu raziskovalcev ni bilo nikjer v partizanskih smernicah

¹⁴² Kocbek, *Partizanski dnevnik*, 195.

¹⁴³ Dević, *Za partiju i Tita*, 782.

in dokumentih izrecno zapisano navodilo, da mora partizan storiti samomor, če se znajde v brezizhodnem položaju.¹⁴⁴ Podobno so zatrjevali poznavalci in udeleženci partizanskega boja. Vladimir Dedijer je zbral komentarje treh črnogorskih funkcionarjev in nekdanjih partizanov, ki jim je bilo po naključju vsem ime Veljko. Prvi med njimi, Veljko Milatović, je zapisal:

Že pred vojno so veliko pozornost posvečali obnašanju ujetih komunistov in simpatizerjev pred razrednim sovražnikom. Pred vojno je vladalo trdno prepričanje, da komunist ne sme ničesar izdati, v vojnih razmerah pa je to nepisano pravilo preraslo v diktum, da se živ ne smeš predati sovražniku, ker je predaja enaka izdaji. To prepričanje je bilo posebej močno med študenti in intelektualci – člani partije. Ti so bili najostrejši pri sledenju tega svetega pravila.¹⁴⁵

Veljko Mićunović je trdil enako:

V vojnem času ni bilo nikakršne direktive o nujnosti samomora, da ne bi padel sovražniku v roke, vendar je v praksi bilo tudi to. Ko smo bili v gverili pozimi 1942, 1943, in je kurir odšel lahko tudi samo za en dan, smo se ob njegovem slovesu poslavljali, kot da se ne bomo nikoli več videli, to je, predpostavljalo se je, da se mora v primeru obkolitve boriti do zadnjega naboja, ta naboj pa prihrani zase, da ne bi padel živ sovražniku v roke.¹⁴⁶

Veljko Kovačević pa je povedal: »Ideja, da partizan živ ne sme past v sovražnikove roke, je živela v vsakem borcu, kot da bi bila to direktiva od zgoraj. Nič ni bilo sramotnejšega od tega, da je bil partizan ujet. Zanimivo je, da so tako mislili tako člani Partije kot tudi nečlani. To je preprosto živelo v nas.«¹⁴⁷

Kljub temu pa trditev o odsotnosti vsakršne partizanske direktive o samomoru drži le do določene mere. Čeprav je iskanje dokumenta, ki bi neposredno pozival k samomoru, res

144 Dedijer, *Novi prilozi*, 522. Dedijer, O partizanskem samožrtvovanju, 260. Grgič, *Zločini okupatorjevih sodelavcev*, 431. Dević, *Za partiju i Tita*, 781–82.

145 Dedijer, O partizanskem samožrtvovanju, 260.

146 Prav tam, 261.

147 Dedijer, *Novi prilozi*, 522.

brezplodno početje, pa je obenem iz pričevanj tudi jasno, da je poveljstvo od borcev vsekakor pričakovalo, da bodo samomor izvedli, če bo to potrebno. Najbolj neposredno je to izkazano v navodilih Glavnega štaba Srbije o oblikovanju in urjenju partizanskih enot, nastalih novembra 1942, ki zahtevajo: »Partizan se ne sme predati sovražniku, razen v primeru, da nima več moči, da se ubije, t. j. ko je ranjen v obe roki in ne more izvršiti samomora. Ko je ujet, ne sme sovražniku ničesar priznati, saj je tudi najmanjše priznanje izdaja. Njegovo obnašanje mora biti junaško, brez najmanjšega znaka izkazovanja strahu za svoje življenje.«¹⁴⁸

Pričevanja o vojnem dogajanju, objavljena v Jugoslaviji v desetletjih po koncu vojne, vedno znova nakazujejo, da so partizanski borci neformalni namig poveljstva, da je bolje storiti samomor kot biti ujet, dobro razumeli in mu v glavnem tudi sledili. Podobno ugotavlja srbska zgodovinarica Ljubinka Škodrić, ki navaja odlomek iz dokumenta v hrambi Zgodovinskega arhiva Beograda: »Direktiva je bila – zadnji naboj je tvoj.«¹⁴⁹ Podobno je mogoče sklepati iz kratkega romana *Hotel Park* Aleksandra Vojinovića (1958), ki govori o partizanskem bombnem napadu na naslovni hotel v Nišu, med katerim je bilo ubitih in ranjenih več nemških oficirjev – in ki mu je mogoče pripisati določeno stopnjo dokumentacijske avtentičnosti, saj je bil pisatelj tudi izvajalec tega napada. Vojinović opisuje, kako se je med načrtovanjem napada pogovarjal s starejšim komunistom Miko ter ga vprašal, ali naj se, če se bo pobeg izjalovil, ubije ali pusti ujeti. Mika mu pojasni, da si mora komunist tako ali drugače prizadevati, da sovražnika z lastno junaško smrtjo demoralizira ter ga prestraši oziroma da povzroči, da ga sovražnik skoraj občuduje.¹⁵⁰ Glede dileme, ali samomor ali zajetje, Mika oceni, da mora vsak partizan na to dilemo odgovoriti sam, ko si resnicoljubno odgovori na vprašanje, ali bi mučenje lahko prestal

148 Zbornik dokumenata i podataka, 278.

149 Škodrić, *Žena u okupiranoj Srbiji*, 340.

150 Vojinović, *Hotel Park*, 58–59.

brez izdajanja tovarišev: »Če si gotov, /.../ da boš lahko vzdržal vse muke, ne da bi kaj priznal, tedaj porabi vse revolverске naboje zanje. Če pa nisi, tedaj prihrani zadnjega zase. To pa moraš presoditi sam.« Mika sicer osebno meni, da si človek nima pravice vzeti življenja, in dodaja, da je »samomor v težkem trenutku /.../ neke vrste pomoč sovražniku«, saj je s samomorom zgodbe nepreklicno konec, na drugi strani pa borec, ki ne izbere samomora, lahko tudi zadnji naboj uporabi za streljanje na sovražnika, nepredvidljivost usode pa mu utegne kasneje prinesiti preživetje in svobodo.¹⁵¹

Ob rob ugotovitvi, da so člani partijskega in vojaškega vrha potihem od vseh podrejenih borcev pričakovali pripravljenost, da si v kritičnem trenutku vzamejo življenje, velja pripomniti še, da je, sodeč predvsem po pričevanjih Vladimirja Dedijerja, enako veljalo tudi zanje. Dedijer je zapisal, da je Edvard Kardelj med roško ofenzivo leta 1942 razmišljal o samomoru, če bi ga sovražnik obkolil.¹⁵² Jeseni 1943 se je o možnosti samomora Dedijer pogovarjal tudi z Borisom Kidričem, ki naj bi v odgovor potrkal ob svoj revolver in rekel: »Zadnji naboj vedno hranim zase.«¹⁵³ Pripravljenost na samomor naj bi segla do samega vrha. Kot je poročal Titov nečak Branko Broz, je bil vrhovni komandant ob desantu na Drvar leta 1944 pripravljen na najhujše: »Ko je Tito videl, da se spuščajo jadralna letala, mu je bilo jasno, da so to padalci. Izvlekel je pištolo in v cev vstavil naboj. Očitno je bilo, da je položaj izjemno kritičen in da on ne bo prišel živ sovražniku v roke.«¹⁵⁴

Ohlapne napotke partizanskega poveljstva glede samomora so partizani torej razumeli, ponotranjili in v pomembni meri prevedli tudi v prakso – pa četudi je nemogoče zanesljivo trditi, ali so samomore sprožili bolj osebni strahovi in lastni interesi kot pa pričakovanja vojaškega poveljstva. Na splošno pa je več partizanskih zaveznikov in sovražnikov med borci opazilo

151 Prav tam, 60.

152 Dedijer, O partizanskem samožrtvovanju, 263.

153 Prav tam, 264.

154 Broz, *Moj život uz Tita*, 95.

element velikega, skoraj pretiranega junaštva, ki je mejilo na samomorilski podvig. Nemški dokumenti so o partizanskih akcijah govorili, da jih izvajajo s »samomorilskim junaštvom«,¹⁵⁵ slovensko-ameriški letalec Jurij Kraigher – Žore pa je zatrdil: »Gledal sem partizane, kako tečejo po hribu navzdol in napadajo Nemce v popolni vrsti. Pri teh partizanih preprosto prevladuje nekakšna samomorilska prepričanost.«¹⁵⁶ Po drugi strani so partizanski poveljniki borce, ki so bili pretirano junaški, večkrat kritizirali, češ da so brez potrebe ogrozili lastna življenja,¹⁵⁷ prav tako pa je obstajalo negativno ocenjevanje pretirane skromnosti, asketskega odrekanja hrani, obleki, obutvi ipd. tistih borcev, ki so jih želeli prepustiti soborcem, saj je bilo solidno psihofizično zdravje borcev bistvenega pomena.¹⁵⁸

Tudi iz slovenskega partizanskega boja ne manjka pričevanj o samomorih in poskusih samomorov, ki so bila objavljena tako v obliki dokumentarnih člankov kot leposlovnih zgodb, ki običajno temeljijo na resničnih dogodkih, vendar je nemogoče potegniti ločnico med faktografskimi podatki in literariziranjem oziroma naknadnim olepševanjem in izmišljanjem podatkov. V teh pričevanjih se ponavljajo eni in isti motivi. Velikokrat se omenjajo okoliščine, ko ranjeni borec prosi soborce, naj ga milostno ubijejo, pa tega ne zmorejo: »'Ustrelite me tovariši, povejte, da sem padel.' Toda kdo bi streljal partizana – svojega brata, težko nam je, ustrelil se je sam.«¹⁵⁹ Nekateri pripovedi tematizirajo posledice samomora, torej čustveno stisko borcev, ki so se morali sprijazniti z izgubo, med njimi Vida Jeriča iz Gubčeve brigade: »Stisnilo me je pri srcu. Obšle so me grenke misli. Izgubil sem soborca, s katerim sva izvršila nešteto raznih predrznih akcij. Bil je tovariš, kakršnih sem srečal malo v življenju. Imel sem občutek, da sem ostal sam, da sem osirotel. Popolnoma sam v brezupnem položaju.« A prav skrajni občutek

155 Brajović, Iz događaja u Beogradu, 816.

156 Dedijer, *Dnevnik 1941–1944*, 188.

157 Miladinović, *Moralni lik*, 68.

158 Prav tam, 130–31.

159 Kukman, Na Štajerskem je bila trda, 28.

samote je Jeriču vlil tudi pogum za nadaljnji boj: »Naj si prej vzamem življenje, preden padem v roke tem ogabnim italijanskim hlapcem? Ne!« Začel je streljati proti sovražniku in uspelo mu je pobegniti. »Kako čudovito se tolče človek, če ni drugega izhoda!«¹⁶⁰

Nekatere pripovedi odražajo, do kakšne mere so borci ponotranjili neformalna navodila vojaškega vodstva o samomoru, kot recimo notranji monolog partizana Janeza, ki se skriva pred domobranci:

Vsak se raje sam ustrelil, kot bi se vdal. /.../ Ne! Ne bodo me. Partizan se ne preda. Vsaj pravi partizan ne. Kdor se vda, je zame strahopetec. Svoje besede ne morem požreti. Tako sem učil tovariše. Dokazati moram, da sem tudi sam tega mišljenja. Ne! Raje se sam ustrelim. Ne privoščim jim tega veselja. Kot medveda bi me kazali po ljubljanskih ulicah. Tercijalke bi pljuvale za menoj ... /.../ Ne, ne bodo me tako dobili, je sklenil Janez. Bolje je, da me tule požrejo lisice. Bolje je, da se ustrelim. Bodo vsaj rekli, da sem bil dosleden, ali kakor oni pravijo, zagrizen.¹⁶¹

Nekateri pričevalci gredo pri tem še dlje, recimo avtor naslednjih stavkov, ki je bil v obkoljeni skupini, ki se je lahko rešila samo s skokom v globino: »Potem pa smo drug za drugim skočili v prepad. Ko sem letel po zraku, sem se spomnil Prešernovih verzov: ‚Manj strašna noč je v črne zemlje krili ...‘«¹⁶² Partizan se je po lastni trditvi torej spomnil verzov Franceta Prešerna, ki so govorili o tem, da je smrt boljša možnost od življenja v suženjskih okovih, in ki so bili pogosto uporabljeni v partizanskem tisku in propagandi kot udarno geslo, dobro pa so odražali tudi partizansko filozofijo preference samomorov nad zajetjem.¹⁶³

Po drugi strani se v istih zgodbah redno pojavlja tudi motiv junaškega vztrajanja pri življenju in bojevanju, ne glede na težke okoliščine. V takih zgodbah pridobi samomor poteze

160 Jerič, Samo dva sva se prebila, 44.

161 Pavlin, Zgodilo se je ..., 214–16.

162 Pagon, Okupatorjev zločin, 441.

163 Dedijer, O partizanskom samožrtvovanju, 342.

defetističnega dejanja in ni več dejanje heroja. Pogosto poudarjen motiv je misel na družino, zaradi katere se partizan odpove smrti, recimo v primeru Karla Kolovška, ko se obkoljen znajde pred prepadom: »Naj se vržem v globino?« je pomislil Karel. »Ne, družino imam.« Pred njim je vstala podoba njegove mlade žene in pet tednov stare hčerkice, ki ju je zapustil doma. Misel na dvoje ljubljenih bitij ga je zadržala.¹⁶⁴ Značilni so tudi primeri, ko hoče demoralizirani partizan zaradi poškodb ali težkih izgub končati svoje življenje s samomorom, pa ga borci pregovorijo v nasprotno: »Janeza je razdrobljena peta vedno bolj bolela. Začel je obupavati. Naenkrat se je sesedel na tla in dejal, da se bo ustrelil. Res je začel pripravljati puško. Spoznal sem, da misli zares, zato sem mu orožje vzel in sedel poleg njega. »Ali si partizan ali nisi? Res ni tako hudo, da bi obupal. Pomagal ti bom, pa bova šla naprej in dobila naše.« Pomiril se je in počasi sva šla naprej.«¹⁶⁵ Podobna situacija je predlog skupinskega samomora, ki pride iz demotiviranega moštva, vendar ga ostro zavrne poveljnik: »Si mar ob pamet? Da bi se pokončali zdaj, ko smo se tako srečno rešili skoz ogenj brzostrelk in strojnic – ko smo se izmuznili mimo sto in sto Nemcev? Ne, tovariš, zdaj pa ne! Še se bomo topli z Nemci! To svinjarijo nam bodo pošteno plačali! Še bomo peli in rajali, fantje!«¹⁶⁶ Književnik Karel Grabeljšek pa je v zgodbi, ki je nastala na osnovi resničnega dogodka, prikazal trk obeh pristopov – pripravljenosti na samomor in vztrajanja pri spopadu do konca – pri dveh borcih, ki se v obkoljeni hiši borita z domobranci:

Ali naj jim živa padeva v roke? Ne, živ ne! Zadnjo kroglo moraš prihraniti zase! Vselej nam je bilo nekam tesno pri srcu, kadar smo se o tem pogovarjali. Bo res kdaj treba? Zdaj se je bližal tisti usodni trenutek. /.../ »Žan, pravim glasno, jaz se bom ustrelil, ti pa kakor hočeš. Žan me pogleda, bolj očitajoče kakor začuden. »Počakaj vendar, pravi, saj imaš še nekaj nabojev, ali ne?«

164 Lebar, Časi so minili, ostali so spomini, 368.

165 Pagon, Ranjen, 61–62.

166 Špur, Ofenziva, 110.

„Še za poldrugi šaržer, mu odgovorim. „No, zakaj se ti potem tako mudi, pravi Žan, kakor da se pogovarjava o povsem vsakdanjih stvareh.“¹⁶⁷

Partizanski samomor je lahko postal tudi predmet legend, ne zgolj spominske literature. Predvsem v južnih predelih Jugoslavije so se na podlagi močne tradicije epskega ljudskega izročila pogosto razvili pesmi, miti in legende o smrti pomembnih partizanskih borcev, tudi tistih, ki so storili samomor. Na Slovenskem takšnega izročila ni v izobilju, redki dokumentirani primeri pa bolj izkazujejo življenjsko tragiko takšnih dogodkov kot pa veličanje herojskega dejanja. Takšen primer je pesem *Smrt partizana* neznanega avtorja:

Oh dragi, kako sem vas ljubil:
Za vas živel sem in trpel.
Sedaj pa, ko sem vas izgubil,
še sam si bom življenje vzel.
On brado s puško si podpre,
se strel razleže sred' noči
in na kosti on zgrudi se,
z rdečo krvjo škropi.¹⁶⁸

Prav tako je nastala *Balada iz kraške jame* oziroma *Balada o junaški smrti* na temo množičnega samomora v bolnišnici Ogenjca, ki je po Notranjskem krožila že vsaj leta 1943. Besedilo petnajstkritične pesmi govori o izdanih partizanskih ranjencih, skritih v jami, med čakanjem na lastno usodo. Na koncu bolničarka v skladu s predhodnim dogovorom ustreli borce, četudi mnogi preživijo, in nato ubije še sebe, preostali ranjenci pa se – za razliko od dejanskega dogodka – ubijejo z bombo:

Puška počí, tudi sestra
pade, se na zemljo zruši,
kri se njena z bratsko zlije. /.../
Bomba počí. Zdaj je konec.

¹⁶⁷ Grabeljšek, Dva sta ostala, 135.

¹⁶⁸ Stanonik, Poezija konteksta II, 925.

Dvanajst mrtvih partizanov
in med njimi sestra Zlata.
Trinajst jih je za svobodo
padlo tu junaške smrti.¹⁶⁹

Kljub navedenim pričevanjem in poeziji pa diskurz o samomorih v vojnem partizanskem tisku ni bil tako enoznačen pri pozitivnem vrednotenju njihovega junaštva. Opaziti je mogoče, da je beseda »samomor« oziroma kakršnakoli podrobnejša definicija načina smrti najpogosteje izpadla iz časopisnih poročil in pisem. Kocbek navaja pismo, ki ga je 16. oktobra 1942 prejel od Jožeta Brejca (Jožeta Javorška) o smrti Vinka Paderšiča, ki uporablja herojski narativ, a samomora ne omenja:

Javljam vam težko vest, da so Italijani dobili v roke Paderšiča in Kosa (Vinko Kos, op. a.) ter ju ubili. Dobili so ju v votlini, kamor sta se morala zateči pred nenadnim italijanskim napadom. Italijani so jamo zasuli z bombami. Paderšič je še dva dni odgovarjal iz nje s krikom in puško, dokler mu ni zmanjkalo municije. Nazadnje je tudi njega zadela bomba. Oba sta padla, kakor padajo resnični junaki. Solze mi zalivajo oči, ko vam to pišem, vendar bi take smrti tudi jaz rad umrl. Naj na veke vekov živi njun spomin!¹⁷⁰

V pismu naj bi Brejc namignil tudi, da je Paderšiča morda ustrelil slovenski pripadnik vaških straž.¹⁷¹

Vprašanje, kako zanesljive podatke so imeli avtorji tovrstnih dokumentov o smrtih soborcev, je vsekakor na mestu, in glede na kaotične razmere ne bi bilo presenetljivo, da so bile informacije mnogokrat napačne, tako da so bile lahko smrti borcev, ki so storili samomor, hitro predstavljene kot smrti v spopadu. Kljub temu pa pregled objavljenih dokumentov slovenskega in jugoslovanskega partizanskega vodstva in vodstev posameznih enot kaže, da je bila beseda »samomor« le redko uporabljena v poročilih. Posamezni poveljniki partizanskih odredov so v poročilih sicer naznanjali samomore svojih borcev,

169 Gala, *Ogenjca*, 129–31.

170 Kocbek, *Tovarišija*, 219.

171 Prav tam, 219.

vendar so primeri takih navedb redki. Z manj zadržki so govorili o samomorih, ko je šlo za smrt vojaških nasprotnikov. Samomor je, četudi na splošno slavljen, ohranil senco sramotnosti.

Nekateri zgodovinarji zato predlagajo, da je kompleksen odnos partizanov do samomora treba tolmačiti skozi (vsaj) dve fazi. V prvih mesecih spopadov partizanski tisk o samomorih ni govoril kot o smrti, ki bi bila dostojna članov partije, temveč so takšne smrti zakrivali z uporabo splošnih izrazov, češ da so »padli«, brez navajanja podrobnosti. Samomor naj bi bil torej pobeg od mučenja, ki bi ga moral vsak dostojen komunist prestati ponosno in brez izdajstva. Samomori nekaterih prekaljenih borcev na začetku vojne so, vsaj v Srbiji, pri soborcih izzvali šok in nejevero, da so si junaki po vseh prestanih preizkušnjah sodili sami. Ko se je vojna podaljšala in je število smrti zraslo, je stigma samomora med partizani zbledela in uveljavila se je herojska interpretacija dejanja, vendar le v primeru, da je do samomora prišlo pred zajetjem, ne pa po njem, kar je še naprej nosilo stigmato sramote.¹⁷² Smiselno si je zastaviti tudi vprašanje, ali je na fazi bolje gledati kot na kronološko ločeni enoti ali kot na dva pristopa, ki sta se ves čas med seboj prepletala.

Za podobo neomajnega junaštva partizanske vojske, ki je bila prisotna v časopisih, letakih, govorih in drugem partizanskem materialu, so se seveda skrivali človeška čustva in težko psihično stanje prestrašenih, zbeganih in negotovih borcev, ki jih je nenehno spremljala misel na možnost skorajšnje smrti. Edvard Kocbek je v dnevniškem vnosu za 25. avgust 1942 opisoval, kako ponoči niso mogli spati: »Potem se je [književnik in literarni kritik Josip Vidmar] obrnil k meni in me nenadoma vprašal: ‚Pavle, ali si že kdaj pomislil na samomor?‘ Presenečen sem ga pogledal in počasi dejal: ‚Ne.‘ Odgovoril je: ‚Jaz pa že velikokrat.‘ Ni razložil svojega vprašanja in odgovora. Le zamišljeno je sklenil: ‚Kako čudna je človekova usoda!‘«¹⁷³

172 Dević, *Za partiju i Tita*, 787–88.

173 Kocbek, *Partizanski dnevnik: prva knjiga*, 342.

Med partizani je veljalo, da zaostrene vojne razmere omogočajo, »da se dokaže hrabrost in zrelost ali šarlatanstvo, da se človek potrdi ali zanika, da afirmira svoje kvalitete ali izpostavi napake in nesposobnosti«. ¹⁷⁴ Posledično so partizani visoko cenili boj do zadnjega in junaško obnašanje med zaslišanji, zlasti tistih, ki so šli v smrt, ne da bi kogarkoli izdali, ali so tik pred usmrtnitvijo simbolno protestirali z gesto ali besedo. ¹⁷⁵ Kaj pa se je zgodilo, če partizan ni storil tega, kar je bilo od njega pričakovano, in je zamudil primeren trenutek za samomor? Odlašanje s samomorom zaradi neodločnosti ali strahu pred smrtjo, ki sta vodila v zajetje, je bilo med partizani prav tako negativno vrednoteno kot dezerterstvo, predaja in izdaja. Na splošno so bile plašnost, strahopetnost in panika močno kritizirane in so jih poskušali v partizanskih vrstah karseda omejiti, pogosto z degradacijo, izključitvijo ali bojkotiranjem, to je kolektivnim ignoriranjem prestopnika, ¹⁷⁶ v skrajnih primerih tudi z usmrtnitvijo. Komunisti Bosanske krajine so bili na prvi regijski partijski konferenci posebej neposredni: »Strahopetecv ne potrebujemo v naših vrstah. Mar naj bo strahopetec avantgarda proletariata?« ¹⁷⁷ Za slovensko partizansko gibanje pa je Miloš Rutar zapisal: »Jaz mislim, da strahljivca ni med nami, ker bi se mu smejali in gledali ga vsi po strani.« ¹⁷⁸

Dedijer se je o partizanski (ne)zmožnosti izvršiti samomor leta 1979 pogovarjal s funkcionarjem Ivanom Mačkom – Matijo, ki je zatrdil, »da je bilo v Sloveniji nepisano pravilo, da se partizan ne sme živ predati«. »Takrat je izpostavil, da je v težkih dneh, ko je bilo najvišje slovensko poveljstvo skrito v bunkerjih, preko katerih je hodila italijanska vojska, vladalo splošno prepričanje, da se je treba boriti do zadnjega naboja, nato pa se z zadnjim nabojem ustreliti, da se ne bi živi predali sovražniku.« Maček je spregovoril tudi o primeru v Belški grapi iz leta 1943,

174 Miladinović, *Osnovne moralne vrednosti*, 101.

175 Prav tam, 107–08, 110–12.

176 Prav tam, 91, 106–07. Dedijer, *Novi prilozi*, 523.

177 Miladinović, *Osnovna moralna svojstva*, 107.

178 Budna Kodrič, Dežman in Lušina, *Gorenjski partizan*, 130.

ko se partizani – še huje, partizanski poveljniki – nepisanega pravila niso držali:

V Dolomitih pri Ljubljani so Italijani obkolili neko partizansko skupino. Borci so se borili do zadnjega naboja, nato pa so se mnogi ubili, da ne bi prišli sovražniku v roke. Obenem sta se komandant in komisar predala. Komandant je bil pozneje obsojen na smrt in ustreljen, komisar pa se je nekako izvlekel, vendar vse do danes mnogi narodni heroji v Sloveniji nanj gledajo s prezirom, ker je izdal to sveto partizansko pravilo.¹⁷⁹

V arhivu ohranjeni dokument s kratkim povzetkom Mačkovih misli vsebuje še ostrejšo kritiko tega incidenta: »Matija pravi, da je partizanski zakon nalagal tako komandantu kot tudi komisarju, da se živi ne predajo sovražniku, oni pa so se predali. Tu ni nikakršnega opravičila.«¹⁸⁰

Teoretične interpretacije partizanskega herojskega samomora

Po drugi svetovni vojni se je v Jugoslaviji vzpostavil kompleksen sistem zgodovinskih mitov, ritualov in institucij, ki so ohranjali spomin na vojno in njene žrtve ter junake. Mehanizem je imel funkcijo legitimiranja novega političnega reda, ki je svojo vladavino simbolno utemeljil na antifašističnem partizanskem boju. V ta sistem se je vključil tudi koncept partizanskega samomora, pri čemer pa je ohranil stopnjo nedoločenosti, značilno že za vojni čas. Številna teoretična besedila o bistvu jugoslovanske socialistične samoupravne ureditve izpostavljajo, da je bila revolucija dejanje, katerega osnovni namen ni politični prevrat sam po sebi, temveč moralno izboljšanje in oplemenitenje človeka, tako da bi lahko osvobodila množice in jim omogočila samoaktualizacijo v obliki svobodnega ustvarjanja po lastnih

179 Dedijer, *Novi prilozi za biografiju*, 514. Dedijer, O partizanskem samožrtvovanju, 257.

180 SI AS 1979, šk. 203, f. Herojsko samoubistvo Slovenija, Razgovor Dedijera sa Ivanom Mačekom Matijom 7. XII 1979. godine.

željah in sposobnostih. Na ta način naj bi socialistična ureditev s svojo humanistično usmerjenostjo predstavljala antitezo tlačiteljske in egoistične družbe kapitalistično-meščanske ureditve. Samomor je v tem kontekstu veljal za hudo motnjo in zločin, ki ga človek nima pravice izvršiti sam nad seboj. Kljub temu pa je partizanski samomor predstavljal izjemo – zakaj in kako točno, pa so skušali teoretiki ubesediti vrsto let.

Koncept partizanskega herojskega samomora se je v razpravah pojavil šele v 70. letih, pravega razmaha pa ni doživel vse do začetka 80. let. Nekateri raziskovalci to pripisujejo osebni nenaklonjenosti državnega vrha do drezanja v moralno siva polja herojskega narativa o NOB. Konkretno naj bi bil prav Tito nenaklonjen poglobljanju v takšna vprašanja – te teme naj bi ga motile in deprimirale, zato je promoviral zmagoslavna poglavja iz vojne, ne pa mučeniških epizod.¹⁸¹

Teoretična obravnava vloge partizanskih samomorov, ki razkriva tudi proces njihove heroizacije, bo predstavljena z delom dveh ključnih raziskovalcev tematike v jugoslovanskem prostoru. Prvi je srbski profesor dr. Milan M. Miladinović, avtor zajetnega knjižnega opusa na temo etike in morale med komunisti in partizani, ki je objavljala tudi v reviji *Borec*. Njegova dela so napisana po podobni shemi, saj ne glede na skupino, ki si jo je izbral za fokus svoje raziskave, v jedru besedila našteva pozitivne lastnosti, ki jih je prepoznal v njihovem delovanju (poštenost, skromnost, junaštvo, humanost, zvestoba partiji, samoiniciativnost, solidarnost ...), in jih podkrepi s citati iz virov ter literature.

Vprašanje partizanskih samomorov je Milovanović klasificiral kot podkategorijo humanosti in, znotraj nje, odnosa do vrednosti življenja. Ena njegovih prvih obravnav samomorov iz leta 1973 na zanimiv način ilustrira kompleksen odnos do partizanskih samomorov, saj je notranje nekonsistenten. Na teoretičnem nivoju je Miladinović izkazal kritičnost do samomora:

181 Perica, Kult narodnih heroja, 114, 122.

Komunistična partija Jugoslavije je v svoji celotni aktivnosti razvijala ljubezen do življenja in je nasprotovala vsem pojavom namernega drvenja v smrt in samomora. Boja za novo življenje ni bilo mogoče spojiti s podcenjevanjem življenja, samonegacijo itd., ker marksistična etika obravnava samonegacijo življenja za nemoralno dejanje in izraz strahopetnosti. Izhaja namreč iz tega, da človek kot družbeno bitje nima pravice, da si vzame življenje, ker se s tem negira tudi človečnost v vsakem pogledu.¹⁸²

Ne glede na dokaj ostro kritiko samomorov, implicitno tudi partizanskih, pa nekaj naslednjih strani Miladinovićeve razprave zapolnjuje seznam markantnih – in herojskih – partizanskih samomorov.¹⁸³ Nastane nekakšen *non sequitur*, razcepljen med nesprejemljivostjo samomorov z vidika marksistične etike in nereflektiranim, nekontekstualiziranim navajanjem ju-
naških samomorov.

V naslednjih letih je Miladinović svoje poglede na samomor podrobneje razdelal in jih predstavil v bolj koherentnih zapisih. Gordijski voz, ki ga je skušal razrešiti, je bilo neujemanje med marksistično etiko, ki samomor negativno vrednoti kot antihumano dejanje ter strahopetni pobeg, saj si človek nima pravice vzeti življenja in s tem zanikati svoje lastne človečnosti (Miladinović je namesto izraza »samomor« raje uporabljal izraz »samonegacija«, morda kot obliko evfemizma ali samocenzure), in jugoslovansko revolucionarno prakso, ki je postregla z obiljem herojskih samomorov. Kot je zagotovil, je konflikt le navidezen. Samomore naj bi borci namreč izvrševali v imenu ohranjanja dostojanstva človekovega življenja, šlo je za »protest proti fizičnemu tlačenju, mučenju in sadizmu okupatorjev in protirevolucionarjev, ki so jih uporabljali zoper borce revolucije in prebivalce. Na ta način se nadaljuje tudi moralni boj. Revolucionar vodi boj do konca in šele, ko se prepriča, da ne obstajajo pogoji za rešitev življenja, zavrne predajo in izvrši samomor.«¹⁸⁴

182 Miladinović, *Osnovna moralna svojstva*, 114.

183 Prav tam, 114–15.

184 Miladinović, *Moralni lik*, 67.

Partizanski samomor je torej po Miladinovičevem tolmačenju nasprotje odnosu, ki so ga do človeškega življenja gojili uničevalni okupatorski režimi s svojim negiranjem vsakršne vrednosti življenja, ter se je namesto tega približeval ideji preziranja smrti, kot jo je dojemal Lenin,¹⁸⁵ in dokazovanju, »koliko revolucionar ljubi svoje življenje, dostojno človeka«. ¹⁸⁶ Tak način smrti je odražal razumevanje vrednosti življenja in ohranjal človeško dostojanstvo, ki bi ga sovražnik sicer povsem poteptal, ter s tem dosegel moralno zmago. ¹⁸⁷ Partizanski samomor je zaradi izjemnih okoliščin torej častna izjema marksistične etike, ki ji pripada priznanje.

Kljub temu je Milovanović opozoril, da je partizanski samomor opravičljiv le tedaj, ko ni nobenega drugega izhoda iz težkega vojaškega položaja. ¹⁸⁸ Mnogokrat je poudaril, da se je partizansko gibanje zavedalo vrednosti človeškega življenja in ga je skušalo tudi čuvati. Posledično naj ne bi noben posameznik vstopil v partizanske vrste z namenom, da pade za svobodo; takšen cilj zgreši dejanski cilj bojevanja, torej uresničitev idealov na čelu s svobodo in socializmom z vojaškimi sredstvi. Partizan je moral ceniti lastno življenje, ker je šele tako cenil tudi življenja drugih, zato so bili vsakršni pojavi pretiranega junaštva ali zatekanja oziroma bezljanja v smrt vrednoteni negativno, kot oblika fatalističnega zaničevanja in pesimističnega odmetavanja življenja, ki naj bi bilo bolj značilno za predstavnike religije, češ da bodo s samožrtvovanjem rešili sebe in svet pred grehom. ¹⁸⁹ Na kratko, s Titovimi besedami, partizani »niso šli v boj in padali zato, ker bi sovražili življenje, temveč zato, ker so ljubili življenje.« ¹⁹⁰

Pred Titovo smrtjo je bil Milovanović tako rekoč edini teoretik, ki se je v Jugoslaviji ukvarjal s partizanskimi samomori, in še to le sporadično, v okviru širše zastavljenih razprav. Razprava

185 Miladinović, *Osnovne moralne vrednosti*, 118–21.

186 Prav tam, 122.

187 Prav tam.

188 Prav tam, 122–23.

189 Prav tam, 116–17, 123–24, 215. Miladinović, *Moralni lik članova*, 9, 66. Miladinović, *Osnovna moralna svojstva*, 107.

190 Miladinović, *Moralni lik članova*, 75.

o tem vprašanju se je razživela šele po Titovi eri, v 80. letih, in je pokazala, da stroka v resnici ni imela enotnega stališča o tem vprašanju. Razdeljenost poznavalcev odlično ilustrira dogajanje na četrtem jugoslovanskem simpoziju o preprečevanju samomorov v hotelu Riviera v Herceg Novem konec septembra 1980 (ki ga je zaznamoval poskus samomora nekega hotelskega gosta). Simpozij je odprla srbska psihologinja in penologinja Jelena Špadijer-Džinić z vprašanjem, ali obstajajo junaški samomori. Ocenjevala je, da specifične okoliščine vojne niso najboljši okvir za preučevanje tega pojava, ker bi potem pomenilo, da so vsi ujeti, mučeni in ubiti borci implicitno strahopetci. Razprava je vzbudila burno debato udeležencev. Eden od naslednjih govorcev, srbski psihiater Borislav Kapamadžija, je ob sklicevanju na usodo Sergeja Mašere in Milana Spasića (ki bo obravnavana kasneje) zagovarjal tezo, da je herojski samomor smiseln koncept. Osrednji slovenski suicidolog Lev Milčinski je opozoril, da so meje junaškega samomora problematične, ker takšna smrt v vojaškem spopadu velja za herojsko samo na eni strani. Zaradi še vedno burnih razprav je eden od udeležencev predlagal, naj prisotni odločijo o obstoju koncepta herojskega samomora – z glasovanjem. Rezultati glasovanja niso prinesli nobenega definitivnega zaključka: tretjina je glasovala za njegov obstoj, tretjina proti, tretjina pa je izbrala vmesno rešitev, češ da je tak samomor posledica naravnega strahu pred mučenjem in bolečino.¹⁹¹

Nedoločnost strokovnih mnenj o herojskem samomoru je v naslednjih letih zasenčilo izhajanje razprav večkrat omenjenega Vladimirja Dedijerja, v Sloveniji stanujočega srbskega zgodovinarja, publicista, aktivista in politika, ki je bil glavni promotor koncepta partizanskega herojskega samomora kot kronskega dokaza predanosti borcev protifašističnemu boju in najvišje oblike revolucionarnega samožrtvovanja. Dedijer je znan predvsem kot avtor obsežnih monografij o različnih vprašanih novejšje jugoslovanske zgodovine, njegovo najslavnejše delo pa je zajetna Titova biografija v štirih knjigah. Za partizanske

191 Adamović, Samoubica kukavica ili heroj, 32–33.

samomore se je Dedijer začel zanimati sredi 70. let, ko je imel predavanje o jugoslovanski revoluciji na Inštitutu za zgodovino francoske revolucije na pariški Sorboni in se je med debato pojavilo vprašanje primerjave med herojskimi samomori jugoslovanskih partizanov in udeleženci francoske revolucije. Dedijerja je vprašanje dovolj pritegnilo, da se je lotil raziskovalnega projekta o herojskih samomorih ne zgolj med partizani, ampak tako rekoč na svetovnem nivoju. Začel je kopičiti podatke o obstoju in statusu takšnega samomora v različnih družbah in obdobjih, saj ni hotel zapasti v evrocentrizem in iskati zgolj v tradicijah grško-rimske antike, judaizma in krščanstva, temveč tudi, na primer, islama in vzhodnjaških filozofij.¹⁹² Kot kaže arhivsko gradivo, je Dedijer res zbiral podatke iz različnih virov, od jugoslovanskega in francoskega časopisja do ameriških raziskav in slovenskih suicidoloških strokovnih razprav.¹⁹³ Skušal je tudi zbrati karseda veliko statističnih podatkov o partizanskih samomorih. Iz Slovenije je Dedijerju s podatki pomagala narodna herojinja Andreana Družina – Olga, ki mu je poslala gradivo za 23 samomorov, prav tako pa je zbrala skupino, ki naj bi v Sloveniji nadaljevala z zbiranjem podatkov.¹⁹⁴

Dedijer je gojil ambicijo, da na podlagi zbranega gradiva pripravi celostno znanstveno tipologijo partizanskih samomorov, toda hkrati ni bil prepričan, ali lahko nalogo izpolni. Želel si je večje časovne distance, saj so bili mnogi vpleteni akterji – tudi tisti, ki so se samomoru izognili, pa bi ga morali po nenapisanem pravilu storiti – še živi (in neredko na vplivnih položajih) in ker je bil tudi sam emotivno vpet v vojna dogajanja in ni zmozel ponuditi objektivnega pogleda. Kljub temu je Dedijer že očrtal tri ključna polja raziskave: zgodovinska dejstva (pričevanja o okoliščinah samomorov ter miti in legende o njih), sociološko gradivo (odnos posameznika do družbe, morebitne odredbe o izvajanju samomorov in moralna prepričanja jugoslovanskih družb

192 Dedijer, O partizanskem samožrtvovanju, 223.

193 SI AS 1979, šk. 77, f. Herojsko samoubistvo.

194 SI AS 1979, šk. 100, f. Herojsko samoubistvo partizana, Pisma čitalaca.

o samomarih) ter psihološko, psihopatološko in psihoanalitično gradivo (psihološki profil partizanov samomorilcev).¹⁹⁵

Dne 8. novembra 1980 je Dedijer na sorbonskem inštitutu imel predavanje *Herojski samomor v jugoslovanski revolucionarni vojni*, vendar je prve prispevke o samomarih objavljajl že konec 70. let v srbskem tisku (*Politika*, *NIN*), o njih pa je govoril tudi v televizijskih oddajah. Prejel je številne odzive bralcev in gledalcev, nekaj menda negativnih in protestnih, mnogi pa so ga pohvalili za ukvarjanje s temo in prispevali dodatne podatke o svojcih ali prijateljih, ki so med vojno naredili samomor. Po posebej odmevnem televizijskem nastopu ga je poklical kipar Dušan Džamonja in mu rekel: »Poslušal sem te na televiziji in verjemi mi: vsa Jugoslavija je jokala s tabo.«¹⁹⁶ Neki upokojenec iz Bijeljine mu je denimo pisal:

Bral sem v ‚Politiki‘ vse tvoje članke in ko sem naletel na podatek, da si v nastopnem predavanju pisal o naših borcih, ki so se ubijali, da ne bi padli živi v roke sovražniku, sem začutil, da moram posredovati podatke o samomoru dveh tovarišev, ker verjamem, da nimaš tega podatka. Moraš me razumeti, dragi Vlado, kako se jaz počutim še dandanes, ko se spomnim tistih mladincev, ker so svoje mlado, šele začeto življenje nesebično žrtvovali. Čutim se njihovega dolžnika in zame bo največja sreča, če bo to nekje zapisano. Verjamem, da boš to storil zame.¹⁹⁷

Svoje ugotovitve o partizanskem samožrtvovanju in herojskem samomoru je Dedijer sintetiziral v dveh prispevkih. Prvi je dvanajsto poglavje drugega zvezka dela *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* iz leta 1981, nato pa je prispevek razširil in ga predstavil tudi na nastopnem predavanju ob izvolitvi med člane Srbske akademije znanosti in umetnosti 24. marca 1982. Naslednje leto je zapis izšel v akademijem časopisu *Glas*.

Prispevka potrjujeta, da je Dedijer hotel pokriti kar-seda širok spekter konceptov mučeništva, samožrtvovanja in

¹⁹⁵ Dedijer, *Novi prilozi*, 515–16.

¹⁹⁶ SI AS 1979, šk. 100, f. Herojsko samoubistvo partizana, Pisma čitalaca.

¹⁹⁷ Prav tam.

herojskega samomora skozi zgodovino. Njihove korenine je Dedijer našel v filozofskem sistemu starogrških stoikov, ki so ga obravnavali kot vrlino, vendar le tedaj, ko človek pride do spoznanja, da ne more ostati zvest samemu sebi v svetu, v katerem živi. Iz antične vojaške zgodovine je Dedijer naštel več primerov množičnih samomorov¹⁹⁸ in pregled nadaljeval vse do francoske revolucije, nacionalističnih in razrednih gibanj 19. stoletja, carske Rusije in Sovjetske zveze pa do Jana Palacha.¹⁹⁹ Na drugi strani Dedijer opozarja, da samomori tiranov ne morejo biti herojski samomori, ker so odraz bega pred odgovornostjo ter skrajnega egoizma in ne plemenitih idealov; sem uvršča Hitlerja in Goebbelsa.²⁰⁰

Za balkanski prostor je Dedijer ugotavljal, da ima zaradi pestre vojaške zgodovine tudi dolgo zgodovino koncepta herojskih samomorov, ki je s kosovsko bitko segal vsaj v srednji vek, se nadaljeval skozi ljudsko izročilo in se ponovno močneje izrazil z osvobodilnimi protiturškimi gibanji na začetku 19. stoletja. Posebej je izpostavil samomor srbskega poveljnika Stevana Sindelića, ki se je leta 1809 ubil z eksplozijo sodov smodnika pri Nišu in je pri tem ubil tudi množico turških napadalcev. Pomembno vlogo je Dedijer pripisal tudi samomoru bosanskega Srba Bogdana Žerajića po neuspešnem atentatu na guvernerja Bosne in Hercegovine Marijana Varešanina leta 1910, ki je navdihnil Gavrila Principa in sarajevski atentat štiri leta kasneje.²⁰¹

Pri teoretični interpretaciji partizanskih samomorov si je Dedijer pomagal s teoretičnim okvirom zgodovinarja francoske revolucije Alberta Soboula, ki je bil tudi njegov prijatelj. Soboul je razvil teorijo o revolucionarnem samožrtvovanju in je ločeval dva tipa samomorov: herojski samomor (*suicide héroïque*), ko revolucionar bodisi stori samomor, da ga ne bi zajel sovražnik, bodisi spozna, da je bila revolucija zlomljena, in s samomorm zavestno uniči tudi lastno življenje, ter najvišje žrtvovanje

198 Dedijer, *Novi prilozi*, 511–12.

199 Prav tam, 517.

200 Prav tam, 518.

201 Prav tam, 520.

(*sacrifice suprême*), kar pomeni, da se revolucionar junaško izpostavlja na bojišču in se bori vse do smrti, torej brez dobesednega samomora. Dedijer je prevzel Soboulov model, pri čemer je *sacrifice suprême* prevedel v posredni herojski samomor, kar pomeni, da je *suicide héroïque* postal neposredni herojski samomor.²⁰² Nov element, ki ga Soboul ni imel in ki po Dedijerjevi oceni predstavlja bistveno spoznanje njegovih raziskav partizanskih samomorov, je duševno stanje samomorilcev v trenutku smrti. Po njegovi hipotezi so razočarani revolucionarji francoske revolucije storili samomor v pesimistični veri, da je revolucija propadla in da je bil boj brez smisla. Na drugi strani naj bi partizani samomore delali z optimističnim prepričanjem, da bodo kljub njihovi fizični smrti soborci nadaljevali boj, nekega dne izbojevali zmago nad okupatorjem in dosegli svobodo.²⁰³

Dedijer je v svoje delo marsikdaj nekritično vključeval številne nepreverljive navedbe in anekdote, zaradi katerih je prejemal kritične odzive. To se je zgodilo tudi pri njegovi analizi herojskih samomorov. Šlo je za primer dvojnega samomora Slovenca Sergeja Mašere in Srba Milana Spasića, edinih vidnejših Jugoslovanov iz druge svetovne vojne, ki nista bila partizana, vendar sta v socialistični Jugoslaviji kljub temu postala široko znan in propagiran vzor junaškega ravnanja. Mašera, 28-letni pomorski častnik jugoslovanske kraljeve vojske iz Gorice, in 31-letni poročnik Spasić iz Beograda sta bila ob napadu italijanske vojske na Jugoslavijo stacionirana na rušilcu Zagreb v Boki Kotorski. Da ladja ne bi prišla v roke sovražniku, čeprav je bil tak ukaz štaba jugoslovanske flote, sta 17. aprila 1941 ladjo razstrelila in z njo utonila. Spasićevo truplo so kmalu našli in svečano pokopali, od Mašere pa so našli le glavo in jo pokopali skrivoma; šele leta 1987 so na ljubljanskem Sodnomedicinskem inštitutu opravili identifikacijo njegove domnevne lobanje, nato so ostanke z vojaškimi častmi pokopali na Žalah. Njuna zgodba je ostala prisotna v jugoslovanski kolektivni zavesti, in čeprav sta bila pripadnika predvojne

202 Prav tam, 513. Dedijer, O partizanskem samožrtvovanju, 219–20.

203 Dedijer, *Novi prilozi*, 524. Dedijer, O partizanskem samožrtvovanju, 266.

kraljeve jugoslovanske vojske, sta postala simbola junaškega odziva na okupacijo. Že leta 1952 so jima v Tivtu in v bližini kraja potopa odkrili prva spomenika, ki so jima sledili še spomeniki, doprsni kipi in reliefi v Piranu, Novi Gorici, Pulju, Dobroti, Kotorju, Beogradu in druge, v morje pa so ob obletnicah smrti metali vence. Njuno ime so dobile številne ulice ter ustanove na jugoslovanski obali, leta 1968 pa je bil v francosko-jugoslovanski koprodukciji posnet tudi film *Flammes sur l'Adriatique*. Vrhunec je njuno slavljenje doseglo 10. septembra 1973, ko jima je bil na svečanosti na vojni ladji *Galeb* podeljen naziv narodnega heroja, s čimer »sta se ta dva heroja zaslužno uvrstila v vrste številnih velikanov naše Revolucije«, kot je zapisal Dedijer.²⁰⁴

Dedijer se je vsekakor strinjal, da je smrt Mašere in Spasića eden izmed najčistejših zgledov herojskega samomora, tudi če nista bila partizana. Temu primerno je njuni smrti v svojih spisih posvetil veliko pozornosti in jo naslikal v epskih potezah. Mašera in Spasić, ki naj bi imela po Dedijerju »zveze z organizacijami KPJ«, sta odšla na krmo, kjer ju je z obale videlo veliko ljudi, eden drugemu sta odtrgala epolete in jih vrgla v morje, nekaj trenutkov sta gledala proti Lovčenu, »sveti črnogorski gori, simbolu samožrtvovanja skozi stoletja«, aktivirala dinamit in umrla v potopu. »Ljudje na obali so sneli pokrivala in padli na kolena.« Duhovnik je ob pogrebu Spasićevih ostankov v samostanu Savina rekel: »Slava ti, novi Sindelić!«²⁰⁵ Ta zapis je prebral upokojeni kapitan bojne ladje Jože Pretnar iz Ljubljane, ki je bil tistega dne stacioniran na rušilcu Dubrovnik in s tem priča opisanih dogodkov. Dedijerju je pisal in problematiziral številne elemente njegove interpretacije dogajanja. Umrla oficirja naj po Pretnarjevih trditvah ne bi imela nikakršnih vezi s komunisti, nista si trgala epolet, na obali ni bilo jokajočih ljudi in duhovnik ni primerjal Spasića s Sindelićem. Dedijer je pokazal integriteto, ko je pismo kasneje objavil, vendar je s Pretnarjem tudi togotno polemiziral, se spraševal o kapitanovih motivih in pod vprašaj postavljал kredibilnost njegovega pričevanja, češ da so v njem »tudi ideološki

204 Dedijer, O partizanskem samožrtvovanju, 235.

205 Dedijer, *Novi prilozi*, 521.

in politični motivi«; predvsem mu je poočital (slovenski?) nacionalizem, ker naj bi hotel izbrisati omembo Sindeličevega imena. V sklepu je Dedijer kapitanu očital še strahopetnost, češ, zakaj tega dne ni sledil junaškemu zgledu in še sam storil samomora: »Sam priznava, da je bil vkrcan na rušilcu Dubrovnik. Zakaj se tam ni našel nekdo, ki bi, tako kot Mašera in Spasić, dvignil ladjo v zrak in ga ne predal sovražniku? /.../ Joža Pretnar /.../ osramočen zaradi tega herojskega dejanja (ki ga sam ni izvršil) je nujno moral rušiti našo epsko tradicijo, ki jo je tako veličastno oživilo junaško dejanje Mašere in Spasića.«²⁰⁶

Dedijer je torej na partizanske samomore skušal gledati z vidika zgodovinske znanosti, a je tudi sam z aksiomom, da so ti samomori herojski, zapadel v ideološko vrednotenje zgodovine. Bolj objektivno je k problemu partizanskih samomorov pristopil že omenjeni vodilni slovenski suicidolog dr. Lev Milčinski, ki je o njih pripomnil:

Pomembno je, da se ob analizi takšnih dogodkov ne pustimo pasti v vrtinec neke ideologije in raje ne uporabljajmo kategorij, kot je ‚herojski samomor‘, ker nam lahko to zamegli pogled v zapletene mehanizme, ki tu delujejo na različnih nivojih in končni sintezi pripeljejo do usodnega konca. Ali je sploh kakšen samomor junaški? Vsak je nenazadnje – beg. Res je, da je beg velikokrat zelo človeški. Morda pa je herojstvo včasih, če zavestno znaš sprejeti to, kar je v naši eksistenci neizbežno, in kljub temu ostaneš vsakodnevni človek.²⁰⁷

Partizanski samomori na Slovenskem med slavljenjem, indifferenco in dekonstrukcijo

Sklicevanje na žrtve druge svetovne vojne je bilo bistvenega pomena pri mehanizmih legitimacije socialistične oblasti. Nova Jugoslavija naj bi nastala na teh žrtvah, ki so prinesle svobodo

206 Dedijer, O partizanskem samožrtvovanju, 236–38.

207 SI AS 1979, šk. 77, f. Herojsko samoubistvo, Lev Milčinski: Kulturni faktori u etiologiji samoubistva, 14.

in nov družbeni red. Nemška raziskovalka jugoslovanskega spomina na drugo svetovno vojno Heike Karge je opozorila na obstoj »jugoslovanske hierarhije spomina«, ki sta jo sestavljali dve glavni skupini: partizanski borci in – stopnjo pod njimi – žrtve fašističnega terorja. Najbolj slavljene udeleženci druge svetovne vojne so bili torej partizani, ki so se s puško v roki aktivno borili proti sovražnikom. Med žrtve fašističnega terorja so sodili vsi, ki so na kakršenkoli način umrli pod roko okupatorjev ali kolaborantov, od ustreljenih talcev do žrtev koncentracijskih taborišč in umrlih v letalskih napadih, pri čemer pa sami niso nudili aktivnega oboroženega odpora.²⁰⁸ Pasivnost žrtev je bila lastnost, ki sicer ni bila javno kritizirana, vendar je vseeno vplivala na hierarhično razporeditev znotraj simbolnega imaginarija. Heroju oboroženega odpora je pripadala višja stopnja družbenega priznanja kot »zgolj« žrtvi fašizma. Preživeli nekdanji taboriščniki so bili deležni le malo priznanja, javnost in država sta jih velikokrat ignorirali ali jim nista povsem zaupali.²⁰⁹ Eden izmed preživelih taboriščnikov je povedal:

Biti v taborišču – to ni nikjer zapisano ali izrečeno – ampak je imelo pridih degradacije. Češ, tale že ni bil kaj prida. Če bi bil kaj korajžen, sploh ne bi prišel v Gonars. Če si bil aktiven partizan, to je druga stvar. Če si bil nekako izločen iz dogajanja, bodi vsaj tiho. Doživetja v Gonarsu in podobnih taboriščih ne pomenijo nič. Vsaj niso. /.../ Biti v ječi ali v taborišču je pomenilo en krepek madež v tvoji ne le karieri, temveč osebnosti.²¹⁰

Natančnejši vpogled v hierarhična sloja borcev in žrtev razkrije, da je obstajala tudi notranja hierarhizacija znotraj slojev. Med partizani borci je denimo prestiž naraščal premo sorazmerno glede na zgodnost njihovega vstopa v partizane. Seveda so bili največ priznanja deležni tisti, ki so bili v partizanskih vrstah že od samega začetka leta 1941.²¹¹ Zastavlja se torej

208 Karge, *Sečanje u kamenu*, 35–36.

209 Prav tam, 45.

210 Luthar, Verginella in Strle, *Užaljeno maščevanje*, 304.

211 Karge, *Sečanje u kamenu*, 43–44.

vprašanje, na katero stopnjo znotraj skupine borcev so sodili partizani samomorilci, glede na to, da je šlo za nekakšno slepo pego jugoslovanskega spomina na vojno. Ali so s plemenitim samožrtvovanjem pristali na samem vrhu piramide, ali so zaradi problematičnosti svojega dejanja s stališča marksistične etike pristali v »spodnjem višjem« sloju, ali kaj tretjega? Ali je na to vprašanje sploh mogoče odgovoriti z enoznačnim odgovorom, ki bi veljal za celotno državo?

Ker so se, kot omenjeno, komunistični samomori dogajali že v medvojnem času, se je slavlilni odnos razvil tudi v odnosu do njih. Najpomembnejša skupina v tem kontekstu je bila sedem sekretarjev Skoja – sedmerica voditeljev Zveze komunistične mladine Jugoslavije, ki so v starosti med 24 in 29 let umrli v spopadih s policijo v času šestojanuarske diktature kralja Aleksandra. Vsaj dva med njimi naj bi storila samomor, in to ob istem dogodku: Josip Kolumbo in Pero Popović – Aga sta se 14. avgusta 1930 spustila v spopad z zagrebškimi policisti in se ranjena ustrelila, da ju ne bi zajeli.²¹² Po drugi svetovni vojni so sekretarji zaradi popolne predanosti komunističnim idealom in nasilnih smrti pridobili mučeniški status. Moša Pijade je menil, da si sekretarji zaslužijo slavljenje, »ker med umiranjem niso mislili nase, na strahopetno reševanje svojega življenja, temveč na Partijo, na revolucijo«, zato so vzor za učenje o tem, »kako se je treba boriti in kako umirati v boju za mir, svobodo, demokracijo in socializem«.²¹³

Med drugo svetovno vojno je najvišje priznanje, ki ga je lahko dobil partizan za svoje junaško ravnanje, predstavljal naziv narodnega heroja. Narodni heroji so bili posebej zaslužni borci, ki so se s pogumom in žrtvovanjem izkazali v boju proti okupatorjem in njihovim pomočnikom, njihove moralne vrednote pa naj bi bile zgled vsem jugoslovanskim državljanom. Ker so odlikovanja podeljevali tako borcem, padlim med vojno, kot tistim, ki so vojno preživel in ostali aktivni člani javnega življenja, so

212 Petrović, *Sedam sekretara SKOJ-a*, 395–96, 453–54.

213 Prav tam, 7.

heroji po eni strani ohranjali spomin na junaško žrtvovanje za svobodo in na drugi vzpostavljali neposredno kontinuiteto med vojnim in povojnim časom. Okoli njih, tako mrtvih kot živih, se je razvil slavljeni kult, ki je posredno seveda tudi legitimiral in utrjeval državno oblast.

Vzor za jugoslovanski red narodnega heroja je predstavljal naziv heroja Sovjetske zveze, ki je bilo najvišje sovjetsko odlikovanje in so ga od ustanovitve leta 1934 podeljevali za osebna in skupinska junaška dejanja (prejelo ga je tudi precej borcev in bork, ki so storili samomor, vendar je razvidno, da so izrazito cenili tiste, ki so skupaj z lastno smrtjo povzročili tudi množično smrt sovražnika, na primer z eksplozijo). Naziv narodnega heroja se je v partizanski vojski pojavil februarja 1942 in so ga podeljevali borcem in borkam, ki so se posebej izkazali s svojim junaštvom in požrtovalnostjo v boju proti sovražniku, obenem pa je bil skoraj nujen pogoj, da so bili člani Komunistične partije. Z ukazom Vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih in partizanskih odredov Jugoslavije z dne 15. avgusta 1943 je tudi uradno nastal red narodnega heroja. Do konca vojne je bilo podeljenih približno 170 nazivov narodnega heroja, večji porast pa je število doseglo konec 40. let, ob informbirojevskem sporu (1141 med letoma 1949 in 1953), kar je bil poskus okrepitve pomena jugoslovanskega partizanskega boja kot dokaza, da so se Jugoslovani osvobodili predvsem sami in ne s pomočjo Rdeče armade. Vsega skupaj je bilo podeljenih 1322 nazivov narodnega heroja, četudi nekateri pisci navajajo tudi nekoliko višjo ali nižjo številko. Po preračunih je bilo med narodnimi heroji 175 (dobrih 12 odstotkov) Slovencev, vendar je bila nacionalna oziroma republiška zastopanost narodnih herojev podatek, ki ga jugoslovanska oblast ni izpostavljala, češ da so vsi narodi in narodnosti enakopravno zaslužni za osvobodilni boj.²¹⁴

Mrtvi junaki so v številnih državah uporabljeni kot koristen politični kapital, ki kroji kolektivni spomin in legitimira državno

214 Perica, Herojstvo, mučeništvo i karizma, 590. Strmčnik, *Javne reprezentacije*, 78. Dević, *Za partiju i Tita*, 666, 668, 683.

oblast. V osrčju jugoslovanske tanatopolitike so bili prav njeni narodni heroji. Lastnosti, ki jih delale za junake, je mogoče razporediti v več kategorij. Več avtorjev izpostavlja vlogo herojev, ki so se z junaštvom izkazali na bojiščih ali pri poveljevanju, in na drugi strani vlogo herojev, ki so umrli mučeniške smrti, kamor so, poleg umrlih zaradi mučenja in usmrtitev, sodili tudi partizanski samomorilci.²¹⁵

Kako so se narodni heroji, ki so storili samomor, po ugledu uvrščali v memorialni sistem socialistične Jugoslavije? Verjetno je težko zanikati, da so »največji med največjimi« bili borci, ki so dramatično kljubovali smrti, torej tisti, ki so bili ustreljeni ali obešeni, a so v smrt šli z vzklikanjem protifašističnih gesel ter pozivov k uporabi pod komunističnim vodstvom – Rade Končar je pred usmrtitvijo, ko so ga vprašali, ali bo moledoval za pomiloščitev, rekel: »Niti bi jo jaz dal vam niti je prosim od vas.«²¹⁶ – in z drugimi simbolnimi gestami, kot je trganje preveze čez oči. Najslavnejša med herojskimi usmrtitvami je smrt Stjepana (Stevana) Filipovića, ki je bil leta 1942 obešen v Valjevu. Fotografija, ki ga nekaj trenutkov pred smrtjo kaže z visoko dvignjenimi rokami in med vzklikanjem revolucionarnih gesel, je postala eden osrednjih vizualnih simbolov jugoslovanskega partizanskega boja.

Narodni heroji, ki so storili samomor, so morda bili manj izpostavljeni, a so vendarle obstajali. Konsenza o tem, koliko narodnih herojev je pravzaprav storilo samomor, med raziskovalci ni. Po uradni jugoslovanski statistiki jih je bilo 55, kar je šest odstotkov vseh narodnih herojev. Vjekoslav Perica jih je naštel najmanj 76, pa tudi bistveno več, če so kriteriji ohlapnejši.²¹⁷ Po podatkih iz zvezkov *Narodni heroji Jugoslavije* iz leta 1982 je (če izvajamo sedemnajst slovenskih herojev, ki so nedvomno ali domnevno naredili samomor) tako umrlo 58 jugoslovanskih narodnih herojev, od tega dvajset Srbov, sedemnajst Črnogorcev, deset Hrvatov, sedem Makedoncev in štirje Bosanci oziroma 53

215 Perica, Kult narodnih heroja, 111. Lučić-Todosić, Heroizam u likovima Narodnih heroja, 1238. Lučić-Todosić, Telo kao izvor značenja, 1157.

216 Kačavenda in Živković, *Narodni heroji Jugoslavije: A–M*, 398.

217 Perica, Herojstvo, mučeništvo i karizma, 590–91. Perica, Kult narodnih heroja, 113.

moških in pet žensk. Prav tako je razumljivo, da je večina narodnih herojev storila samomor v okoliščinah neposredne nevarnosti, torej obkoljeni s sovražnikom bodisi na prostem bodisi v stavbah. V takih okoliščinah je umrlo 49 narodnih herojev, od teh pa jih je bilo dvajset pred tem ranjenih. Nekateri med njimi so samomor storili, da bi omogočili pobeg svoji skupini ali da se ne bi spustili v spopad in s tem ogrozili življenj gostiteljev, ki so jih sprejeli k sebi domov.

Kaže, da jugoslovanska oblast vse od začetka podeljevanja odlikovanj narodnega heroja ni imela zadržkov pri nagrajevanju pokojnih borcev, ki so storili samomor. Že 25. novembra 1944 je naziv prejel med partizani legendarni borec Slaviša Vajner – Čiča, ki so mu v letih 1945 in 1946 sledili po trije narodni heroji samomorilci, leta 1949 pet, leta 1951 petnajst in leta 1952 eden. Leta 1953, ko je bilo podeljenih daleč največ nazivov narodnih herojev, je naziv prejelo 28 partizanov, ki so storili samomor. Leta 1973 sta kot zadnja sledila še Sergej Mašera in Milan Spasić. Med slovenskimi narodnimi heroji, ki so, zanesljivo ali domnevno, storili samomor, so vsi prejeli naziv na začetku 50. let, od tega Padersič, Slak, Redelonghi, Kolman, Ravbar, Gregorčič, Stariha in Turšič leta 1951, Kosovel, Pečar, Bernard, Hohkraut, Dolničar, Kosec, Kovačič, Jereb in Janežič pa leta 1953.

Kaj o partizanskih herojskih samomorih razkriva vpogled v javne spomenike, ki so jih postavljali v spomin na padle borce? Znano je, da so na pobudo oblasti in zasebnikov po Jugoslaviji postavili na tisoče spomenikov NOB, ki so slavili padle žrtve in spominjali na pomembne dogodke iz vojnega časa. Vrsto pomnikov so postavili tudi na krajih, povezanih s partizani, ki so storili samomor. Po doslej zbranih podatkih, ki imajo preliminaren značaj, je bilo na Slovenskem postavljenih najmanj 77 takšnih spominskih obeležij, od tega jih je bilo šestnajst na rojstnih hišah oziroma bivališčih partizanov, ki so storili samomor, 41 obeležij je bilo postavljenih na krajih smrti, šestnajst pa je bilo doprsnih kipov umrlih, v glavnem narodnih herojev. Še štiri plošče so bile postavljene v drugih ustanovah, zlasti osnovnih

šolah. Če temu dodamo še statistiko obeležij za tiste partizane, katerih samomor je vprašljiv, to pomeni še najmanj dodatnih 22 obeležij (pet na rojstnih hišah, štiri na krajih smrti, sedem doprsij in šest obeležij v ustanovah). Dodati velja, da so se partizani samomorilci pojavljali tudi kot konkretne, čeprav neimenovane figure na javnih likovnih delih s temo NOB, zlasti pri umetniku Ivetu Šubicu, ki jih je nekaj vključil v svojo poslikavo v Poljanah nad Škofjo Loko in mozaik, ki je del spomeniškega kompleksa v Dražgošah.²¹⁸

Korpus spominskih obeležij partizanom samomorilcem torej ni majhen, vendar je hkrati res, da na nobenem izmed njih ni mogoče prebrati vklesane besede »samomor«. Še več, kakršnakoli omemba podatka, da je padli partizan storil samomor, je na spomenikih skrajno redka. V večini primerov je podatek zakrit z ohlapnim pojmom, da je borec »padel« ali »daroval/žrtvoval svoje življenje«, v redkih primerih pa napis celo direktno nasprotuje navedbam o samomoru iz literature in trdi, da je bil borec ustreljen. Izmed skoraj stotih obeležij je mogoče najti zgolj dve, ki na samomor vsaj posredno namigujeta. Starejša med njima je spominska plošča, postavljena borcem iz Okrogelske jame, ki je bila na pobudo Centralnega komiteja Ljudske mladine Slovenije svečano odkrita 30. oktobra 1949 in v katero je vklesan napis: »Ko je obkoljenim bil vsak izhod zaprt / do konca zvesti se nismo predali / sami ponosno smo si smrt izbrali.«²¹⁹ Nekaj let kasneje, 15. februarja 1953, je Zveza borcev II. četrti v Celju odkrila spominsko ploščo Tinetu Majerju²²⁰ (sicer z napačnim vklesanim imenom) z napisom: »Raje kakor da bi izdal pri zasliševanju katerega izmed sotovarišev je skočil skozi okno in se ubil – ilegalce tovariš Majer Jože.«

Kje iskati vzrok, da partizanski samomor skoraj nikoli ni bil omenjen? Ali načrtovalci spomenikov iz pietete do padlih niso želeli biti preveč eksplisitni? To razlago problematizira podatek,

218 Košnjek, Umetnikovo doživetje dražgoške bitke, 5. Rutar, *Sodelovati in zmagati*, 209.

219 *Gorenjski glas* 2, št. 44, 3. 11. 1949, 3. Niso se predali ... ponosno so raji smrt izbrali!

220 *Slovenski poročevalec* 14, št. 39, 16. 2. 1953, 2. Spominska plošča ilegalcem v Celju.

da v nekaterih primerih brutalnih usmrtitev partizanov pobudniki postavljanja spomenikov niso imeli težav s poudarjanjem krvoločnosti sovražnika; primer je spomenik v Idrijskih Krnicah, ki neposredno omenja, da sta bila tamkaj padla partizana mučena in obglavljena. Gre potem še vedno za ostanek prepričanja o samomoru kot neprimernem, napol strahopetnem dejanju, in zato navedba, da je partizan »padel«, iz njega dela večjega junaka, kot če bi pisalo, da je »naredil samomor«?

Na drugi strani je razvidno, da način smrti ni nikoli predstavljal niti ovire pri komemoriranju padlih partizanov. Pomislekov pri imenovanju javnih ustanov po narodnih herojih, ki so storili samomor, ni bilo. V socialistični Sloveniji so obstajali številne ulice, osnovne šole, gimnazije, pionirski odredi, kulturno-umetniška društva, karavle, vojašnice, tekmovanja, spominski pohodi, pevska društva, mladinske delovne brigade, krajevne skupnosti, celo lekarna (sester Palčič v Starem trgu) in druge ustanove, poimenovane po herojih samomorilcih, včasih tudi v tesni zvezi z njihovim načinom smrti (jamarsko društvo Batreja), ki je včasih segalo do meja dobrega okusa (strelska družina Ivan Kosovel). Prav tako so si nekatere krajevne skupnosti izbrale datum svojega krajevnega praznika glede na dan samomora tega ali onega heroja.

O tem, ali bo spomin na način smrti partizana samomorilca prisoten ali ne, so torej v pomembni meri soodločale krajevne skupnosti, ki so krojile spominsko politiko v zvezi z dogodki iz NOB, ki so se zgodili v njihovi soseščini. Iz časopisja izhaja, da so nekatere skupnosti sicer slavile narodne heroje, ki so se pri njih rodili ali storili samomor, vendar brez poudarjanja načina njihove smrti, spet druge skupnosti pa so redno izpostavljale tudi način smrti kot integralni del narativa o junaštvu teh partizanov. Močno lokalno izročilo je bilo prisotno denimo o smrti Vinka Paderšiča – Batreje, saj je bila Beceletova jama kot kraj njegove smrti turistična točka že v 50. letih, posebno zanimanje pa je javnost leta 1965 posvetila tudi najdbi zgodovinskega artefakta – domnevnega revolverja, s katerim si je Paderšič vzel

življenje in ki so ga jamarji skupaj z drugimi ostanki našli v jami in izročili v varstvo Dolenjskemu muzeju.²²¹ Več takih primerov je najti na Primorskem, kjer so padle narodne heroje častili kot žrtve, ki so pripomogle k osvoboditvi regije od fašizma in povojni priključitvi k Jugoslaviji, denimo ob prekopu posmrtnih ostankov nekaterih narodnih herojev na domača pokopališča, npr. Ivana Turšiča leta 1946 in Ivana Kosovela leto kasneje.

Vpogled v tiskane vire in poskus semantičnega vpogleda v odnos slovenske družbe do partizanskih samomorov prav tako razkrije nekoliko nejasen, ambivalenten odnos. Prebiranje slovenskih zgodovinopisnih razprav, zbornikov člankov, priložnostnih časopisnih člankov in druge literature na temo NOB daje občutek odrivanja izraza »samomor«. Če publicisti niso povsem zaobšli podatka o načinu smrti tako, da so povedali le, da je borec »(junaško) padel« (kar ni bilo tako redko niti v obširnejših biografskih časopisnih člankih o narodnih herojih), so najraje izbirali nekoliko evfemistične izraze, češ da si je borec »vzel življenje«, da si je »končal življenje« in da je »prihranil zadnji naboj zase«. V nekaterih primerih so bile biografije vseeno bolj eksplicitne in so omenjale tudi način samomora, ki so mu dodale komentarje, kot je: »Padel je častno.«²²² Izraz »samomor« se je medtem bolj pojavljal ob opisovanju smrti vojaških nasprotnikov; kot primer omenimo zajetno monografijo *Vodnik po partizanskih poteh*, ki vsebuje pregled partizanskih spomenikov na Slovenskem, vendar se izraz »samomor« v njem omenja samo pri opisu smrti poraženega komandanta četniške posadke Danila Koprivice v Grčaricah.²²³

Sklepati je mogoče, da je slavljenje partizanskega junaštva na Slovenskem le redko kot posebno vrlino izpostavilo samomor kot najvišjo obliko junaške smrti. Slavljenje herojev v tisku je temeljilo primarno na njihovih junaških dejanjih, na smrti pa predvsem v primerih, ko jih je usmrtil okupator in so ob tem

221 Zoran, Prvi dokazi iz Beceletove jame, 21. Dokl, Prizadevni novomeški jamarji, 24.

222 *Zasavski udarnik* 2, št. 20, 13. 5. 1949, 1, Na Cvetežu so odkrili spomenik kjer je padel ‚Hohkraut Lojze‘ – revolucionarni borec revirjev.

223 Jakopič, *Vodnik po partizanskih poteh*, 163.

izkazali junaštvo s takšnim ali drugačnim protestnim dejanjem. Morda je v tem mlačnem odnosu vsebovan kulturno pogojeni odnos do samomorov, o katerem je pisal Dedijer, slovenski prostor pa kot prostor močne katoliške tradicije ni gojil naklonjenega odnosa do nobene vrste samomorov, in to izročilo se je, kljub ideološko-političnemu prelomu, preneslo tudi v povojni čas. Obenem ne gre zanemariti dejstva (podrobneje obravnavanega v nadaljevanju razprave), da je bila visoka stopnja samomorov v socialistični Sloveniji pereč socialni problem, zaradi katerega so tudi poskusi upodabljanja partizanskih samomorov kot junaških dejanj zveneli disonantno glede na prevladujoče javno mnenje.

Zadržana čustva slovenske javnosti do partizanskih samomorov je mogoče ilustrirati s pomočjo afere z začetka 80. let, ko je bila tematika predstavljena tudi skozi lečo kamere. Televizija Ljubljana je leta 1981 posnela in predvajala petdelno televizijsko nadaljevanko *Manj strašna noč* na temo tragedije v bolnišnici Ogenjca, za katero je scenarij napisal Dimitrij Rupel na podlagi knjige Aleksandra Gale.²²⁴ Serija je bila v osrednjem tisku deležna kritik. Prav ključni prizor množičnega umora in samomora naj bi bil po oceni *Delovega* recenzenta posebej šibek, prikazan brez primerne dramatične teže in v razvlečeni obliki.²²⁵ Mnenje občinstva je bilo dokaj razdeljeno. Vnela se je precej burna polemika, ki se ni vrtela le okoli formalnih šibkosti serije, temveč tudi okoli zgodovine, ki jo je serija prikazovala. Komentatorji – tako še živeči akterji vojnega dogajanja kot tudi intelektualci in povprečni gledalci serije – so se v pismih bralcev spraševali, kdo je zdravniku Gali naprtil skrb za najtežje paciente, v kakšni meri je (tedaj že pokojni) Gala odgovoren za napad na skrivališče in, kot najobčutljivejše vprašanje od vseh, ali je bolničarka Mimica z usmrčitvami bolnikov v temelju prekršila svoje zdravniško poslanstvo (zaradi česar se je problematiziralo tudi, da je ljubljanski Klinični center prevzel patronat nad Ogenjco);

224 *Delo* 23, št. 184, 12. 8. 1981, 6, *Manj strašna noč*.

225 Kavčič, *Bolj strašna noč*, 7.

šlo je torej za razčiščevanje, kdo je bil v tej zgodbi strahopetec in kdo junak. Kanoniziran dogodek iz zgodovine NOB se je, ko je bil postavljen pod žaromet javnega zanimanja, izkazal za dokaj kontroverznega.

Tudi v povojnem slovenskem leposlovju se je pojavljalo vse več besedil, ki so podobo partizanskega herojskega samomora demitizirala. Nekateri avtorji so samomor trivializirali in za to prejeli ostro kritiko oblastnega foruma, kakršno je od recenzenta revije *Borec* dobil Janez Vipotnik za delo *Soncu naproti* (1985), v katerem omenja ranjenko v partizanski bolnici, ki se ustrelji iz obupa, ker ne verjame, da bo po vojni dobila ženina.²²⁶ Še posebej razširjen pristop tistih avtorjev, ki so hoteli gledati v zakulisje mitov jugoslovanskega režima, je bilo vpeljevanje likov nekdanjih partizanov, ki vojno sicer preživijo, a se v novih povojnih razmerah ne znajdejo, postanejo izgubljeni in osamljeni, poleg tega pa jih preganjajo grehi in zločini iz vojnega časa, kar jih pripelje do samomora. Motiv se pojavi v več delih slovenske književnosti, še najbolj očitno v romanu *Bolečina* Karla Grabeljška iz leta 1973. V njem je prikazana življenjska zgodba partizanskega veterana Franceta Korenčana, ki na stara leta sklene narediti samomor. Preden se ustrelji, razmišlja o svojem življenju in številnih razočaranjih, pri čemer je vse bolj skeptičen tudi do podobe idealnega komunista:

Koliko je še komunistov med nami, pravih komunistov? se vpraša. Takih, kakor so nas učili, da mora biti komunist. Lik komunista! Moralno neoporečen, deloven, požrtvovalen, zase ne gleda, samo obči blagor mu je pred očmi, pravice delovnih ljudi, boj proti okupatorju in njegovim pomagačem, graditev socializma ... skromen je, pošten, pri ljudeh uživa ugled, masovik. Koliko je še takih komunistov med nami? Smo sploh kdaj bili taki ... taki liki?²²⁷

Korenčanovo nesrečno življenje, ki je deloma posledica njegovih značajskih napak in grehov iz vojnega in povojnega časa, ki še zdaleč niso dostojni »pravega« komunista, deloma pa zbirokratiziranega, od ljudi odtujenega političnega sistema, ki

226 Guček, *Romansirana zgodovina*, 577.

227 Grabeljšek, *Bolečina*, 18.

ni prinesel obljubljenе svetle prihodnosti, se zaključi s samomomrom zlomljenega človeka, v katerem ni nobene sledi partizanskega herojskega samomora več.

Literarni lik psihično razrvanega partizanskega veterana, ki v povojnih desetletjih čaka, da prejme zasluženо priznanje in materialne ugodnosti, dočaka pa zgolj razočaranje in izgubljenost v krasnem novem socialističnem svetu, je temeljil na primerih iz resničnega življenja. Vojna je na Jugoslovanih pustila hud psihičen davek, četudi je bila to tema, o kateri se odprta javna razprava dolgo ni začela. Ključno vlogo pri odpiranju tega vprašanja je odigral zdravnik judovskega rodu Hugo Klein iz Vukovarja, ki je leta 1945 napisal študijo *Ratna neuroza Jugoslovena*, v kateri je na vzorcu 150 partizanov predstavil nevrozo, za katero naj bi trpeli številni jugoslovanski veterani. Knjiga je izšla šele desetletje kasneje, verjetno zato, ker bi bilo pisanje o partizanih kot psihičnih bolnikih, izdano takoj po koncu vojne, preveč provokativno. Klein je v knjigi diagnosticiral motnjo, ki se je od sredine vojne pojavljala med partizani: bojevito nevrozo v obliki simuliranja jurišajočega napada na sovražnika, z junaškimi kriki vred, pri čemer so vojaki padali v trans in v njem ostali tudi po več ur, po njenem koncu pa se obnašanja niso spominjali.²²⁸ Vzrokov za nevrozo Klein ni toliko iskal v vojnih grozotah, saj se je začela pojavljati dokaj pozno, v času, ko je bila zmaga že bolj otipljiva in je v mislih borcev nastalo dovolj prostora za še kaj drugega kot skrb za golo preživetje. Kleinov osrednji sklep je, da so jugoslovanski partizani v ostrih spopadih na domačem terenu pod pritiskom družbenih pričakovanj izkazovali visoko stopnjo pripravljenosti boja do smrti in hlepečo, tudi bolešno željo po priznanju in nagradi. To je do izraza prišlo zlasti po tem, ko so v partizanski vojski uvedli vojaške čine in odlikovanja, s tem pa sta se med borci pojavila tudi egoizem in ljubosumje. Ti faktorji so pripeljali do specifično jugoslovanske živčne bolezni, ki je pri drugih zavezniških vojakih ni bilo zaznati v takšni meri.²²⁹

228 Klajn, *Ratna neuroza Jugoslovena*, 23.

229 Prim. Antić, *Heroes and Hysterics*.

Za slovenski prostor je najobsežnejše študije o psiholoških posledicah vojne na nekdanje borce opravil v uvodu omenjeni dr. Janko Kostnapfel. Za 35-letno obdobje med letoma 1954 in 1988 je zbiral ter objavljaj podatke o partizanskih veteranih, ki so se zdravili pri njem zaradi duševnih motenj. Na podlagi primerjav med dvema skupinama s po 60 člani, med katerimi so eno sestavljali borci, drugo pa preostali naključni pacienti, je ugotovil, da so nekdanji partizani imeli povišano pojavnost nevroze in alkoholizma. Nevroza naj bi bila posledica napetih vojnih razmer, fizičnih naporov, zahtevnih zunanjih razmer in stresa, s katerim so se partizani spopadali, alkoholizem pa posledično ventil za sproščanje živčnosti, ki je mnoge borce pripeljal do želodčnih razjed in ciroze jeter. Med partizani alkoholiki je Kostnapfel prepoznava čustveno labilnost in v nekaj primerih psihopatske ter sadistične značilnosti. Prav tako so bili številni veterani med vojno ranjeni, četrtna pa je med vojno ubila vsaj enega človeka. Ostareli borci so poročali o občutkih razočaranja in nezainteresiranosti za življenje, prav tako so bili neaktivni zaradi raznih bolezni. Kostnapfel je nakazal, da je partizanstvo utegnilo vplivati tudi na zakonsko življenje, saj so nekdanje partizanke imele za štiri leta krajše zakonske zveze kot članice kontrolne skupine, in na poklicno življenje, saj so bili partizani pogosto konfliktni v svojih kolektivih in so se hoteli umakniti v pokoj in osamo. Ugotovil je tudi, da borci umirajo v povprečju dve do tri leta prej kot bolniki kontrolne skupine in da nadpovprečno pogosto kažejo strah pred staranjem ter ocenjujejo, da so zapravili svoje življenje.²³⁰

Nekateri veterani so se po vojni spopadali z mislijo na samomor. En nekdanji partizan je razmišljal o obešenju, kar je Kostnapfel povezal z možnostjo občutkov sramote in samokazovanja, saj naj bi obešenje bilo manj častna smrt kot ustrelitev.²³¹ Kostnapfel je dokumentiral tudi vsaj en samomor hospitaliziranega veterana, ki sta ga očitno prizadela lastno staranje

230 Kostnapfel, *Z vojno po vojni*, 10–17, 29–38, 45–55, 59–92.

231 Kostnapfel, *Zakaj vojna*, 108–09.

in razpadanje Jugoslavije: »Že prej ga je najavljal s tem, da nima več pomena živeti, češ da je preveč star /.../. Govoril je o hudem razočaranju zaradi družbeno-političnega prevrata in poudarjal, kako trdo in pošteno je delal v državnem aparatu. Podoba je bila, da je šlo za ‚bilančni‘ samomor.«²³²

Partizanski herojski samomor iz ptičje perspektive

Partizanski herojski samomor je koncept, za katerega se na prvi pogled zdi, da je predstavljal enega od konstitutivnih elementov jugoslovanskega legitimacijskega narativa o NOB, vendar je v resnici imel precej bolj kompleksno vlogo. Poskus orisa zgodovine tega koncepta je nenehno srečevanje neenotnih stališč na vseh nivojih, od partizanskega poveljstva oziroma poznejšega jugoslovanskega političnega vodstva prek psihološke in suicidološke stroke do inteligence in običajnih državljanov. Na eni strani je že od prvih mesecev druge svetovne vojne opazna tendenca, da se tovrstne samomore predstavi kot najvišji vzor žrtvovanja za svobodo, ki ima tudi pragmatično dimenzijo: izognitev mučenju in potencialni izdaji. Na drugi strani so se ves čas pojavljali skeptiki, ki sicer niso glasno ugovarjali takšnemu tolmačenju, vendar so s kritiko, denimo v obliki književnega dela ali preprosto z ignoriranjem takšnega načina smrti, kot se kaže v napisih na spomenikih NOB, izražali pomisleke glede junštva takšnega dejanja.

Državni organi niso pokazali veliko zainteresiranosti za branjenje svojega stališča o herojskih samomori. Kaže, da je bilo upravičevanje dejanja samomora, tudi če je do njega prišlo v tako težkih okoliščinah, stališče, ki so ga lahko goreče in povsem prepričano vase zagovarjali le redki. Drezanje v temo partizanskih samomorov je pomenilo brskanje po poglavjih iz zgodovine NOB, ki so skrenila z uhojene poti, torej zgodb o herojstvu v

232 Kostnapfel, *Z vojno po vojni*, 65.

bitkah in junaškem kljubovanju sovražniku, ki so predstavljale nesporno pozitivne in vsesplošno promovirane elemente partizanskega boja. Partizani samomorilci so medtem odpirali težka in kontroverzna vprašanja, povezana z mučeništvom, pobegom od težke situacije, defetizmom in kljubovanjem postulatoma marksistične etike ter celo, v razpravi med Dedijerjem in Pretnarjem, nacionalizmom. Je mogoče, da je bilo v partizanskem samomoru nemara več egoizma in strahu kot pa herojstva? Zdi se, da je to vprašanje težilo vse Jugoslovane, ki so se morali z njim ukvarjati, in da so mnogi nanj odgovorili z modrim molkom.

Drugi del odgovora na vprašanje, kakšen odnos je Jugoslavija gojila do partizanskih samomorov, bi bilo treba iskati v stališčih lokalnih, regionalnih in državnih skupnosti do samomora nasploh. Tradicionalna prepričanja, ki se oblikujejo skozi stoletja pod vplivom sistema etičnih prepričanj, religije, ljudskega izročila, zakonodaje in drugih faktorjev, so se domnevno odrazila tudi pri tolmačenju partizanskih samomorov. Statistični podatki, ki bi to lahko potrdili za celotno Jugoslavijo, so še preskromni, tako da hipoteza še ne more biti potrjena. Za slovenski prostor je mogoče sklepati, da je partizanski herojski samomor kategorija, ki ni pogosto upoštevana pri slavljenju padlih borcev, čeprav so se nekatere lokalne skupnosti pri slavljenju »svojih« narodnih herojev odločale tudi za to. Deloma gre pri tem omahljivem odnosu morda za tradicionalni katoliški vpliv, deloma pa za dojemanje samomora kot socialnega problema, ki je pestil socialistično Slovenijo, njegova visoka statistika pa je predstavljala sramoto, o kateri sta javnost in politični forum le nerada govorila, zato junaškosti partizanskih samomorov ni bilo v celoti mogoče ločiti od prevladujočih družbenih mnenj in predstav, zvezanih s samomori. Junaka v Sloveniji ni delala junaška smrt, ampak predvsem junaška dejanja za življenje.

Jugoslavija je na začetku 90. let krvavo razpadla, vendar so nekatere njene institucije vztrajale še nekaj časa. Mednje je sodil tudi red narodnega heroja. Zadnji tak naziv je Predsedstvo Socialistične federativne republike Jugoslavije podelilo 19.

novembra 1991 Milanu Tepiću, majorju Jugoslovanske ljudske armade, ki je bil nekaj tednov prej v Bjelovarju obkoljen s pripadniki hrvaške vojaške formacije in je detoniral eksploziv v skladišču vojašnice, pri čemer je ubil sebe in enajst hrvaških vojakov. Danes je Tepić v Srbiji junak, po katerem so poimenovali ulice in mu postavili več spomenikov, na Hrvaškem pa velja za zločinca, če ne terorista, ki je ogrozil mnogo življenj. Tepić kot zadnji narodni heroj, ki se je že boril v neki novi vojni, simbolno zapira poglavje jugoslovanskih herojskih samomorov z enako moralno in ideološkopolično nedorečenostjo, ki je zaznamovala njegove predhodnike.

**SAMOMOR
KOT SLOVENSKA
METAFORA:**

**K INTELEKTUALNI
ZGODOVINI SAMOMORA
KOT METAFORE V
SOCIALISTIČNI SLOVENIJI**

In nihče se ne zgane ob tej grozni resnici, nihče se niti dovoli odločno ne vpraša, kje so vzroki za to narodno sramoto. Nasprotno! Vsi živčno iščejo plašč, da bi prekrili našo narodno bolezen pred obličjem drugih narodov v Jugoslaviji in tudi pred obličjem sveta.²³³

Od šestdesetih do konca osemdesetih let 20. stoletja je slovenska kulturnopolitična javnost večkrat razpravljala o samomoru kot perečem problemu slovenske družbe. V razpravah lahko zasledimo tako topos Slovencev kot samomorilskega naroda kakor tudi idejo o samomoru kot kolektivni bolezni (epidemija samomorov). Slovenski pisatelj Jože Javoršek ni bil edini, ki je v času socializma samomor v Sloveniji opredelil kot narodno bolezen, gotovo pa gre za intelektualca, ki je veliko prispeval k razpravam o problemu samomorov v slovenski družbi. Njegove javne intervencije o samomoru niso zanimive samo zaradi literarno-političnih in osebnih sporov, ki so jih sprožale, ampak tudi zaradi njegove vloge pri širjenju metafore slovenskega samomora. Intelektualec, ki se ga je problematika samomora intimno dotaknila, je z razmislekom o slovenskem samomorilskem sindromu osebno izgubo umestil v okvir slovenskega kulturnopolitičnega položaja.

Knjiga *Bolezen kot metafora* (1978), ki jo je napisala ameriška kulturna kritičarka Susan Sontag, raziskuje, kako se družba in kultura spopadata z boleznimi, še zlasti z rakom in tuberkulozo. Sontag trdi, da so te bolezni pogosto obremenjene z metaforičnimi pomeni, ki presegajo njihovo medicinsko realnost. Bolezen se uporablja kot metafora za moralno, psihološko in politično stanje, kar pogosto vodi do stigmatizacije bolnikov. Sontag zagovarja, da te metafore bolnikom škodujejo, saj jim nalagajo dodatno breme sramu in krivde ter otežujejo objektivno razumevanje in zdravljenje bolezni.²³⁴ Deset let kasneje je avtorica izdala knjigo *Aids in njegove metafore* (1989). V tej knjigi analizira, kako so strahovi, predsodki in napačne predstave o

²³³ Javoršek, *Kako je mogoče*, 13.

²³⁴ Sontag, *Illness as Metaphor*, 3.

aidsu vplivali na dojemanje in obravnavo te bolezni. Opozarja, da se aids pogosto uporablja kot metafora za moralno izprije-nost, kazen ali smrtno obsodbo, kar vodi do stigmatizacije bol-nikov in njihove marginalizacije v družbi.²³⁵

Perspektiva Susan Sontag o bolezni kot metafori je lahko dober intelektualni in metodološki temelj za boljše razumeva-nje reprezentacij samomora v socialistični Sloveniji. To poglavje obravnava dojemanje samomora kot tipične slovenske lastnosti v slovenski politični misli socialističnega obdobja in poskuša vstopiti v problematiko samomora skozi intelektualno zgodo-vino, zgodovino politične misli in tudi zgodovino diskurza krize. Osnovno vprašanje je: kako je metafora o slovenskem narodu kot »narodu samomorilcev« sooblikovala politično misel v tem času. V kolikšni meri so javni intelektualci uporabljali to idejo v svojih razpravah in v kolikšni meri so do nje izražali distanco oz. skepso. So upoštevali strokovne razprave in statistične podatke? Kako so jih upogibali v prid lastnih političnih agend? So upo-rabljali trop naroda samomorilcev za opozicijsko spodbujanje diskurza krize ali so svojo kritiko gradili na dekonstrukciji naci-onalno-patoloških konceptov?

Epidemija v nastajanju

Trop naroda samomorilcev lahko sicer zasledimo v sloven-ski javnosti že v začetku 20. stoletja. Glede na literarno usmer-jenost ni nenavadno, da je idejo naroda samomorilcev upora-bljal slovenski naturalistični pisatelj Fran Govekar. Leta 1905 je v romanu *Nad prepadom* fatalističnemu literarnemu junaku dr. Kolariču položil v usta besede človeka, ki je obupal nad lastnim narodom: »Nikdar nisem še doživel, da bi bili Slovenci odkri-tosrčno veseli kakoršnegakoli triumfka svojega rojaka; nikdar in nikjer še nisem videl, da bi komurkoli brez omejitve prizna-vali resničen uspeh, resnične zasluge, resnično čast! /.../ Narod

235 Sontag, *AIDS and Its Metaphors*, 5–16.

samomorilcev smo, in menda edina istinita slast naša je, videti rojaka na tleh uničenega, ubitega, mrtvega!»²³⁶ Kljub temu je slovenska časopisna javnost pogosteje problematizirala samomor v letih po prvi svetovni vojni. Kot ugotavlja Meta Remec, je časopisje v tem času pogosto pisalo o »epidemiji samomorov«, čeprav za take teze niso imeli dovolj empiričnih dokazov. Povečano samomorilnost so pripisovali uničujočim posledicam minule svetovne vojne, vendar tega fenomena niso dojemali kot izključno slovensko lastnost, ampak so epidemijo samomorov prikazovali kot evropski problem.²³⁷ To občutenje povojnega nihilizma je v eseju Kriza izrazil mladi slovenski avantgardni pesnik Srečko Kosovel: »Do smrti izmučeni evropski človek divja z električno brzino v razvoj, divja in samo eno željo ima še: umreti.« Srečka Kosovela, ki je bil blizu tržaškim komunistom,²³⁸ bi težko obtožili nihilizma. Povojnemu obupu in divjemu kapitalizmu je Kosovel zoperstavil bodočo vstajo ponižanih in razžaljenih: »Novo človečanstvo vstaja. Kaj, če prihaja iz nižin! Ponižano je bilo. Kaj, če prihaja iz dna! Oskrunjeno je bilo. Kaj, če prihaja z nevihto in strelami!»²³⁹ Torej, samomor lahko premaga samo upor. Glede na dosedanje literaturo o problematiki samomora in glede na empirično raziskavo digitaliziranega časopisja med obema vojnama lahko tvegamo ugotovitev, da je ideja Slovencev kot samomorilskega naroda v slovenski (popularni in strokovni) javnosti komaj zaznavna.²⁴⁰

Povsem drugače je bilo v obdobju socialistične Jugoslavije. Meta Remec ugotavlja, da povojne analize samomorilnosti družijo enotno mnenje, da se je po prvem povojnem obdobju, ko je še vladala evforija osvoboditve, stopnja drastično povečala. Avtorji naj bi spregledali podatke iz obdobja med letoma 1937 in 1939, ki nakazujejo, da v dvajsetih letih po vojni ni prišlo do

236 Govekar, Nad prepadom, 47.

237 Remec, Epidemija samomorov, 8–41.

238 Martelanc, *Članki in pisma*, 183–86.

239 Kosovel, 103, 104.

240 Pregled časopisov *Jutro in Slovenec* (1918–1941), opravljen med 5. 5. 2024 in 16. 6. 2024 na portalu *dlib.si*.

tako velikega porasta samomorilnosti, kot so verjeli analitiki v osemdesetih. Kljub temu je Slovenija po samomorilnosti negativno odstopala od drugih jugoslovanskih republik, prav tako se niso uresničila optimistična pričakovanja oblasti in zdravstvene stroke, da bo število samomorov upadlo. Nasprotno, stopnja samomorilnosti se je še povečevala, razkorak z drugimi deli Jugoslavije je bil vse večji. V šestdesetih letih se je ustvarilo mnenje, ugotavlja Meta Remec, da razlogi za visoko stopnjo samomorilnosti v Sloveniji niso v jugoslovanski socialistični realnosti, ampak v slovenskih posebnostih: v vzgoji, prežeti s katoliško ponižnostjo, in v srednjeevropskem (habsburškem) melanholičnem narodnem značaju, ki je nagnjen k malodušju in samouničevanju.²⁴¹

Glede na dosedanje raziskave lahko sklepamo, da se je teza o samomoru kot »slovenskem problemu« v slovenski javnosti uveljavila v drugi polovici šestdesetih let in je vztrajala do konca jugoslovanskega obdobja. Poleg zaslombe v statistiki – predvsem v očitni diskrepanci med slovensko in jugoslovansko stvarnostjo – so na uveljavitev teze najverjetneje vplivali tudi medijsko odmevni primeri samomorov med mladimi v letih 1965–1971. Ti samomori so bili odmevni iz več razlogov: mladi samomorilci so bili otroci pomembnih kulturnih in političnih osebnosti. Poleg tega so ti primeri odmevali tudi zaradi dokumentarnega filma, ki ga je posnel režiser Mako Sajko (*Samomorivci, pozor!*, 1967) in zaradi senzacionalističnega pisanja rumenega tiska o »klubu samomorilcev« v Ljubljani. O klubu samomorilcev so pisali tudi italijanski in nemški časopisi, kar je dodatno vznemirjalo oblasti v Sloveniji. Samomor je postal politični problem. Slovenska policija je v sodelovanju s tajno policijo leta 1968 sprožila preiskavo z imenom Hašiš (1968–69), ki je pod drobnogled vzela predvsem samomore Aleša Kermavnerja (1946–1966), Borivoja Dedijerja (1945–1966) in Svita Brejca (1947–1968), ki naj bi bili povod za samomore, ki so

241 Remec. Epidemija samomorov, 26, 27.

sledili.²⁴² Očetje žrtev – Vladimir Dedijer (1914–1990), Dušan Kermavner (1903–1975) in Jože Javoršek (1920–1990) – so bili vidne javne osebnosti, ki pa so imele nekaj skupnih lastnosti: šlo je za intelektualce, ki so sodelovali pri NOB in podpirali socialistično ureditev, vendar so bili zaradi nekonformističnih stališč postavljeni na stranski tir in so imeli težave pri ponovni vključitvi v kulturno-politično elito. Preiskava ni potrdila obstoja kluba samomorilcev, čeprav so žrtve spadale v isti avantgardni kulturni krog in jih je družila uporaba drog.²⁴³ Preiskovalci so ugotovili, da je šlo za osamljena dejanja osamljenih mladih ljudi, brez občinstva ali višje resnice. Teza o izgubljenih, osamljenih mladostnikih je prav gotovo bolj ugajala oblastem kot interpretacije, ki so kot razlog za samomore navajale odtujeni socialistični sistem – na kar je namigoval zahodni in emigrantski tisk. Medtem ko so ti samomori dvignili veliko prahu, pa je bilo povsem drugače leta 1971, ko je izgubil življenje Borut Kardelj (1941–1971), sin Edvarda Kardelja (1910–1979). Slovenski mediji o tem sploh niso pisali.²⁴⁴

O samomoru kot tipično slovenskem problemu in o Slovencih kot samomorilskem narodu so, kot že omenjeno, po letu 1967 pisali tudi slovenski časopisi, še zlasti magazinski tednik *Tedenska tribuna* (TT). »Smo narod samomorilcev?« so se spraševali pri tem časopisu na slovenski kulturni praznik (8. februarja) leta 1967. V Ljubljani naj bi se veliko govorilo o klubu mladih samomorilcev. Slovenija je po samomori v svetovnem vrhu, mrtvih zaradi samomora je več kot žrtev prometnih nesreč in umrlih za tuberkulozo.²⁴⁵ V dneh po samomoru Svita Brejca maja 1968 je novinar Feri Žerdin objavil kolumno o samomoru na Slovenskem. »Slovenci smo prvi, to drži kot pribito in to lahko dokažemo tudi s številkami,« je začel kolumno zaskrbljeni novinar. Pred kratkim se je v kinematografih vrtel film *Maka Sajka o samomori med mladimi v Sloveniji*, je spomnil

242 Remec, *Traitors, cowards, martyrs, heroes*, 203–38.

243 Dornik Šubelj, Aleš Kermavner, 81–87.

244 Remec, *Traitors, cowards, martyrs, heroes*, 228, 229.

245 Žerdin, *Samomorilci so med nami*, 4.

novinar, in vendar je na vrvi ponovno ugasnilo življenje mladega fanta. Govorice o klubu samomorilcev s tem seveda niso dokazane, vendar pa kljub temu ni nobene volje, da bi fenomen raziskali in ga tudi skušali preprečiti, je bil kritičen novinar. Žal ni denarja za znanstvenike, ki bi raziskali, zakaj je samomor ravno slovenska bolezen, zato te bolezni tudi ne moremo preprečevati. Nekateri svetujejo, da bi morali uvesti SOS-telefon za samomorilce, je razmišljal novinar, vendar po njegovem mnenju tak telefon v Sloveniji ne bi bil uspešen. Še preden bi telefon uvedli, se bi drobnjakarski Slovenci sprli o financiranju, organizaciji in nadzoru, tako da bi vse skupaj padlo v vodo, je resignirano ugotavljal novinar Feri Žerdin.²⁴⁶ 19. junija 1968 pa je drug novinar – Tone Fornezzi, znan tudi kot humorist – v istem časopisu objavil članek z bombastičnim naslovom *Klub samomorilcev – da ali ne?* Na vprašanje sicer ni odgovoril, čeprav je izpostavil, da določena dejstva kažejo na to. Omenil je mladega pesnika AK, ki je pisal samomorilsko poezijo, in izpostavil, da so spadali mladi samomorilci v isti prijateljski krog.²⁴⁷ V relativno majhni slovenski družbi ni bilo težko ugotoviti, da se pod inicialkami AK skriva umrlí Aleš Kermavner, ki je bil kljub mladosti že uveljavljen umetnik. Tematiko so, kar ni nenavadno, pograbili tudi jugoslovanski senzacionalistični časopisi. Beograjski časopis *Politika ekspres* je leta 1969 objavil podlistek v šestih nadaljevanjih pod naslovom *Klub samomorilcev za zidom molka*.²⁴⁸

Samomor in slovenska kultura v povojnem obdobju: narod in samomor

Omenjeni samomori so pomembni za razmah tropa Slovencev kot »naroda samomorilcev« tudi zaradi navezave na največji spor v slovenski literarni in kulturni sceni v obdobju 1945–1991. V središču teh razprav so bile tri osebnosti: pisatelja

246 Žerdin, Rentabilnost našega samomora, 3.

247 Fornezzi, Klub samomorilcev, da ali ne, 3.

248 Dornik Šubelj, Aleš Kermavner, 86.

Vitomil Zupan (1914–1987) in Jože Javoršek (izvorno Brejc) in profesor primerjalne književnosti in filozof Dušan Pirjevec (1921–1977). Vsi so vstopili v partizane kot angažirani mladi ljudje, ki so med vojno in neposredno po njej opravljali pomembne politične in kulturne funkcije. Najstarejši med njimi, Vitomil Zupan, se je uveljavljal kot literat že pred vojno. Znan je bil po pustolovskem in boemskem življenjskem stilu s posebnim nagnjenjem do demonstrativne uporabe strelnega orožja. Po vojni je bil urednik kulturnega programa na Radiu Ljubljana. V dobrih odnosih je bil tudi z Dušanom Pirjevcem, tedanjim pomembnim članom agitpropa Komunistične partije. Po vrnitvi iz Pariza se je z njima pogosto družil Zupanov prijatelj iz partizanskih let Jože Brejc (kasneje: Javoršek), ki je takoj po vojni študiral književnost v Parizu, opravljal pa je tudi obveščevalno dejavnost za jugoslovansko tajno službo.

Zupanovo obnašanje je postajalo za oblasti vse bolj nevzdržno: pijančevanje, ogrožanje varnosti s strelnim orožjem, pretepi, škandalozno spolno življenje in, nenazadnje, norčevanje iz pomembnih politikov. Potem ko so si omenjeni prijatelji v občutljivem obdobju spora Tito – Stalin leta 1948 privoščili praktično šalo – poklicali so pomembnega kulturnega funkcionarja in mu povedali, da je Tito odstopil –, so se oblasti odločile za ukrepanje. Obsodili so jih zaradi »zločinov zoper javno moralo«, torej zaradi izvajanja neobičajnih spolnih praks, perverzности in širjenja pornografske literature. Zupanu je sodišče očitalo odgovornost za samomor njegove ljubice v času vojne. Poleg tega so bili obsojeni tudi zaradi dovtipov in blatenja vodilnih politikov ter narodnoosvobodilnega boja in izdaje tajnih podatkov. Zupan je bil obsojen na dvanajst let ječe, Brejc pa na sedem let, medtem ko si je Pirjevec prislužil le sedemmesečno zaporno kazen.²⁴⁹

Jožeta Brejca so leta 1952 predčasno spustili iz zapore, takrat je tudi prevzel materin priimek Javoršek. Brejc je stopil v partizane kot pripadnik levega katoliškega gibanja (krščanskih

249 Gabrič, Greh in kazen, 260–76. Puhar, Kriminalna kariera Vitomila Zupana, 235–57.

socialistov), ki jih je vodil pesnik, pisatelj, pa tudi Brejčev mentor Edvard Kocbek.²⁵⁰ Kocbek je leta 1952 zaradi izdaje zbirke novel *Strah in pogum*, ki so partizanski boj obravnavale kritično in individualistično, prišel v spor s političnim vodstvom.²⁵¹ Njegovo zbirko je raztrgal tedaj najvplivnejši kulturni kritik Josip Vidmar, kar je pomenilo uvod v uradno anatemo. Kocbek je bil prisilno upokojen, njegovih del pa več kot deset let niso objavljali. Vidmar je Kocbeku poleg »popačenja podobe osvobodilne borbe« očitil tudi razširjanje brezupa in mistični nihilizem.²⁵² Po prihodu iz zapora leta 1952 je Javoršek nadaljeval znanstvo s Kocbekom, vendar naj bi že v tem obdobju vohunil za njim in pisal poročila tajni policiji.²⁵³ Javoršek se je s Kocbekom razšel leta 1963, javno je zavzel nasprotna stališča in se pridružil intelektualni skupini okoli Josipa Vidmarja. Kot strokovni sodelavec je delal na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti in vodil Vidmarjev kabinet.²⁵⁴ Po pričevanju Staneta Kavčiča, predsednika Izvršnega sveta SRS v letih 1967–72, je Javoršek za SDV tajno nadzoroval tudi svojega zaščitnika Josipa Vidmarja.²⁵⁵

Jože Javoršek je tisti intelektualec, ki je leta 1969 napisal knjigo, brez katere ne moremo razumeti trajektorija metafore o Slovencih kot samomorilskem narodu. Knjigo z naslovom *Kako je mogoče* je zasnoval kot dialog z mrtvim sinom, ki je naredil samomor. Javoršek v knjigi prehaja iz intimnih izpovedi in notranjega doživljanja globoke izgube prek meditiranja o preteklosti in patologijah slovenskega naroda – ki ga neizmerno ljubi – v polemična obtoževanja akterjev, ki naj bi bili po njegovem odgovorni za sinovo smrt in za slovenski »kult samomorilstva«, ki je, kot pravi Javoršek, »v svetovnem merilu edinstven po svoji pretkanosti, kulturni perverzности in satanski aktivnosti«.²⁵⁶ Mrtvemu sinu v knjigi Javoršek očita, da ima njegov samomor za

250 Inkret, Jože Brejc – Franček alias Jože, 1598.

251 Gabrič, *V senci politike*, 148.

252 Vidmar, *Kritika* – Edvard Kocbek, 85.

253 Puhar, *Kako se je tovarišija spremenila v črno sluzasto mavrico*.

254 Dolgan, *Ljubljana kot socialni in literarni prostor slovenskih književnikov*, 345.

255 Omerza, *Edvard Kocbek, Osebni dosje št. 584*, 167.

256 Javoršek, *Kako je mogoče*, 13.

izrazito protislovensko dejanje. Očitek se nanaša na sinovo opozicijsko politično aktivnost. Umrli Svit Brejc je namreč organiziral majhno skupino, imenovano Slovenska nacionalna stranka, ki naj bi se po mnenju oblasti zavzemala za razpad Jugoslavije in samostojno Slovenijo.²⁵⁷ Javoršek je sinu polagal na srce, da bi morala mladina majhnega naroda razvijati večje ustvarjalne sile kakor mladina velikih narodov. Vsi prejšnji slovenski rodovi so se morali ukvarjati z bojem za osnovne narodne in človeške pravice, je trdil Javoršek, medtem ko povojni slovenski mladini ni potrebno več zgubljati dragocenih sil v boju za temeljne terjatve svojega naroda. Slovenska mladina ima končno priložnost, da se posveti izključno ustvarjanju. Ta privilegij je – Javoršek je na to ponosen – herojsko pridobila njegova, partizanska generacija.²⁵⁸

Kje so razlogi, da slovenska mladina ne razvije svojih potencialov? Pomembno vlogo pri tem ima po Javorškovem mnenju slovenski narodni značaj, ki je še vedno pohleven, vase zagledan, utišán, neustvarjalen in hlapčevski. Namesto da bi zavihali rokave, Slovenci rajši napravijo samomor ali pa zapustijo domovino. »Slovenci nismo le prvi v mladinskih samomorih na svetu, temveč smo tudi v samomorih sploh na vrhu svetovne lestvice,« opozarja Javoršek.²⁵⁹ A se ne zadovolji samo s splošno kritiko družbe. Opozarja na »mračne agente samomorilstva«, ki so še zlasti aktivni na slovenski literarni sceni. V slovenski sodobni literaturi vlada kult mizerije in smrti, trdi Javoršek, veselje do življenja velja za ničvredno. Razpaslo se je tudi zaničevanje narodnoosvobodilnega boja, ki je sploh edini čudež v slovenski zgodovini, ki lahko daje Slovencem upanje za prihodnost. Poleg tega ima slovenski narod majhno rodnost: »Naše ženske ne marajo biti več matere, naši možje nič več očetje. /.../ To je strah pred življenjem in ta strah pred življenjem ima natanko iste korenine kakor strah samomorilcev pred življenjem.«²⁶⁰ Poleg kulta samomorilstva je Javoršek opazil tudi kult abortusov

257 Remec, *Traitors, Cowards, Martyrs*, 226.

258 Javoršek, *Kako je mogoče*, 8.

259 Prav tam, 12, 13.

260 Prav tam, 15.

in kontracepcije. Zgraža se nad ženskami, ki v slovenskih klinikah sedijo v čakalnicah »s plodom pod srcem in morilsko željo v glavi«. Nezakonske matere v socializmu vendarle uživajo vso moralno in materialno zaščito, zato je po njegovem splav nedopusten.²⁶¹ Veliko krivdo za nastalo stanje po njegovem nosijo slovenski intelektualci, v prvi vrsti njegov nekdani prijatelj in mentor Edvard Kocbek, ki mu v knjigi namenijo veliko prostora. Razglasi ga za izgubljenega, škodljivega človeka, ki uspešno zapeljuje ljudi, čeprav so ga vedno vsi zapuščali. Odgovoren naj bi bil za duhovno invalidnost svojih sledilcev, za povičevanje notranje emigracije, zmedenost in malodušje v slovenski kulturi in, ne nazadnje, posredno tudi za samomor njegovega sina.²⁶²

Brezkompromisna in osebna knjiga je seveda spodbudila drugačne poglede. Na Javorškovo delo je reagiral književnik Taras Kermauner, brat pesnika Aleša Kermavnerja,²⁶³ ki je prostovoljno končal svoje mlado življenje v istem valu samomorov kot Javorškov sin. Medtem ko se Javoršek ni sramoval svojih intimnih zamer, se je Taras Kermauner zavestno odrekel osebnemu pogledu. Javorškovo delo je kritiziral kot slovenski intelektualac in literarni zgodovinar. Kermauner v Javorškovih stavkih opaža samomučenje, srd in podobne zagrenjene strasti, kar ima za izraz širšega socialnega kompleksa neke generacije oziroma za izraz slovenske tradicionalne ideologije. Javoršek namreč izhaja iz tradicionalne zamisli slovenskih kulturnikov o sebi kot skupini, ki se ji posreči ustvariti in integrirati slovenski narod, nas podučiti Kermauner. Javoršek ne more izskočiti iz tradicionalne slovenske ideologije, ki verjame v skorajšnji konec evropske civilizacije in v nujni nastanek nove. Po vojni bi morala nastati nova doba ustvarjalnosti, namesto tega pa, tako Javoršek, vladata v slovenski kulturi nihilizem in brezglavo posnemanje zahodnih vzorov. Taras Kermauner ne pristaja na Javorškovo poniževanje

261 Prav tam, 16.

262 Prav tam, 212.

263 Taras Kermauner je pisal svoj priimek v obliki z »u« (Kermauner), v nasprotju z ostalimi člani družine, ki so se podpisovali v obliki z »v« (Kermavner). V besedilu sledimo zapisovanju priimkov, ki so jih uporabljali akterji.

slovenske zgodovine in kulture; trdi, da je slovenska kultura v dobri formi in da še nikoli ni bila bolj ustvarjalna. Javorška najbolj moti nenehno norčevanje iz slovenske zgodovine in kulture, Kermauner pa ugotavlja, da se iz tega še najbolj norčuje Javoršek sam. Največji nihilist je tisti, ki mlade avantgardne umetnike obtožuje nihilizma.²⁶⁴

Taras Kermauner je jasno razložil lastno pojmovanje slovenskega naroda in kulture od Javorškovega. To razlikovanje se sklada z delitvijo med mlajšo »kritično generacijo« literatov, ki je našla zatočišče v reviji *Perspektive* (1960–64), in skupino etabliranih partizanskih »patriarhov« (Josip Vidmar, Matej Bor, Jože Javoršek). Revija *Perspektive* je odkrito podpiral nekdanji Javorškov tovariš Dušan Pirjevec, ki so ga zaradi tega leta 1964 dokončno izključili iz Zveze komunistov.²⁶⁵ Arhivski dokumenti o preiskavi Hašiš odkrivajo, da je Javoršek za smrt svojega sina obtoževal kvarni vpliv profesorja Dušana Pirjevca.²⁶⁶ Pesnik in dramatik Matej Bor, ki je sodil v isti kulturni krog kot Javoršek, je leta 1971 napisal dramsko besedilo *Šola noči*, v katerem je problematiziral tematiko samomora med mladimi in jo povezal z osebo demoničnega profesorja. Borovo igro so leta 1972 posneli in predvajali tudi na Televiziji Ljubljana. Vsebina drame je preprosta: diabolični mentor Ahriman vodi tajno Šolo noči. Obiskujejo jo mladi ljudje, ki si želijo umreti. Tisti, ki ga izžrebajo, mora v dveh mesecih narediti samomor. Ahriman študente preskrbi z drogo LSD, z njimi filozofira o smrti in jih spodbuja k samomoru.²⁶⁷ Avtor naj bi po mnenju mnogih sodobnikov namigoval prav na Dušana Pirjevca.²⁶⁸ Pesnik in Pirjevčev prijatelj Boris A. Novak je prepričan, da je vsa slovenska javnost v figuri Ahrimana, ki nenehno govori o nič, prepoznala Dušana Pirjevca. »Tako so njegova predavanja o nihilizmu evropske metafizike, doživela tudi strašno, dobesedno nihilistično potvorbo in zlorabo.«²⁶⁹

264 Kermauner, Marsikako je mogoče, 536–37.

265 Inkret, Ahac, 238.

266 Dornik Šubelj, Aleš Kermavner, 86.

267 Bor, Šola noči, 1169–96.

268 Vodopivec, Profesorjev dosje, 344.

269 Novak, Govorilne ure pri profesorju Pirjevcu, 377.

V sedemdesetih letih so slovenske oblasti po ugotovitvah Jureta Ramšaka, zgodovinarja družbene kritike v socialistični Sloveniji, večkrat uporabile ostro Javorškovo pero za obračun s kulturniško opozicijo.²⁷⁰ Javoršek se je ponovno dotaknil problematike samomora leta 1978 v svojem epistolarnem romanu *Nevarna razmerja*, ki je – tudi zaradi pikantnih podrobnosti in drznih obtoževanj – postal prava prodajna uspešnica. Tokrat se je Javoršek lotil obračunavanja s tedaj že pokojnim profesorjem Dušanom Pirjevcem (umrl leta 1977). Družbene razmere v šestdesetih letih je Javoršek opisal kot »noro vretje« mlade generacije: bitniki, hipiji in študentska gibanja, vsa nekontrolirana mladinska revolucija je v družbi sprostila do tedaj neznane sile. Na Slovenskem pa je sprostila predvsem gon po samomoru, trdi Javoršek. Zapisal je, da bi se moral pogovoriti s Pirjevcem »o samomorilskih težnjah na Slovenskem, zlasti o njihovih socioloških temeljih«. Odmev mladinskih revolucij (in napačno razumljeni nadrealizem, ki so ga častili mladi avantgardni umetniki) je sprožil na Slovenskem pravo nacionalno katastrofo.

Javoršek je bralstvu zaupal, da je Pirjevec obiskal njegov dom slab mesec pred sinovim samomorom zaradi novih knjig francoskega pesnika Michela Butora. Namesto o francoskem pesniku se je Pirjevec z njegovim sinom Svitom pogovarjal predvsem o problemu smrti. »Profesorjeva trditev, da je samomor edino resnično filozofsko vprašanje /.../ in edina rešitev iz groze slovenstva, da je treba take, ki te rešitve nočejo videti, s kladivom po glavi toliko časa, dokler ne bodo crknili, v mladi glavi prav gotovo ni ostala brez odmeva.«²⁷¹ Javoršek je priznal, da je po sinovi smrti nedokazano obdolžil Pirjevca, da je moralno odgovoren za samomor njegovega sina in drugih mladih ljudi. Razmišlja, kako bi bilo, če bi imela možnost za pogovor o samomoru. Pirjevec bi, tako Javoršek, gotovo intelektualiziral in razpredal o smrti kot splošni lastnosti človeštva, Javoršek pa bi ga prepričeval, da bi se morali ukvarjati z vprašanjem, kako smrt

270 Ramšak, *(Samo)upravljanje intelekta*, 166.

271 Javoršek, *Nevarna razmerja*, 378.

preprečiti. Slovenski intelektualci bi se morali vprašati, kje so krivde, da je Slovenija na sramotni lestvici samomorilstva prva na svetu. »Bog sveti, kako sem ga spet zasovražil,« je zavzdihnil Javoršek.²⁷²

Slovenska akademija znanosti in umetnosti je 27. oktobra 1982 organizirala interdisciplinarni posvet z naslovom Samomor in Slovenci, ki ga je vodil najuglednejši slovenski strokovnjak za to problematiko Lev Milčinski. Udeležili so se ga znani strokovnjaki različnih znanstvenih smeri, takih pač, ki jih je tudi tako ali drugače zadevalo vprašanje samomorilnosti, med njimi tudi sociologa Jože Goričar in Marko Kerševan, književni zgodovinar Boris Paternu, filozof Božidar Debenjak in psiholog Anton Trstenjak. Lev Milčinski je kasneje zapisal, da so se za interdisciplinarni posvet odločili tudi zato, ker je v Sloveniji samomorilnost dobila konotacijo pomembnega družbenega patološkega pojava, zato si ne moremo privoščiti, da bi ta fenomen obravnavali zgolj v medicini ali psihiatriji. Prav tako bi bilo nedopustno, da bi medicinski strokovnjaki posegali na področja, o katerih nimajo strokovnega znanja.²⁷³ Na posvetu so poskusili približati dve zelo različni perspektivi samomora: medicinsko-znanstveno, statistično perspektivo ter humanistično, kulturno oz. literarno perspektivo. Iz zbornika referatov je razvidno, da je bilo med obema pogledoma na samomor malo komunikacije.

Pri družboslovno-humanističnem delu zbornika je za našo tematiko zanimiv predvsem prispevek filozofa, teologa in psihologa Antona Trstenjaka (1906–1996). Trstenjak je akademsko kariero zgradil že v predvojnem času, v povojnem obdobju je predaval na Teološki fakulteti v Ljubljani. Čeprav je bil duhovnik in je bil vse življenje navezan na katoliško cerkev, je v akademski sferi in družbi socialistične Slovenije užival velik ugled. Poleg psiholoških del je bil znan po knjigah s področja integralne filozofske antropologije, veliko je razmišljal tudi o slovenskem nacionalnem karakterju. V svojem referatu na posvetu o

272 Prav tam, 381.

273 Milčinski, *Samomor in Slovenci*, 5.

samomoru in Slovencih je Trstenjak razvijal misel, da samomor ni simptom krize gonov, marveč izraz krize človekove kulture. Samomor je civilizatorični, manj biološki problem. Živalski svet samomora ne pozna. Očitno je tudi, trdi Trstenjak, da koeficient samomora raste sorazmerno z višjim standardom življenja. Čim večja je aspiracijska raven, tem večja je nevarnost frustracije – samomor je degenerativen simptom rastoče civilizacije. V tem kontekstu se Trstenjaku odpira ožja, specifično slovenska dilema: zakaj je koeficient samomora pri Slovencih višji kot v drugih delih Jugoslavije? Trstenjak vidi razloge bodisi v individualni strukturi Slovencev ali pa v zgodovinskih okoliščinah, ki so oblikovale slovenski značaj. Slovenci so podobni »vzornim otrokom«, ki živijo nenehno v strahu pred iztiritvijo in frustracijo, da ne bi razočarali pričakovanj svoje okolice, razlaga Trstenjak. Slovenci sodijo med najbolj disciplinirane narode, tisoč let so živeli v okviru notranjeavstrijskih dežel in se navzeli discipline. Slovenec vedno hoče biti perfekcionista: pedanten v službi, sekanten v družini, vesten v gospodarstvu, toda prav zato je ozek in plah, v nenehnem strahu, porazov ne zna prenašati, navdaja ga čut manjvrednosti in zapada v depresijo. Pravo nasprotje pa so slovenski sodržavljeni v Jugoslaviji, še zlasti na jugu. Ti so bolj napadalni navzven in bodo prej položili roko na drugega kot na sebe, kar dokazujejo tudi statistični podatki. Slovenija ima desetkrat več samomorov kot Kosovo, zato pa je tam število ubojev največje v državi.²⁷⁴

V drugi in dopolnjeni izdaji knjige *Samomor in Slovenci* je avtor Lev Milčinski namenil zadnje poglavje slovenskemu narodnemu značaju. »Ta razmišljanja so v resnici dokaj tvegana, vendar utegnejo pomeniti most k boljšemu razumevanju te slovenske posebnosti,« je bil previden Milčinski. Pojem narodnega značaja je problematičen, zato ga nekateri zavračajo, vendar ga vsi po tihem uporabljamo v vsakdanjem življenju. Milčinskemu

274 Trstenjak, Okvirne dileme v etiologiji samomora, 251–58.

pomeni narodni značaj »tisto trajno bazično razpoloženje, ki je skupno večini pripadnikov nekega naroda in ki (v glavnem po izvenzavestnih poteh) vpliva (poleg drugih bolj očitnih dejavnikov) na oblikovanje vrednostnega sistema ljudi, prek tega pa tudi na njihov pogled na svet, medosebne odnose itd. To razpoloženje je trajno, ali bolje, zelo počasi se spreminja, ker je povezano delno z organizmičnimi (rasnimi) posebnostmi večjega dela tiste populacije, precej pa se ta vzorec prenaša iz roda v rod s stereotipi nege in vzgoje otrok.«²⁷⁵ Milčinski navaja filozofa Debenjaka, ki je že leta 1969 razmišljal o tem, da je stoletna represija, ki jo je slovenski narod prestajal, privedla do tega, da se je njegova agresivna sla obrnila navznoter.²⁷⁶ Omenja tudi književnega zgodovinarja Paternuja, ki piše o dogmatičnem habitusu Slovencev. Zaradi neprestane ogroženosti so Slovenci vedno znova iskali rešitev v privzdignjenih, odrešujočih ideologijah, na koncu sta jih izdala tako Rim kot Moskva. Podobno je razmišljal Anton Slodnjak, ki pri Slovencih opaža predvsem fatalizem in janzenistični determinizem.²⁷⁷ Sociolog Marko Kerševan si je visoko samomorilnost pri Slovencih razložil z družbenimi razmerami majhnih družb v sodobnem času. Industrializacija razbija stare vezi, ponuja možnost napredka, vendar prinaša tudi padce za posameznika. V velikem družbenogeografskem prostoru lahko človek vedno »začne znova«, medtem ko je v majhnem prostoru to zelo težko – v ospredje pridejo možnosti pobega z alkoholom ali samomorom.²⁷⁸

Poleg lastnosti, ki so razumljene kot slovenske, so lahko problematične tudi lastnosti, ki jih Slovenci prevzemajo zaradi sodobnega življenja ali sobivanja v jugoslovanski federalni državi. Milčinski navaja Javorškove ugotovitve o »navadah, ki prihajajo z juga«, na primer nenatančnost, nesolidnost, Slovenci prevzemajo kulturo »dolce far niente balcanese«. Poleg balkanizacije ogroža Slovenijo tudi potrošništvo, kopičenje

275 Milčinski, *Samomor in Slovenci*, 220.

276 Debenjak, *Nacionalnost in represija*, 115–18.

277 Milčinski, *Samomor in Slovenci*, 222.

278 Prav tam, 225.

materialnega bogastva prinaša nevrotičnost, psihosomatske bolezni, atomizacijo in etično kulturno siromaštvo. Načelo »zanesi se nase«, ki je v času nacionalne ogroženosti reševalo Slovence, je v sproščenem ozračju nove državne skupnosti podivjalo v malomeščansko hlastanje po višjem standardu. Takšna usmeritev v socialistični samoupravni skupnosti, za katero se je Jugoslavija odločila, ne more biti plodna osnova za graditev ustrezne zavesti. Ta terja individualno odgovornost in hkrati emocionalno povezanost s sodržavljanji. »To je zavest, ki tako rekoč združuje najboljše vrednote zahoda in vzhoda. Prav v izgrajevanju takšne zavesti lahko vidimo prihodnje kulturno poslanstvo Slovenije in Slovencev,« Slovenci bodo morali tudi v prihodnosti živeti s tesnobo majhnega naroda, je razglabljal Lev Milčinski. »Otožnost tega položaja« je po njegovem lepo prikazal slovenski pesnik Ervin Fritz:

[...] gledano iz Amerike ali iz Pariza:
v tej deželi ni mogoče živeti;
na paternoštru stoletij, ki jim jih Bog za pokoro niza,
ni desetletja, ki ga ne bi bilo vredno prekleti;
vsa njihova zgodovina je neki davni, zatrti kmečki upor,
vsa kultura: nekaj žalostno hlipajoče poezije,
vsa sedanost: neka velika revolucija, ki komaj še sije,
vse drugo: dolga pijanost, obup, počasen samomor [...] ²⁷⁹

Je tu pesnik izrazil svoje doživljanje Durkheimove kolektivne samomorilne naravnosti, se je vprašal Milčinski, ali gre za projekcijo osebne stiske? Najverjetneje gre za preplet obojega, ugotavlja avtor. Kako uspešno preprečevati samomor v Sloveniji? Prizadevanja medicinskih in socialnih služb so gotovo pomembna, vsekakor pa bi veljalo večjo pozornost nameniti preprečevanju alkoholizma, ki ima samouničevalne temelje. Prav tako bi morali podpreti zapostavljene in samomorilno najbolj ogrožene kmečke plasti prebivalstva. Idealen začetek preventive pa bi bilo ponotranjenje naslednje misli. »Samomor je

279 Prav tam, 230.

tuj tistemu, ki zna sprejeti trpljenje in smrt kot občečloveško nujnost, ne da bi mu to sizifovsko spoznanje izpridilo življenjsko radost.«²⁸⁰

Vprašanje samomora kot kritika slovenske socialistične družbe

Vprašanje samomora je v osemdesetih letih zaposlovalo skupino slovenskih opozicijskih intelektualcev iz kroga *Nove revije* (1982), ki ga je komunistična socialistična oblast opredelila kot »meščansko desnico«.²⁸¹ Ta skupina intelektualcev je prisotnost diskurza krize v slovenski in jugoslovanski javnosti uporabila za oblikovanje svoje opozicijske politične agende. Jedro skupine so sestavljali intelektualci, znani tudi kot kritična generacija, ki so v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja sodelovali pri dveh kulturnih revijah, *Revija 57* in *Perspektive*. Ti so visoko cenili delo in tradicijo večkrat omenjenega intelektualca Dušana Pirjevca, ki je s svojo karizmo in izvirno sintezo fenomenologije, Kardeljeve različice marksizma ter izvirne interpretacije slovenskega literarnega kanona kritični generaciji ponudil privlačno alternativno paradigmo, s pomočjo katere so lahko oblikovali kritičen odnos do realnosti samoupravnega socializma.²⁸²

Po smrti Dušana Pirjevca leta 1977 so njegovo intelektualno zapuščino nadaljevali filozofa fenomenološke tradicije Tine Hribar in Ivo Urbančič ter sociolog kulture in komparativist Dimitrij Rupel.²⁸³ Ivo Urbančič je razčlenjeval Pirjevčev teorijo narodov, pri čemer jo je skušal razviti kot podlago za alternativno politiko. Po drugi strani je Dimitrij Rupel izpopolnjeval Pirjevčev literarnozgodovinsko tezo o tako imenovani »Prešernovi strukturi«. Pirjec je slovensko književnost opredelil kot

280 Prav tam, 231.

281 Omerza, *Veliki in dolgi pohod Nove revije*, 18–110.

282 Trencsényi idr., *A history of modern political thought in East Central Europe*. Vol. 2, Pt. 1, 401.

283 Trencsényi idr., *A history of modern political thought in East Central Europe*. Vol. 2, Pt. 2, 112.

edino področje slovenskega samopotrjevanja in legitimiranja vse do 20. stoletja. V 19. stoletju Slovenci kot narod namreč niso imeli svoje države in njenih institucij, zato so bili »večinoma gibanje«, ki je bilo zaradi politične podrejenosti »blokirano ali zavrto«. Na tej osnovi je Rupel razvil koncept »slovenskega kulturnega sindroma« (1976), po katerem so se slovenske dejavnosti v 19. stoletju izražale predvsem skozi literaturo. Tako literatura ni bila zgolj umetniška oblika, temveč tudi substitut za politiko.²⁸⁴

Ni presenetljivo, da se je krogu Nove revije pridružil Taras Kermauner, vendar se je leta 1987 razšel z novorevijaškimi kolegi – med drugim tudi zaradi njihovih nacionalnih političnih ambicij.²⁸⁵ V knjigi dnevniških zapiskov iz leta 1982 je razmišljal o estetsko revolucionarnem spektaklu, ki je ob koncu šestdesetih let prevzemal slovensko umetniško sceno z intervencijami neoavantgardne skupine OHO, pri kateri je sodeloval tudi njegov umrli brat Aleš Kermavner. Taras Kermauner je napisal, da se je hotel njegov brat že leta 1965 zažgati pred ljubljansko filozofsko fakulteto. »Epidemija samomorov« naj bi radikalizirala estetsko svobodo, ti samomori so – tako T. Kermauner – s svojo skrajno gesto zaznamovali vrh dehumanizacije kot resnico stalinizma in z edinim absolutnim dejanjem, ki je človeku omogočeno, dosegli bit v niču, v izničenju. Zatorej se po njegovem motijo vsi, ki skozi oči katoliške morale obsojajo ta dejanja kot nekaj zločinskega. Kdor tako misli, jemlje tem mladim ljudem, ki so se odločili za evforično smrt, smisel njihove odločitve in njihovega življenja. Prepričan je, da je bil samomor njegovega brata »zavestno religiozno filozofsko dejanje izjemne moči«.²⁸⁶

284 Juvan, Slovenski kulturni sindrom, 1–17.

285 Čar in Čander, Jaz sem kritik iz Beckettove in Rodetove kante.

286 Kermauner, *Med prijatelji, med sovražniki*, 144.

V intelektualni krog *Nove revije* je spadal tudi pisatelj, športni aktivist in esejist Marjan Rožanc, ki ni slovel kot podpornik jugoslovanskega socializma. Ko se je Rožanc leta 1984 soočil z nepričakovanim samomorom prijatelja iz sveta gledališča, je v svojih dnevniških zapisih meditiral predvsem o bivanjskih vprašanjih in samomora ni obravnaval v metaforičnem smislu.²⁸⁷ Drugače je bilo januarja 1985, ko je na simpoziju o slovenskem narodu in slovenski kulturi predstavil referat o »lepi smrti«. Ne umirajo samo Slovenci, ampak celoten baročni srednjeevropski prostor od Baltika do Trsta: Hrvati, Čehi, Slovaki, Madžari in Poljaki, je trdil Rožanc. Ne umirajo zgolj zaradi odtrganja od zahodnoevropske zibelke in zaradi sovjetskega totalitarizma, ampak tudi zaradi same srednjeevropske kulture. Ti narodi so bili ujeti med nemškim in ruskim pritiskom, namesto premoči se oprijemajo solidarnosti, namesto navzven se obračajo navznoter in namesto politiki se posvečajo kulturi. Srednja Evropa je po njegovem predvsem svetovljanska kultura, srednjeevropskemu duhu je tuj vzhodnoevropski totalitarizem, prav tako mu je tuj zahodnoevropski protestantizem. Moč Partije temelji na lenobnem in letargičnem ljudstvu, to ljudstvo pa opredeljuje srednjeevropska kultura, ki si želi zgolj zvestobo sebi in lepo smrt. Rožancova črnogledost ne odkriva le simbolne geografije slovenskih nacionalističnih intelektualcev, ki so visoko častili pojem Srednje Evrope,²⁸⁸ ampak tudi njegovo zavest o fatalistični in melanholični naravi srednjeevropskega duha, ki je izviren in čudovit, vendar, po mnenju Rožanca, iz istega razloga tudi zapi-san gotovi smrti.²⁸⁹

Intelektualci kroga *Nove revije* so imeli odlične odnose s srbskimi nacionalističnimi intelektualci, dokler se niso na sestanku v Ljubljani novembra 1985 sprli zaradi različnih pogledov jugoslovansko državo.²⁹⁰ Septembra 1986 je izbruhnil medijski škandal zaradi osnutka memoranduma Srbske akademije

287 Rožanc, *Svoboda in narod*, 15.

288 Zajc, Samoumeščanje slovenskih intelektualcev, 769–76.

289 Rožanc, *Umreti lepo*, 78–87.

290 Miller, *The Nonconformists*, 310, 311.

znanosti in umetnosti, ki je razkril nacionalistično naravo srbske intelektualne elite. Spomladi 1987 je krog Nove revije vstopil na politično prizorišče z objavo 57. številke *Nove revije* (*Prispevki za slovenski nacionalni program*), v kateri so zahtevali večjo suverenost Slovenije, ukinitvev komunističnega monopola in svobodno gospodarstvo. V tej publikaciji, ki v slovenskem zgodovinoisju velja za kanonično besedilo demokratizacije in neodvisnosti Slovenije, so intelektualci Nove revije nadgradili opozicijski diskurz krize v slovenski nacionalni program.²⁹¹

Prispevek, ki ga je za 57. številko *Nove revije* napisal pesnik, urednik in esejist Niko Grafenauer, je imel naslov *Oblike slovenskega samomora*. Niko Grafenauer se je za esej izvrstno pripravil, preučil je filozofske tekste, antično literaturo, klasično in slovensko literarno zgodovino, slovensko statistiko ter sociološke in psihološke analize samomora. V prvem delu eseja je Grafenauer razmišljal o elementarnem »tujstvu« oziroma »samotnosti«, ki zagrne bodočega samomorilca. Kot izhodišče za razmislek o »tujstvu« je Grafenauer izbral dva literarna primera: nedokončano dramo nemškega pesnika Friedricha Hölderlina (1770–1843) *Smrt Empedokla* in prvi roman Ivana Cankarja (1876–1918) *Tujci*. Hölderlinova drama tematizira samomor grškega predsokratskega filozofa Empedokla, ki naj bi se po legendi vrgel v krater vulkana Etna. Cankarjev roman opisuje usodo slovenskega kiparja Slivarja, ki doma ne najde priložnosti, zato gre iskat srečo na Dunaj. Spremlja ga občutek odtujenosti, čeprav se na Dunaju celo zaljubi in poroči. Slivarjevo delo na Dunaju, ki je bolj obrtniške kot umetniške narave, terja konformistično prilagoditev estetskega čuta, čemur se Slivar noče odreči, zato se povsem odtuji in se na koncu odloči za samomor. Tako Empedokel kot Slivar sta tujca v svetu, čeprav oba uživata družbeno priznanje. Vendar družba ni isto kot svet. Tako pojmovani svet je tisti, ki rešuje človeka tujstva in samotnosti, ta svet pa je možen le v družbi in se utemeljuje v individualnosti in domovini, ki ni le stvar rojstva, ampak tudi povezujočega erotizma v dobrem

291 Gabrič, Zaostrenost mednacionalnih odnosov, 1171.

in slabem. Če je tujstvo nujno za samomor, potem je to tujstvo tudi glavna značilnost socialnega sveta, v katerem se človek odloči za samomor, je bil prepričan Grafenauer.²⁹²

Grafenauer je povzel Leva Milčinskega in druge eksperte na področju preučevanja samomora in prišel do ugotovitve, da se v slovenski družbi skriva »neverjetna stopnja vsesplošne odtujenosti«. Po njegovem mnenju gre v primeru socialistične Slovenije za odsotnost sveta, kakšnega je opredelil v prvem delu eseja s sklicevanjem na Cankarja in Hölderlina. Slovenski človek živi v družbenem sistemu, ne pa v svetu, ki implicira možnost polnega uveljavljanja individualnega načina biti.²⁹³ V kratkem zgodovinskem pregledu sledi strokovnim ugotovitvam o narščanju samomorilnosti med Slovenci, priznava vpliv globalnih trendov, vezanih na industrializacijo in razpadanje starega sveta, vendar nameni večjo pozornost specifičnim slovenskim razlogom. Položaj Slovencev kot naroda brez prave zgodovinske retrospektive in nejasne nacionalne perspektive po njegovem negativno vpliva na samozavest naroda, pri čemer se sklicuje na teorijo naroda Dušana Pirjevca. Slovensko javno mnenje dokazuje, trdi Grafenauer, da Slovenci ne delajo zaradi notranjega zadovoljstva, ampak zgolj za svoje preživetje in za otroke. Za vlaganje svojega premoženja v gospodarstvo nimajo posebnega interesa. Jugoslovanski sistem »združenega dela« predpostavlja nedefinirano individualno delo, zato ne čudi brezbrizen odnos delavstva do prelivanja kapitala pri pokrivanju gospodarskih izgub. Slovenec delovno vegetira in gleda pesimistično na prihodnost.²⁹⁴

Nika Grafenauerja je skrbela tudi biološka reprodukcija slovenskega naroda, identificiral je nezadržen upad živih rojstev, kar je imel za »uplahnitev socialnega erotizma«, ki latentno vpliva na stopnjo samomorilnosti. Slovenci so, je ugotavljal avtor, »obremenjeni z nekakšnim trajnim parasuicidalnim

292 Grafenauer, *Oblike slovenskega samomora*, 229–32.

293 Prav tam, 233.

294 Prav tam, 236.

sindromom«. Zakaj je slovenska družba patološka? Kot prvo lastnost družbene patologije je pesnik opredelil polno zaposlenost v Sloveniji, mnogi delajo tudi zunaj rednega delovnega časa, še zlasti ženske. Zato je po njegovem »bistveno okrnjena individualna družinska vzgoja otrok«, ki so prepuščeni družbenemu varstvu. Slovenskim otrokom manjka individualistične in pluralne vzgoje, ki upošteva osebnostne razlike, razmišlja Grafenauer. Polovica slovenskih otrok obiskuje verouk, otroci so že zgodaj izpostavljeni pritiskom dveh izključujočih se ideologij (komunistične in katoliške), in ker družina kot vmesni člen med otrokom in družbo ne opravlja svojega dela, nastajajo v otrokovem doživljanju sveta nenehna izkrivljanja, kar vpliva na mentaliteto mladih.²⁹⁵ Izobraževanje je, nadaljuje avtor, ideološko prirejeno vladajoči komunistični politiki, ustvarjalni potencial mladih generacij je zatrt z vidika duhovnega egalitarizma, dogaja se beg možganov v tujino, znižuje se raven akademskega znanja.²⁹⁶

Zaradi monopola politike obstaja blokada med »živimi družbenimi tokovi« in političnim sistemom, epistemološka frustracija in zavrtost hromita polno socialno vključenost posameznikov v bitje naroda. Slovenski družbeni prostor paternalistično obvladujeta Zveza komunistov in Katoliška cerkev. Obe ponujata posamezniku točno določene sakralne vloge: družbeni smisel postavljata nad smisel človekovega individualnega življenja. Ko se človek, ujet v zahteve družbenega subjekta, zaveda posebnosti individualnega življenja, ki se razlikuje od ideološke »življenjske naloge«, doživlja svoje stanje kot lastno izdajstvo. Veliko samomorilcev je med upokojenci in gospodinjami, ki čutijo izgubo življenjskega smisla. Pravi individualizem je mogoč le, če se človek zaveda enkratnosti življenja, posameznik, vaje nenehne družbene indoktrinacije, pa s svojo eksistenco nima kaj početi. Egalitarizem, je jasen Grafenauer, je v načelu naperjen zoper raznolikost individualnega življenja, »s sabo prinaša

²⁹⁵ Prav tam, 238.

²⁹⁶ Prav tam, 239.

zadah po smrti«. ²⁹⁷ Zaviranje individualnih interesov v imenu egalitarnega družbenega interesa ne dopušča, da bi se družba vzpostavila kot domovina posameznikov. ²⁹⁸

Slovence kot narod definira kultura v najširšem smislu – ne kot nacionalistična ideologija –, ampak kot dinamična struktura različnih interesov. To pomeni vključevanje v moderno delitev dela na integrativnih izhodiščih lastne kulture, vse to pa omogoča le nacionalna suverenost v lastni državnosti. Postmoderna družba omogoča ohranjanje razlik in hkratno vključenje v globalno družbo. Samomor je individualno dejanje, vendar je pri tem odločujoč tudi dezintegrativni pritisk družbenega sistema. Pri Slovencih je samomorilnost povezana z dezintegracijo, ki temelji na razkoraku med družbenimi vrednotami in stvarnostjo. Seveda, razmišlja Grafenauer, slovenske družbe ne moremo opredeliti kot »socialnega bratstva«, ki ljudi povezuje v imenu določene ideje, niti je ne moremo opredeliti kot moderne postindustrijske družbe. »Slovenska družba je na krizni prevesnici, ko ni ne eno ne drugo,« ugotavlja Grafenauer. »Takšen položaj je ambivalenten, krizno odprt na vse strani in zato ob pomanjkanju individualistične samo-zavesti ogrožujoč tako za posameznike kot družbo v celoti.« ²⁹⁹

Izidu 57. številke *Nove revije* je sledila reakcija slovenskega političnega vrha. Slovensko vodstvo se je odločilo, da se bo proti kritičnim glasovom borilo na ideološkem polju. Organizirali so razpravo o reviji z režimskimi intelektualci, ki so ostro napadli opozicijske teze v reviji. Zanimivo je, da Grafenauerjeve razprave o samomoru niso komentirali. ³⁰⁰ Ni pa presenetljivo, da so o samomoru kot slovenski metafori razmišljali literati, ki so spadali v tedanjo kulturno elito. Med njih lahko prištevamo književnega zgodovinarja in profesorja Matjaža Kmecla. V knjigi esejev z naslovom *Slovenska postna preišljevanja* (1987) najdemo esej *O slovenskem samoubijanju*. Kmecl v eseju prepleta

²⁹⁷ Prav tam, 343.

²⁹⁸ Prav tam, 244.

²⁹⁹ Prav tam, 246.

³⁰⁰ Delo 29, št. 53, 5. 3. 1987, 7–9, Obravnava in zavrnitev nesprejemljivih stališč.

lastna doživetja ob samomorih bližnjih in primere iz slovenske literarne zgodovine. Če postane samoubijanje nacionalna značilnost, razmišlja Kmecl, je to posledica izjemno močnega notranjega življenja. Freudovski libido se pri Slovencih ni ureničeval vojaško in napadalno – torej navzven –, ampak navznoter, v duhovnost in umetnost. Ob dolgi vrsti slovenskih samomorilcev čuti Kmecl grozo, pa tudi nekaj zgroženega ponosa. Ti samomorilci so po njegovem strašni dokaz notranje moči majhnega telesa. Spomnil je na samomor ostarelega bivšega ljubljanskega župana Ivana Hribarja, ki se je ob italijanski okupaciji leta 1941 vrgel v Ljubljano, in na partizane, ki so rajši izbrali prostovoljno smrt kot trpljenje v ujetništvu. Zato se Kmecl ne sramuje svojih prijateljev, ki so storili ta strašni korak. Žalosten je in krivega se počuti, ker ni opazil njihovega samouničujočega gona. In naredil bi vse, da bi jih priklical nazaj.³⁰¹

Nevarna metafora

Istega leta, ko je Javoršek izdal svojo knjigo *Nevarna razmerja* – leta 1978 –, je luč sveta zagledala že omenjena globalna uspešnica Susan Sontag *Bolezen kot metafora*. Obe knjigi – poleg letnice izdaje – družijo več, kot se zdi na prvi pogled. Tako Javoršek kot Sontag sta za argumentacijo svojih tez uporabljala primere iz literarnega kanona in jim tako pripisovala širši družbeni pomen. Medtem ko je Susan Sontag, ki je pisala o bolezni iz lastne izkušnje, svarila pred uporabo metafor o bolezni, se je Jože Javoršek odločil za drugačno pot. Strašno izgubo sina zaradi samomora si je poskušal razložiti z globljimi narodno-političnimi in filozofskimi razlogi, sočasno pa si je dal duška z obtoževanjem nekdanjih tovarišev. Stranska posledica njegovih prizadevanj pa je bilo ustvarjanje metafore slovenskega samomora. Kot lahko razberemo iz uvodnega navedka, je Javoršek s pisanjem o samomoru kot specifično slovenskem problemu

301 Kmecl, *Slovenska postna premišljevanja*, 138.

poskušal spodbuditi občutek nacionalne sramote. Če bi Slovenci odprli oči in sprejeli nase to sramoto, potem bi mogoče lahko kaj spremenili. V perspektivi Susan Sontag pa je sramota del problema, je tista, ki spodbuja stigmatizacijo in ovira rešitve.

Različne uporabe metafore slovenskega samomora so zanimive tudi z vidika politične misli. Jože Javoršek je bil privrženec jugoslovanskega socializma in tudi slovenskega socialističnega nacionalizma partizanske generacije, ki je bila ponosna, da je ustvarila Slovenijo kot državo, pa čeprav v okviru jugoslovanske federacije. Samomori so bili za njega zgolj vrh ledene gore nezaželenih pojavov (skupaj s fenomenološko filozofijo, neoavantgardno umetnostjo, malomeščanstvom, katoliško in habsburško tradicijo), ki so kazili dobro zastavljen socialistični projekt. Ta pa je bil v skladu s teorijo Edvarda Kardelja ključen tudi za uspešno udejanjenje slovenskega naroda.³⁰² Medtem ko se je Javoršek trudil z razkrivanjem slovenskih samomorilskih tendenc utrditi socialistični sistem, je Niko Grafenauer uporabil topos Slovencev kot samomorilskega naroda za kritiko socialistične oblasti. Tako kot Javoršek (in Sontag) je tudi Grafenauer uporabljal literarne primere za soočenje z nezaželeno resničnostjo. Čeprav je gotovo dobro poznal Javorškove teze o slovenskem samomoru, jih v svojem eseu ni navajal. Razlogi za to niso samo politični; Javorška je skupina okoli *Nove revije*, ki je častila Dušana Pirjevca, zavračala tudi kot umetnika in človeka s sumljivimi načeli. Zato se je moral Niko Grafenauer dobro potruditi in ustvariti lastno metaforo slovenskega samomora. Grafenauer je razumel patološki pojav samomora v slovenski družbi kot posledico napetosti med hladno in odtujeno družbo realnega socializma in »svetom«, ki je utemeljen v življenjskem smislu posameznika. Njegovo sporočilo je bilo jasno – socialistični sistem in vodilna vloga komunistov (skupaj s specifičnimi lastnostmi slovenskega naroda) spodbujata samomorilsko vedenje. Grafenauerjevo pisanje lahko beremo tudi kot čaščenje individualizma, ki je pomemben tako za dobro delovanje družbe in gospodarstva kot

302 Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, XLVII.

za pozitivno pripadnost narodu. Individualizem v Sloveniji po njegovem ogrožata dve dominantni organizaciji: Zveza komunistov in Katoliška cerkev.

Distanca do Katoliške cerkve Grafenauerjevo kritiko socializma na zanimiv način približuje Javorškovim tezam o kvarnem vplivu katolicizma na socialistično slovensko družbo. A odpor obeh intelektualcev do Katoliške cerkve ni bila edina skupna točka njunih tekstov o slovenskem samomoru. Z vidika študij nacionalizma, ki upoštevajo modernistično in konstruktivistično paradigmo, bi lahko oba intelektualca opredelili kot slovenska nacionalista, čeprav se s to nalepko gotovo ne bi strinjala. Na primer, Javoršek je v dialogu z mrtvim sinom zapisal: »Moj slovenski ponos in moje slovensko aristokratstvo izhaja iz strašne resnice, da smo se kot narod, ki je šel skozi vse mučilnice zgodovine, vendarle ohranili kot nekaj samosvojega in živega. Saj me poznaš: nikakršen nacionalist nisem, nikakršen samoslovenec, a vendarle nisem tiste vrste svetovljan, ki bi iz kaj se ve kakšnih razlogov pozabil svoje bistvo ali pa ga zanikal.«³⁰³ Grafenauerjev tesni sodelavec v krogu *Nove revije* Ivo Urbančič pa je v dokumentarnem filmu ob 25-letnici Nove revije povedal, da so se v uredništvu revije sicer bali, da bi njihovo pisanje spodbudilo nacionalizem, hkrati pa so menili, »da je glede na nacionalistična dogajanja v drugih republikah, predvsem v Beogradu, nujno potrebno, da aktiviramo ljudi tudi v to smer, čeprav mi nismo nikakor ... Jaz kot filozof po svojem prepričanju ne morem biti nacionalist, to je kontradiktorno, to ne gre skupaj, nikdar nisem bil in nikdar ne bom.«³⁰⁴ Angleški teoretik nacionalizma in države John Breuilly je nacionalizem opredelil kot politično doktrino, ki jo vzpostavljajo naslednje tri temeljne trditve: (1) obstaja narod z izrecnim in specifičnim značajem; (2) interesi in vrednote tega naroda imajo prednost pred drugimi interesi in vrednotami; (3) narod mora biti čim bolj neodvisen.³⁰⁵ Rogers

303 Javoršek, *Kako je mogoče*, 140.

304 Črno na belem – 25 let Nove revije.

305 Breuilly, *Nation and the State*, 2.

Brubaker poudarja, da je nacionalizem predvsem perspektiva, je način zaznavanja, interpretiranja in reprezentiranja socialnega sveta.³⁰⁶ Javoršek in Grafenauer sta, če upoštevamo to logiko, zaznavala in interpretirala fenomen samomora nacionalistično in ga tako tudi reprezentirala, čeprav sta se njuni doktrini razlikovali in se nista imela za nacionalista.

Najbolj zanimivo podobnost med Javorškovo in Grafenauerjevo teorijo slovenskega samomora odkriva perspektiva spola. Vsi zgoraj omenjeni intelektualci so bili moški, ženske so o samomoru v tem obdobju razpravljale kot strokovnjakinje za ožja področja. Na interdisciplinarnem posvetu o samomoru leta 1982 sta sodelovali dve ženski: strokovnjakinja za ekonomsko statistiko Neva Maher in etnologinja Marija Makarovič, poznavalka življenja in folklore na podeželju.³⁰⁷ Tako Javoršek kot Grafenauer sta v razpravi o samomoru problematizirala nizko rodno. Medtem ko je Javoršek ostro napadel uveljavljeno prakso kontracepcije in splava, je Grafenauer izpostavljala polno zaposlenost slovenskega prebivalstva, ki je po njegovem odgovorna za pomanjkanje družinske vzgoje. Z veliko mero gotovosti lahko sklepamo, da je Grafenauerja motila predvsem visoka zaposlenost slovenskih žensk. Kot skupno točko Javorškovega in Grafenauerjevega razmišljanja o samomoru lahko identificiramo tudi patriarhalne nazore.

Pojem samomora je v slovenski socialistični javnosti prerasel iz označevalca grozljivega družbenega fenomena v metaforo, ki jo lahko razumemo tudi kot »prazno posodo« za različne kulturne in družbenopolitične agende. V trenutku, ko je – pogosto neopazno – problematika samomora pridobila metaforične razsežnosti, so postale aktualne tudi negativne posledice tega postopka, kakršne je izpostavila Susan Sontag: spodbujanje stigmatizacije, sramu in krivde.³⁰⁸

306 Brubaker, *Ethnicity without Groups*, 81

307 Makarovič, Prispevek etnologije k razpravi o samomorilnosti v Sloveniji, 218–24. Maher, Povezanost med značilnostmi samomorilnih oseb in družbeno-ekonomskimi karakteristikami, 259–76.

308 Sontag, *Illness as Metaphor*, 3.

ZAKLJUČEK

Slovenska zgodovina 20. stoletja, zaznamovana z vojnami, totalitarnimi režimi, družbenimi prelomi in kolektivnimi razočaranji, je samomor oblikovala ne le kot individualno tragedijo, temveč tudi kot simbolno sredstvo, s katerim je vsakokratna družba izražala svoje stiske, razpoke in notranje napetosti. Samomor je presegal okvire osebne odločitve ali eksistencialnega obupa – postal je kompleksen kulturni, ideološki in politični fenomen, vpet v konflikte generacij, koncepte narodne identitete in zgodovinske prelomnice.

V različnih obdobjih je samomor prevzemal raznolike pomenke funkcije onkraj golih statističnih podatkov: razumeli so ga kot dokaz degeneracije ali kot obliko upora, kot breme družinske zaznamovanosti, kot herojsko dejanje ali orodje politične retorike in kot tabu. Prav zaradi te raznolikosti ga moramo razumeti kot večplasten družbeni pojav, katerega pomen ni fiksni, temveč se oblikuje skozi diskurzivne, kulturne in ideološke prakse. Monografija se z različnih zornih kotov loteva vprašanja, kako so se pomen in dožemanje samomora spreminjala skozi stoletje – kot simptom kulturne in modernizacijske dezorientacije, kot izraz ideološko pogojenega razumevanja časti, poguma in lojalnosti v skrajnih razmerah, ter kot metafora slovenskega kolektivnega jaza, ki je služila tako za kritiko kot za legitimizacijo vsakokratnega političnega reda.

Po prvi svetovni vojni je bil samomor pogosto interpretiran kot simptom razpada tradicionalnih vrednot, kulturne dezorientacije in kolektivne travme. V času socializma se je njegov pomen razcepil: po eni strani je veljal za nezaželeno deviacijo, ki je nasprotovala socialističnim idealom in napredku, po drugi strani pa je ravno zaradi tega postal simbol tihega odpora in eksistencialnega razočaranja. Z interpretacijami, ki so nihale med patologizacijo, heroizacijo in stigmatizacijo, je bil torej lahko razumljen kot dejanje šibkosti, v določenih primerih in zlasti v kontekstu vojne – pa kot dejanje časti in kot zavestna odločitev pred mučenjem, izdajo ali ujetništvom. Na poseben način je razkrival napetost med individualnim dejanjem in kolektivno

ideologijo, med vojaškim heroizmom in etično ambivalenco, vendar tudi tako imenovani »herojski samomor« nikoli ni bil ideološko nevtralen: marksistična etika ga je zavračala, povojni režim pa je do njega gojil ambivalenten odnos, razpet med molkom in poveljevanjem. Tolmačenja teh smrti so se odvijala na politični, vojaški, psihološki in moralni ravni – pogosto pa so si tudi nasprotovala, kar razkriva ideološko obremenjenost in historično nestabilnost pomena tovrstnih dejanj.

Če je bil partizanski (herojski) samomor vpet v zgodovinski trenutek vojne, odpornišva in vrhovnega žrtvovanja za ideale svobode ideološkega boja, pa se je pomen samomora v desetletjih po vojni vse bolj vse bolj postajal tema politične in kulturne artikulacije, kar je njegovo interpretacijo premikalo v sfero simbolnega. Monografija prikaže ta premik v polje diskurza, simbolne interpretacije in nacionalne samorefleksije in se posveča tudi tej dimenziji – razumevanju samomora kot metafore, kot političnega in kulturnega označevalca, ki je bil v 70. in 80. letih prisoten tako v intelektualnih razpravah kot v literarnem in esejističnem diskurzu. Z analizo stališč vodilnih mislecev, kot sta bila Jože Javoršek in Niko Grafenauer pokaže, kako sta nasprotujoči si politični poziciji soustvarili nenavadno podobno metaforo: Slovence kot narod, ki si izbira smrt namesto življenja in umira sam, po svoji volji. Visoka stopnja samomorilnosti je začela služiti kot simbolni označevalec nacionalne identitete pretirano racionalnih, melanholičnih in vase zaprtih Slovencev ter njihove domnevne nacionalne krize in kolektivne zmedenosti. Takšna metaforizacija pa je imela svojo ceno: pogosto je vodila v stigmatizacijo ter instrumentalizacijo in poenostavitev individualnih izkušenj. Diskurz o »samomorilnem narodu« je postal sredstvo izražanja družbenega razočaranja in nezadovoljstva, ki so ga uporabljali tako kritiki kot tudi branilci obstoječega reda. Kot voda, ki je sama po sebi brez oblike, je samomor prevzemal formo predsodkov, ideoloških pozicij in interpretacij, ki so mu jih projicirali družbeni akterji.

Ta razpršenost in spremenljivost pomenov razkriva temeljno značilnost samomora: njegovo razumevanje in vrednotenje sta vedno odvisni od zgodovinskega konteksta ter od diskurzivnega, religioznega, moralnega, kulturnega in političnega okvirja. V socializmu je bilo očitno, da vse smrti niso imele enake teže in da ne-lagodje in preplah nista bila neposredno povezana s številčnostjo samomorov v posameznem obdobju ali posamezni demografski skupini – pogosto so bile vse oči uprte v samomore mladih, v njihove stiske in njihove eksistencialne dvome. Generacija, ki naj bi gradila svetlo prihodnost, je pogosto nosila težo pričakovanj, ki jih ni mogla izpolniti. Dilema, ali so bili ti samomori klic po spremembi ali zgolj dejanja šibkih, neodgovornih, celo nedozorelih in razvajenih posameznikov, ki niso znali biti hvaležni za vse, kar jim je generacija staršev priborila, je ostajala nerazrešena. In medtem ko je javnost trepetala ob vsakem mladostniškem pismu slovesa, so starejši – pogosto tisti, ki so v življenju že odslužili – izginjali tiho, skoraj neopazno. V družbi, ki je slavila mladost, moč in proizvodnjo, zanje ni bilo več prostora. Njihovi samomori so bili razumljeni kot naravna posledica starosti, bolezni ali alkoholizma – kot del biološkega cikla, ne kot družbeni alarm. Še bolj tihi so bili glasovi s podeželja. Nekdaj idealizirani svet kmečke trdnosti in moralne čistosti se je zrušil pod težo modernizacije, izseljevanja in izkoreninjenja. V praznih hišah, med razpadlimi skupnostmi in zastrupljenimi odnosi se je razraščala tiha epidemija samomorov, ki se je dolgo ni hotelo videti. A skozi vse te zgodovinske plasti, skozi statistike, diskurze, interpretacije in manipulacije ostaja nekaj skupnega: samomor kot zrcalo. Ne posameznika – temveč družbe. Vsaka doba je vanj projicirala lastne strahove, neuspehe in upanja. V njem je iskala dokaze za degeneracijo, krivce za razkroj ali pa potrditev mitov o lastni naravi. Zato ni presenetljivo, da je bil samomor v Sloveniji vedno znova prebran kot simptom kulturne in modernizacijske dezorientacije, kot izraz ideološko pogojenega razumevanja časti, poguma in lojalnosti v skrajnih razmerah ter kot metafora slovenskega kolektivnega jaza, ki je služila tako za kritiko kot za legitimacijo političnega reda.

Samomor torej še zdaleč ni (bil) nevtralen dogodek, temveč prostor interpretacije, molka in simbolne produkcije, ki je pogosto presegal posameznika in postal sredstvo kolektivne refleksije ali represije. Ob tem je jezik – način, kako se je o samomoru govorilo, pisalo, premišljevalo – ključni element njegovega umeščanja v družbeni prostor. Diskurzivna moč je oblikovala ne le dojemanje samomora, temveč tudi odzive nanj: med stigmo in heroizacijo, molkom in manipulacijo, solidarnostjo in sramom. Iz razprav o herojih in strahopetcih, iz teorij o samomorilni naravi naroda in panike ob naraščajoči samomorilnosti mladih izhaja vprašanje: kdaj samomor šteje kot politično dejanje in kdaj kot patologija? Kdo o njem lahko govori, čigava zgodba je pomembna in vredna pozornosti – in kdo ostane neslišan?

Stoletje pretresov so Slovenci sklenili tam, kjer so ga začeli – s stopnjo samomorilnosti devetnajst samomorov na 100.000 prebivalcev. Kar se je v preteklosti zdelo kot alarmanten porast ter dokaz nacionalne krize in skorajšnjega propada naroda, danes pomeni znižanje in relativno stabilnost. A prav razmerje med številkami in njihovim pomenom kaže na ključno vlogo diskurza: način, kako družba govori o samomoru in ga umešča v širše pomenke sisteme, ne odseva zgolj realnosti – temveč jo soustvarja. Pri samomoru je ta proces še posebej občutljiv, saj sega v samo jedro odnosa med osebnim in družbenim, med eksistencialno bolečino in politično interpretacijo.

Ta monografija zato ni le prispevek k zgodovini samomora, temveč tudi k razumevanju kolektivne zgodovine Slovenije, v kateri so osebne bolečine, sistemski pritiski in ideološki konstrukti neprestano prepleteni. Zaradi svoje večplastnosti se samomor kaže kot zrcalo družbene preobrazbe, v katerem se zarijujejo premiki v vrednotah, oblastnih strategijah in kolektivnih imaginarijih. Ne glede na to, ali samomor razumemo kot refleks zgodovinskega pritiska, kot skrajno odločitev v izrednih razmerah ali kot metaforo kolektivnega stanja, gre vedno za proces, ki razpira vprašanja družbene odgovornosti, jezika, spomina in politike. Prav v tej večglasnosti in konceptualni odprtosti

je moč te monografije: bralcu omogoča, da samomor razume kot občutljivo točko v mreži pomenov, ki sooblikujejo slovensko zgodovino, kulturo in sodobnost. Raziskovanje samomora kot historičnega pojava zato pomeni več kot zgolj raziskovanje statistik ter patoloških, moralnih ali ideoloških interpretacij – pomeni tudi refleksijo o družbenih idealih, razočaranjih, pričakovanjih in o tistih tišinah, ki so bile hkrati posledica bolečine in njen generator. V tem raziskovanje samomora presega golo pozitivistično beleženje dejstev – postaja orodje razumevanja sveta, v katerem so se posamezniki čutili ujete, izključene ali pozabljene, in odpira prostor za nadaljnjo interdisciplinarno ter kritično refleksijo, ki mora biti hkrati občutljiva, odgovorna in zavestna svoje lastne pozicije. Ob tem spodbuja tudi razmislek o tem, kako družba danes razume ranljivost, solidarnost in odgovornost – ne le do življenja, temveč tudi do tistih, ki ga ne zmorejo ali ne želijo več nositi.

POVZETEK

**SAMOMOR
MED SIMPTOMOM
IN METAFORO**

Fenomen samomora v 20. stoletju presega okvire medicinske in psihiatrične razlage ter se vse bolj uveljavlja kot zgodovinski in kulturni simptom. Skozi raznolike diskurze – religiozne, pravne, statistične, moralne in ideološke – je samomor oblikoval pomemben del kolektivne zavesti, pri čemer njegova interpretacija odseva družbene napetosti, prelomne trenutke in transformacije posameznih zgodovinskih obdobj. V slovenskem prostoru 20. stoletja samomor presega okvir osebne tragedije: postane sredstvo politične instrumentalizacije, kulturne introspekcije in kolektivnega razmisleka o smislu, identiteti in pripadnosti.

Monografija Ivana Smiljanića, Mete Remec in Marka Zajca tematizira zgodovinsko plastovitost in ideološko obremenjenost samomora kot družbenega pojava v različnih obdobjih 20. stoletja. Vsak avtor izhaja iz konkretnega zgodovinskega konteksta – od medvojnega in povojnega obdobja prek partizanskega boja do poznega socializma –, vendar obravnava samomor širše: kot pojav, v katerem se prelamljajo individualna stiska, kolektivna čustvena klima in oblastni diskurzi in poskusi nadzora nad pomenom smrti.

Skupna monografija je rezultat raziskovalnega sodelovanja v okviru projekta *Greh, sramota, simptom: samomor in njegove percepcije na Slovenskem (1850–2000)* ter programskih skupin *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije (P6-0280)* in *Politična zgodovina (P6-0281)* in torej predstavlja presečišče socialne, kulturne in politične zgodovine ter združuje različne metodološke in miselne pristope k preučevanju samomora kot historičnega fenomena.

Avtorji v ospredje postavljajo kulturne, politične in družbene kontekste in obenem opozarjajo, da zgodovinskega razumevanja samomora ni mogoče doseči brez poznavanja diskurzov, ki takšno smrt obremenjujejo s pomenom, normo in interpretacijo. Samomor je v monografiji predstavljen kot izrazito zgodovinsko in kulturno pogojeno dejanje: zgodovinopisje samomora ne more ponuditi neposrednega vpogleda v notranji svet posameznika –

njegovih motivov, bolečine ali zadnjih misli –, lahko pa razkriva diskurze, ki so to smrt ovijali v pomenske mreže. Zajc, Smiljanić in Remec torej pokažejo, da je preučevanje samomora predvsem študija njegovega odseva – podob v labirintu ogledal, kjer se razkriva več o družbi, ki samomor razlaga, kot o človeku, ki ga stori.

Meta Remec se osredotoča na razpletanje pomenov, ki so se samomoru pripisovali v slovenskem prostoru od konca 19. stoletja do obdobja socializma. Osrednji raziskovalni fokus prispevka ni zgolj v dokumentiranju stopnje samomorilnosti, temveč v analizi tistih zgodovinskih diskurzov, ki so samomor opredeljevali kot deviacijo, simbol, simptom ali opozorilo. Avtorica pokaže, da je samomor skozi zgodovino stalno prehajal med sferami osebne tragedije, javne sramote in političnega pomena, kar ga postavlja v osrčje kulturne in družbene zgodovine 20. stoletja. Remec izhaja iz ugotovitve, da je bil samomor dolgo obravnavan predvsem znotraj teoloških in kazensko-pravnih okvirjev, v katerih je nosil oznako greha in zločina. Čeprav je bila pravna dekriminalizacija samomora na Slovenskem formalno uveljavljena že leta 1852, so se njene kulturne posledice razreševale bistveno počasneje. Cerkveno in družbeno zaznamovanje samomora kot moralnega odklona je kljub spremembam zakonodaje ohranjalo stigmo, ki se je odražala v pogrebnih praksah, vsakdanjem govoru ter celo v uradni statistiki.

Avtorica ponuja primerjavo obdobja po prvi svetovni vojni, ko se začne samomor vse pogostejše dojemati kot družbeni simptom – izraz razpadanja vrednostnega sistema, posledica dezorientacije posameznika v svetu, ki ne ponuja več gotovih odgovorov, kot čas po drugi svetovni vojni, ki je prinesel popoln družbeni prelom in socialno transformacijo. V prvem delu je posebej pozorna na razmah diskurza o »epidemiji samomorov«, ki se v javnem govoru pojavi takoj po vojni in prevladuje v različnih interpretacijah tako imenovanega »obdobja morbidnosti«. A Remec opozarja, da gre pri teh ocenah pogosto bolj za premik v načinu govora o smrti, ne nujno za realni porast samomorilnosti. Spremenil se je predvsem način dojemanja

in razlaganja samomora – od tihe sramote do javno komentiranega družbenega pojava. Zlasti dragocena je analiza razmer na slovenskih podeželskih območjih, kjer je tradicionalna vaška struktura še dolgo časa blažila razkroj vrednostnega sistema. Z razpadom skupnosti, izseljevanjem mladih, sekularizacijo in modernizacijo pa se začnejo ti obrambni mehanizmi krhati. Samomor se premakne tudi med generacijske linije – pri mladih postaja znak »modernih bolezni«, eksistencialnega nemira, občutljivosti in zanemarjenosti. Pri tem igra pomembno vlogo tudi razvoj medijev, ki vse pogostejše senzacionalistično tematizirajo samomore otrok, mladostnikov in mladih žensk ter širijo novice o domnevni rasti števila samomorilnosti in s tem širijo občutek, da je družba v krizi in na robu propada. Avtorica opozori, da samomor v tem kontekstu postaja kulturni označevalec: ne več le smrt, ampak simptom širše družbene disfunkcije. Na Slovenskem se že pred drugo svetovno vojno oblikuje povezava med samomorom, alkoholizmom, degeneracijo in moralnim razpadom naroda, ki jo Remec razume kot del nacionalistične in moralistične imaginacije.

Avtorica obravnava tudi prelom, ki ga je prineslo obdobje po drugi svetovni vojni, ko nova oblast skuša samomor interpretirati znotraj socialističnega diskurza napredka in je začel nastopati kot izraz kolektivne travme. Statistike samomorilnosti – same po sebi nezanesljive in pogosto ideološko interpretirane – so pridobile izjemen pomen kot kvantitativni odsev družbenega stanja, a tudi kot orodje za oblastno ukrepanje ali zanikanje odgovornosti. Samomor ne ustreza ideji »novega človeka«, ki se je moral posvetiti gradnji skupnosti, solidarnosti in kolektivnega cilja. Ker v tem okviru ni prostora za individualni obup, samomor postane nezaželen simptom, ki se poskuša razložiti z ostanki preteklih, predvojnih ali meščanskih ideologij. Vendar statistika govori drugače: Slovenija sredi 20. stoletja beleži eno najvišjih stopenj samomorilnosti v Evropi, kar spodbuja oblast k ukrepanju. Zelo pomembno vlogo v tem obdobju dobi statistika – ne le kot orodje za spremljanje, ampak kot diskurzivna tehnologija, s katero se konstruira

resničnost in legitimira ukrepe – od tistih bolj represivnih do strokovno podkovanih, a Remec pokaže, da je šlo pri tem pogosto bolj za tehnokratski odziv kot za dejansko razumevanje družbenih korenin samomora. Slovenske razmere so bistveno odstopale od razmer v drugih delih Jugoslavije, primerjava z drugimi srednjeevropskimi državami, predvsem Češkoslovaško, pa pokaže, da je slovenski primer mogoče umestiti v širši kontekst postsocialističnih in posthabsburških družb, kjer se visoka samomorilnost pogosto razlaga z značilnostmi »melanholične narodne psihe«, a Remec opozarja, da gre tudi tu za poenostavljeno razlago. Samomor postane nosilec identitetnega diskurza, ki Slovence konstruira kot trpeč, introspektiven, celo samouničevalen narod – v skladu z diskurzivnim repertoarjem 20. stoletja. Prispevek Mete Remec ponuja temeljito analizo ideološke zgodovine samomora in njenih učinkov na slovensko družbo, hkrati pa postavlja vprašanje o odgovornosti zgodovinopisja, da presega razlago smrti zgolj kot številčnega pojava. Z bogato empirično podlago in teoretsko občutljivostjo pokaže, kako je zgodovina samomora zgodovina razumevanja življenja, družbe in njenih prelomov.

Prispevek Ivana Smiljanića se osredotoča na posebej izstopajoč in doslej slabo obdelan vidik zgodovine samomora na Slovenskem: partizanski herojski samomor. Gre za pojav, ki ni bil le življenjska odločitev posameznikov v skrajnih razmerah, temveč tudi simbolno močno opremljen diskurz, ki se je oblikoval znotraj socialističnega spomina in zgodovinopisja. Smiljanić raziskuje, kako so takšni samomori nastajali, kako so jih razlagali, kategorizirali, obravnavali – in kako so služili oblikovanju politične mitologije narodnoosvobodilnega boja.

Iz teoretskega izhodišča prispevek najprej razčleni pojmovanje tako imenovanega altruističnega samomora, kot ga je zasnoval Émile Durkheim – samomor, ki je družbeno sprejemljiv in celo zaželen, ker naj bi bil dejanje žrtvovanja za kolektivno dobro. V tem okviru se pojavi tudi pojem herojskega samomora, ki ga je v slovenskem prostoru med redkimi obravnaval psihiater Janko Kostnapfel. Ta je herojskost samomora razumel kot

zavestno, racionalno dejanje, utemeljeno v etiki solidarnosti in časti, a hkrati odvisno od specifičnih zgodovinskih okoliščin. Smiljanić izpostavi, da koncept herojskega samomora v socialistični Jugoslaviji ni bil enoznačno sprejet. Čeprav je bil v nekaterih primerih posthumno slavljen kot najvišja oblika zvestobe ideji, je hkrati predstavljal ideološko občutljivo temo, saj je načenjal tudi vprašanja o strahopetnosti, izdaji, pomanjkanju poguma ali celo kritiki sistema. Partizanska ideologija je temeljila na kultu poguma in odpora do smrti, ne pa na kultu odpovedi ali obupa – kar je samomor (ne glede na okoliščine) lahko pomenil. Tako so takšna dejanja vedno znova nihala med poveličevanjem in zamolčanostjo.

Jedro prispevka predstavlja empirična analiza približno 250 dokumentiranih primerov samomorov med pripadniki slovenskega partizanskega gibanja. Avtor jih razvrsti v osem kategorij, glede na okoliščine, motivacijo in družbeni učinek. Kategorije segajo od samomorov v brezizhodnih vojaških situacijah, kjer se posamezniki raje ubijejo, kot da bi padli v roke sovražniku, do samomorov v zaporih zaradi mučenja, psihičnih zlomov ali občutka krivde po izdaji. Posebej izstopajo skupinski samomori (npr. primer Okrogelske jame), pa tudi primeri zdravnikov ali bolničarjev v partizanskih bolnišnicah, ki so prevzeli odgovornost za življenja težko ranjenih soborcev v primeru odkritega skrivališča. Avtor pa analizira pojav tudi skozi oči koncepta »junaške smrti«, ki preči moralna in ideološka protislovja komunizma: ali je samomor zvestoba višji ideji ali kršitev etičnega imperativa življenja?

Prispevek opozori, da je bil velik del teh samomorov pripovedovan z mitiziranimi pripovedmi, zlasti v povojnih zbornikih, spominskih zapisih in publicistiki. A ta naracija ni bila vedno enotna: v nekaterih primerih je samomorilnost interpretirana kot najvišja oblika junaštva, v drugih kot zmedeno dejanje, ki se mu je treba izogniti. Kljub uradni odsotnosti direktiv, ki bi partizanom nalagale samomor v primeru zajetja, avtor dokumentira, da je ideja o tem, da se borec »ne sme ujeti živ«, v praksi postala

nepisano pravilo. Fraze, kot so »zadnji naboj je tvoj«, so delovale kot notranja zapoved, ki se je prenašala med borci in utrjevala z neposrednimi pričevanji. Zlasti zanimiva je primerjava med formalno ideološko držo in realno prakso: medtem ko vodstvo ni ukazovalo samomorov, je kulturno in moralno pričakovalo junaško smrt, ki naj bi služila kot zgled in orodje zastraševanja sovražnika. Samomor je v tem okviru postal etični preizkus – če dvomiš, ali boš zdržal zasliševanje in mučenja, se ne smeš predati, temveč si dolžan umreti. Ta dvournost – med žrtvovanjem in represijo, med herojstvom in obupom – je v središču Smiljaničeve analize. V zaključnem delu prispevka avtor opozori na problematiko virov in kolektivnega spomina. Mnogi primeri samomorov so slabo dokumentirani, nekateri pa so morda napačno interpretirani kot samomori (ali obratno). Ob tem opozori, da v obstoječem narativu pogosto prevladajo narodni heroji – tisti, katerih smrt se je lahko ideološko vgradila v zgodbo o pogumu –, medtem ko so številni drugi primeri potisnjeni v pozabo. Smiljaničev prispevek razpira več dilem: kako je partizansko vodstvo razumelo samomor – kot etično dejanje odpora ali kot nevarni precedens? Kako so ti samomori vstopali v kolektivni spomin – kot simboli junaštva ali kot nelagodna območja tišine? In, nenazadnje, kako je socialistična država upravljala z dediščino teh smrti – jih povelicevala kot najvišjo obliko lojalnosti, a hkrati potiskala njihovo človeško kompleksnost ob rob? Prispevek analizira tudi vrsto kategorij partizanskih samomorov – od dejanj v brezizhodnih vojaških situacijah do posledic psihičnih zlomov in travm – ter pokaže, da je vsak primer hkrati posamezen in politično pomenljiv.

Avtor upravičeno poudari, da so takšni samomori postali bojno polje zgodovinskega spomina, kjer se odvijajo »poznejše bitke za pomen«. Prispevek Ivana Smiljaniča tako razpira pomembno in občutljivo zgodovinsko poglavje, ki nas sooča z vprašanji o razmerju med posameznikom in kolektivom, med življenjem in dolžnostjo, med smrtjo kot porazom in smrtjo kot zmago. Samomor v partizanskem kontekstu razkriva meje

ideologije, sposobnost oblasti za apropiacijo skrajnih dejanj ter ranljivost posameznika v primežu kolektivne etike. Prispevek je dragocen tudi zato, ker metodološko združuje empirično rekonstrukcijo z analizo pomena – in s tem pokaže, kako se zgodovina smrti vpleta v zgodovino naroda, vojne in spomina.

Prispevek Marka Zajca predstavlja temeljito in ambiciozno raziskavo o tem, kako se je v socialistični Sloveniji v drugi polovici 20. stoletja uveljavil topos Slovencev kot »naroda samomorilcev« in kako se je ta metafora uporabljala, preoblikovala in interpretirala znotraj različnih intelektualnih, političnih in kulturnih diskurzov. Zajc se osredotoča na intelektualno zgodovino samomora kot metafore, ki presega statistiko in individualne usode ter se usidra v kolektivno identiteto, samopodobo in javni govor.

Avtor raziskuje, kako je samomor v socialistični Sloveniji postal orodje za razlago družbenih anomalij, eksistencialnih kriz, političnih napetosti in kulturnih pretresov. Poudari, da samomor ni bil dojet le kot individualna odločitev, temveč kot simptom nacionalne patologije. Tako se postopno vzpostavi konceptualni okvir, v katerem samomor ne odseva le stiske posameznika, temveč nosi simbolni pomen za narod kot celoto – kot »bolezen naroda«, celo kot izraz narodovega samoodpovedovanja. Zajc pokaže, da se je trop »naroda samomorilcev« intenzivno utrdil v šestdesetih in sedemdesetih letih, v kontekstu razprav o samomorih med mladimi (npr. Aleš Kermavner, Svit Brejc, Borivoj Dedijer) in političnih reakcijah na tako imenovani »klub samomorilcev«. Posebno pozornost nameni knjigi Jožeta Javorška »Kako je mogoče« (1969), v kateri avtor – v dialogu z mrtvim sinom – preplete intimno travmo s politično obtožbo: samomor postane izhodišče za kritiko kulturnega in političnega stanja v Sloveniji ter obtožbo »smrtne perversije« slovenskega naroda. Javoršek ustvari enega najmočnejših narativov o Slovencih kot samomorilskem narodu in s tem, morda nehote, utrdi prav tisti mit, ki ga obenem kritizira.

Zajc v prispevku obravnava tudi odzive na Javorškovo delo – posebej kritični glas literarnega zgodovinarja Tarasa Kermaunerja, ki skuša razbiti stereotipno sliko slovenskega značaja in opozarja na politične manipulacije z osebnimi izgubami. Zajc analizira tudi kroge okoli Nove revije, kjer je bila metafora slovenskega samomora uporabljena za povsem drugačen namen kot pri Javoršku: kot orodje za kritiko socializma in zahtevo po politični suverenosti. Posebej razčleni Grafenauerjev esej »Oblike slovenskega samomora« (1987), ki povezuje visoko samomorilnost s socialno odtujenostjo, represivnim izobraževanjem, nizko rodnostjo in pomanjkanjem individualistične afirmacije. Prispevek se ob tem ne ustavi pri primerjavi dveh ključnih intelektualnih figur (Javoršek in Grafenauer), temveč razširi interpretacijo na konstrukcijo slovenskega kolektivnega značaja. Pokaže, kako se v socialistični javnosti utrjuje predstava o Slovencih kot melanholičnem, vase zaprtem, perfekcionističnem narodu, ki raje poseže po samouničenju kot po zunanji agresiji. Pri tem so se pogosto sklicevali na zgodovinsko izkušnjo habsburške monarhije, katolicizma, majhnosti naroda in travme neuspešnih emancipacijskih projektov. Zajc to interpretira kot nacionalno-psihološki diskurz, ki se vključi v širšo logiko socialistične kulturne politike. Poleg analize intelektualnih in literarnih virov avtor vključuje tudi stališča interdisciplinarnega simpozija »Samomor in Slovenci« (1982), kjer so se srečali zdravniki, filozofi, sociologi in literarni teoretiki. Zajc pokaže, da je prav v tem obdobju samomor prešel iz domene medicine v polje kulturnega diskurza, kjer je postal del razprave o usodi naroda, krizi identitete in transformaciji družbe. Posebej zanimivo je razmerje med strokovno distanco (kot jo zahteva medicina) in eksistencialnim pesimizmom (ki ga izraža humanistika), kar pogosto vodi v paralelne, nekompatibilne interpretacije.

Prispevek opozori tudi na spolno zaznamovanost diskurza o samomoru: ključni razpravljavci so bili namreč skoraj izključno moški, ženske se pojavijo predvsem kot strokovnjakinje za statistiko ali etnologijo. Tako Javoršek kot Grafenauer v svoji

razpravi problematizirata nizko rodnot in zaposlovanje žensk, pri čemer reproduktivne politike povežeta z idejo narodne dedence – kar Zajc prepozna kot patriarhalni vidik intelektualnega nacionalizma, kjer metafora samomora postane tudi prisodoba za »izginjajoči narod«.

Zajčev prispevek predstavlja refleksijo o zgodovinskih učinkih metafor: kako določena ideja – četudi zasnovana kot opozorilo ali kritika – lahko utrdi identitetne sheme, ki jih želi preseči. Pokaže, da je metafora slovenskega samomora postala prazna forma, ki so jo lahko napolnili različni – celo nasprotujoči si – ideološki projekti: od socialističnega nacionalizma do liberalnega individualizma. V tem je Zajčev prispevek dragocen ne le kot intelektualna zgodovina, temveč kot študija o delovanju simbolne moči, ki oblikuje način, kako družba dojema trpljenje, upor, krizo in – nenazadnje – samo sebe.

Avtorji v monografiji obravnavajo samomor kot pojav, ki presega individualno odločitev in postane strelovod za družbene, kulturne in politične napetosti. Različne zgodovinske perspektive, ki zajemajo obdobje od konca 19. stoletja do poznega socializma, pokažejo, da je bil samomor v slovenskem prostoru razumljen na zelo raznolike načine: kot greh, kot simptom razkroja, kot etično dejanje, kot politična izjava ali celo kot metafora narodovega stanja. Avtorji pokažejo, da samomora v Sloveniji 20. stoletja nikakor ni mogoče razumeti zunaj konteksta ideoloških bojev, generacijskih prelomov in diskurzivnih okvirjev oblasti ter da se zgodovina samomora ne more omejiti na zbiranje statistik ali analizo motivov posameznikov. Samomor je postal točka, kjer se srečujejo osebna stiska in kolektivna zgodovina, tišina in politični govor, molk in manipulacija. Z raziskovanjem zgodovinskih reprezentacij samomora monografija ne prinaša dokončnih odgovorov o motivih, ampak

načenja vprašanja o tem, kako družba pripisuje pomen smrti in kako skozi govor o samomoru razkriva svoje napetosti, norme in vrednostne sisteme. Skupna rdeča nit prispevkov je pozornost do diskurzivnih okvirov, v katerih samomor dobi pomen: v statistiki, politični retoriki, javnem spominu, literarnih naračijah in ideoloških projektih. Samomor postane prižnica, s katere družba govori o sebi: samomor je pogosto obtožba, včasih služi kot sredstvo za medsebojno obračunavanje, spet drugič za strnjenje vrst proti zunanjemu sovražniku. Lahko je znak notranjega razkroja, mit ali kulturna diagnoza. Iz pričujoče monografije je očitno, da je njegova simbolna moč pogosto presegla njegovo dejansko pogostost, saj je deloval kot prispodoba krize, odpora ali izginjanja – in s tem postal pomemben element kolektivne imaginacije.

Monografija načenja vprašanja, ki so bistvena ne le za razumevanje preteklosti, temveč tudi za premislek o današnjem odnosu do smrti, trpljenja in marginalizacije ter načinov, kako družba ustvarja in oblikuje pomen pojavom, ki jih razume kot boleče, nezaželene ali nevarne. Obenem opozarja, da govor o samomoru ni nikoli nevtralen, ampak vedno vpet v razmerja moči, norm in vrednot. Avtorji skupaj tako oblikujejo prepričljivo zgodovinsko študijo samomora kot kulturnega fenomena, ki razkriva, kako je skozi čas deloval kot ogledalo družbe – njene bolečine, njenih fantazem, pa tudi njenih načinov spopadanja z lastnimi mejami. V tem pogledu monografija ni le prispevek k zgodovini samomora, temveč tudi k zgodovini pomena, ki ga pripisujemo življenju in smrti in je svojevrstna slika slovenskega 20. stoletja. Hkrati pa ta zgodovina načenja vrsto vprašanj, ki še terjajo odgovor, predvsem kako pisati o bolečini, ne da bi jo izrabili, in kako zgodovinsko tematizirati samomor, ne da bi mu odvzeli njegovo eksistencialno težo. Prispevek monografije je zato večplasten: ponuja zgodovinski uvid v razumevanje samomora v Sloveniji, prispeva k širši razpravi o kolektivni imaginaciji smrti in spodbuja nadaljnje interdisciplinarno raziskovanje

fenomena, ki je vselej prepleten z družbenim, kulturnim in političnim kontekstom. Soočenje s to tematiko ni le akademski izziv, temveč tudi etična naloga – naloga, da v zgodovini ne iščemo zgolj glasnih dejstev, temveč tudi tišine.

SUMMARY

**SUICIDE BETWEEN
SYMPTOM AND
METAPHORE**

In the 20th century, the phenomenon of suicide transcended medical and psychiatric explanations and gradually became established as a historical and cultural symptom. Through various discourses – religious, legal, statistical, moral, and ideological – suicide has formed a significant part of the collective consciousness, as its interpretation reflects social tensions, turning points, and transformations of particular historical periods. During the 20th century in the Slovenian territory, suicide transcended personal tragedy: it became a means of political instrumentalisation, cultural introspection, and collective reflection on meaning, identity, and belonging.

The monograph by Ivan Smiljanić, Meta Remec, and Marko Zajc thematises the historical complexity and ideological burden of suicide as a social phenomenon during various periods of the 20th century. Each author draws on a specific historical context – from the inter-war and post-war period, through the Partisan struggle, to late socialism. However, they examine suicide in broader terms: as a phenomenon in which individual distress, the collective emotional atmosphere, discourses of power, and attempts at controlling the meaning of death intersect.

The monograph is the result of research collaboration in the framework of the project *Sin, Shame, Symptom: Suicide and its Perceptions in Slovenia (1850–2000)* and the programme groups *Economic, Social and Environmental History of Slovenia (P6-0280)* and *Political History (P6-0281)*. It thus represents an intersection of social, cultural, and political history, bringing together various methodological and reflective approaches to the study of suicide as a historical phenomenon.

While the authors focus on cultural, political, and social contexts, they point out the impossibility of achieving a historical understanding of suicide without the knowledge of the discourses that burden such death with meaning, norm, and interpretation. The monograph presents suicide as a distinctly historically and culturally conditioned act: the historiography of suicide cannot offer any direct insights into the inner world of the individuals

involved – their motives, pain, or final thoughts – but it can reveal the discourses that assign various meanings to their deaths. Zajc, Smiljanić, and Remec thus demonstrate that the study of suicide is, above all, a study of its reflections – images in a labyrinth of mirrors, where more is revealed about the society that explains suicide than about the person who commits it.

Meta Remec focuses on the unravelling of meanings attributed to suicide in the Slovenian territory from the late 19th century to the socialist period. Her contribution's primary research focus is not only to document the suicide rate but also to analyse those historical discourses that defined suicide as a deviation, symbol, symptom, or warning. The author demonstrates that throughout history, suicide has constantly moved between the spheres of personal tragedy, public shame, and political significance, placing it at the heart of 20th-century cultural and social history. Remec builds upon the observation that suicide had long been considered primarily within the frameworks of theology and criminal law, labelled as a sin and a crime. In the Slovenian territory, suicide was formally decriminalised as early as 1852. However, the cultural consequences of this legal decriminalisation were much slower to resolve. The labelling of suicide by the Church and society as a moral aberration persisted despite legislative changes, preserving the stigma reflected in funeral practices, everyday conversations, and even official statistics.

The author compares the period after World War I when suicide was becoming increasingly perceived as a social symptom – an expression of the disintegration of the value system, a consequence of the individual's disorientation in a world that no longer offered definite answers – with the period after World War II, which brought about a complete social rupture and transformation. In the first part, she pays particular attention to the spread of the discourse on the “suicide epidemic”, which appeared in the public discourse immediately after the war and dominated various interpretations of the so-called “morbid

period". However, Remec points out that these estimates were more often related to a shift in the way of discussing death rather than to any realistic suicide rate increases. In particular, what changed was how suicide was perceived and interpreted – from a silent disgrace to a publicly commented social phenomenon. The analysis of the situation in the Slovenian rural areas, where the traditional village structure had, for a long time, mitigated the disintegration of the value system, is especially valuable. However, these defence mechanisms started to crumble with the breakdown of communities, emigration of youth, secularisation, and modernisation. Suicide also moved across generational lines – in young people, it became a sign of “modern illnesses”, existential turmoil, sensitivity, and neglect. The development of the media, which increasingly sensationalised the suicides of children, adolescents, and young women and spread the news about the alleged increase in suicide rates, played an essential role in this, as they promoted the sense that society was in crisis and on the verge of collapse. The author points out that in this context, suicide was turning into a cultural marker: it was no longer just death but rather a symptom of a broader social dysfunction. In Slovenia, the connection between suicide, alcoholism, degeneration, and the moral disintegration of the nation had already formed before World War II, which Remec understands as part of the nationalist and moralist imagination.

The author also discusses the rupture brought about by the post-World War II period, when the new authorities attempted to interpret suicide within the socialist discourse of progress, and it began to appear as an expression of collective trauma. Suicide statistics – inherently unreliable and often ideologically interpreted – acquired remarkable significance as a quantitative reflection of the social situation as well as a tool for government action or denial of responsibility. Suicide did not fit the idea of the “new human” who had to focus on building the community and pursuing solidarity and collective goals. As there was no room for individual despair in this context, suicide became an

unwanted symptom best attributed to the remnants of the historical, pre-war, or bourgeois ideologies. However, the statistics indicate otherwise: in the middle of the 20th century, Slovenia had one of the highest suicide rates in Europe, prompting the authorities to take action. During this period, statistics gained a very prominent role, not only as a monitoring tool but as a discursive technology used to construct reality and legitimise actions – from the more repressive to the more professionally based. However, Remec demonstrates that this more often involved a technocratic response rather than any proper understanding of the social roots of suicide. The Slovenian situation, which differed significantly from the other parts of Yugoslavia, and the comparison with other Central European countries, especially Czechoslovakia, reveals that the Slovenian case can be placed in the broader context of the post-socialist and post-Habsburg societies, where high suicide rates were often explained by the characteristics of a “melancholic national psyche”. However, Remec points out that this is also a simplistic explanation. Suicide became an instrument of the identity discourse that constructed Slovenians as a suffering, introspective, and even self-destructive nation – in line with the 20th century’s discursive repertoire. Meta Remec’s contribution provides a meticulous analysis of the ideological history of suicide and its effects on Slovenian society. At the same time, it raises the question of historiography’s responsibility to transcend the interpretation of death as a merely statistical phenomenon. Based on a strong empirical basis and theoretical sensitivity, the contribution reveals how the history of suicide is a history of understanding life, society, and its ruptures.

Ivan Smiljanić’s contribution focuses on a particularly outstanding and still underexplored aspect of the history of suicide in Slovenia: the Partisan heroic suicide. This phenomenon was not merely someone’s decision taken in extreme circumstances but also represented an extremely symbolic discourse taking shape within the socialist memory and historiography.

Smiljanić explores how such suicides happened; how they were interpreted, categorised, and treated; and how they served to shape the political mythology of the National Liberation Struggle.

From a theoretical starting point, the contribution first elaborates on Émile Durkheim's notion of the so-called altruistic suicide – a suicide that is socially acceptable and even desirable as it supposedly represents an act of sacrifice for the collective good. The notion of heroic suicide also appears in this context, and the psychiatrist Janko Kostnapfel was one of the few experts in Slovenia to address it. He understood the heroism of suicide as a conscious, rational act grounded in an ethic of solidarity and honour while simultaneously dependent on specific historical circumstances. Smiljanić points out that the concept of heroic suicide was not unanimously accepted in socialist Yugoslavia. Although it was celebrated posthumously as the highest form of loyalty to an idea in some cases, it also represented an ideologically sensitive subject, raising the questions of cowardice, betrayal, lack of courage, or even criticism of the system. The Partisan ideology was based on a cult of courage and resistance until death, not on a cult of resignation or despair – which is what suicide (whatever the circumstances) could mean. Thus, such acts continuously oscillated between glorification and silence.

The empirical analysis of approximately 250 documented cases of suicides among members of the Slovenian Partisan movement represents the core of the contribution. The author classifies these incidents into eight categories according to their context, motivation, and social impact. The categories range from suicides in desperate military situations, where individuals kill themselves rather than fall into the hands of the enemy, to suicides in prisons due to torture, mental breakdown, or guilt after betrayal. Group suicides (e.g. the Okrogelska jama cave case), as well as the cases of doctors or orderlies in the Partisan hospitals who took responsibility for the lives of seriously

wounded fellow fighters in the event that their hiding place was discovered, are particularly notable. The author also analyses the phenomenon from the perspective of the “heroic death” concept, which cuts across the moral and ideological contradictions of communism: does suicide represent loyalty to a higher idea or violation of the ethical imperative of life?

The contribution points out that many of these suicides were conveyed through mythicised narratives, especially in post-war collective volumes, memoirs, and journalism. However, this narrative was not always uniform: in some cases, suicide was interpreted as the highest form of heroism, while in others, it was seen as a confused act that should be avoided. The author establishes that the idea that fighters “should not be taken alive” became an unwritten rule in practice despite the official absence of directives obliging Partisans to commit suicide in case of capture. Phrases such as “the last bullet is for you” functioned as an internal command, passed down among the fighters and reinforced by direct testimonies. The comparison between the formal ideological stance and the actual practice is especially interesting: while the leadership did not order suicides, it expected heroic deaths in the cultural and moral sense, which should serve as an example and a means of intimidating the enemy. In this context, suicide became an ethical test – if you doubt you can withstand interrogation and torture, you must not surrender, and your duty is to die. This ambiguity – between sacrifice and repression, between heroism and despair – is the focus of Smiljanić’s analysis. In the final part of the contribution, the author draws attention to the issue of sources and collective memory. Many cases of suicide are poorly documented, while some may be misinterpreted as suicides (or vice versa). He also points out that the existing narrative is often dominated by national heroes – those whose deaths could be ideologically embedded in a story of courage – while many other cases are relegated to obscurity. Smiljanić’s contribution raises several dilemmas. How did the Partisan leadership interpret suicide – as an ethical act of resistance or a

dangerous precedent? How did these suicides enter the collective memory – as symbols of heroism or uncomfortable zones of silence? And, finally, how did the socialist state manage the legacy of these deaths – did it glorify them as the highest form of loyalty while marginalising their human complexity? The contribution also analyses several Partisan suicide categories – from acts committed in desperate military situations to the consequences of psychological breakdowns and trauma – and reveals that each case is both individual and politically meaningful.

The author rightly points out that such suicides became the battlefield of the historical memory, where “subsequent battles for meaning” were fought. Ivan Smiljanić’s contribution thus opens a notable and sensitive historical chapter, confronting us with questions about the relationship between the individual and the collective, life and duty, and death as defeat and death as victory. In the Partisan context, suicide reveals the limits of ideology, the ability of the authorities to appropriate extremist acts, and the vulnerability of the individual in the grip of collective ethics. The contribution is also valuable because it methodologically combines empirical reconstruction with the analysis of meaning, thus demonstrating how the history of death is intertwined with the history of nation, war, and memory.

Marko Zajc’s contribution presents a thorough and ambitious study of how the topos of Slovenians as a “suicide nation” became established in socialist Slovenia in the second half of the 20th century and how this metaphor was used, transformed, and interpreted within the various intellectual, political, and cultural discourses. Zajc focuses on the intellectual history of suicide as a metaphor that transcends statistics and individual fates and becomes embedded in the collective identity, self-image, and public discourse.

The author explores how suicide in socialist Slovenia became a tool for explaining social anomalies, existential crises, political tensions, and cultural upheavals. He points out that suicide was not perceived as just an individual decision but

rather as a symptom of national pathology. Thus, a conceptual framework is gradually established in which suicide not only reflects personal distress but also carries a symbolic meaning for the nation as a whole – as a “nation’s sickness” and even an expression of its self-denial. Zajc demonstrates that the “suicide nation” trope was intensively consolidated during the 1960s and 1970s in the context of the debates about suicides among youth (e.g. Aleš Kermavner, Svit Brejc, Borivoj Dedijer) and the political reactions to the so-called “suicide club”. He especially focuses on Jože Javoršek’s book *Kako je mogoče* (How It Is Possible, 1969), in which the author – in a dialogue with his deceased son – combined intimate trauma and political accusations: suicide became the starting point for criticising the cultural and political situation in Slovenia and accusing the Slovenian nation of a “morbid perversion”. Javoršek created one of the strongest narratives about Slovenians as a suicidal nation and thus, perhaps unintentionally, reinforced the very myth he criticised.

Zajc also discusses the reactions to Javoršek’s work – especially the critical voice of the literary historian Taras Kermauner, who attempted to shatter the stereotypical image of the Slovenian character and pointed to the political manipulations with personal losses. Zajc also analyses the circles gathered around the *Nova revija* magazine, where the metaphor of Slovenian suicide was used for a completely different purpose than in Javoršek’s work: as a tool to criticise socialism and demand political sovereignty. He specifically analyses Grafenauer’s essay titled “*Oblike slovenskega samomora*” (The Forms of Slovenian Suicide, 1987), which associated high suicide rates with social alienation, repressive education, low birth rates, and lack of individualistic affirmation. Zajc’s contribution transcends the comparison between two crucial intellectual figures (Javoršek and Grafenauer), extending the interpretation to the construction of the collective Slovenian character. It demonstrates how the socialist public perpetuated the idea of Slovenians as a melancholic, introverted, perfectionist nation that preferred

self-destruction to outward aggression. In this context, the historical experience of the Habsburg Monarchy, Catholicism, the nation's modest size, and the trauma of the failed emancipation projects were often invoked. Zajc interprets this as a national-psychological discourse that was integrated into the broader logic of socialist cultural politics. In addition analysing intellectual and literary sources, the author also includes the views of the interdisciplinary symposium "*Samomor in Slovenci*" (Suicide and Slovenians, 1982), which brought together doctors, philosophers, sociologists, and literary theorists. Zajc demonstrates that it was during this period that suicide moved from the domain of medicine into the field of cultural discourse, where it became part of the debate on the fate of the nation, the identity crisis, and the transformation of society. The relationship between professional distance (as required by medicine) and existential pessimism (as expressed by the humanities), which often leads to parallel and incompatible interpretations, is of particular interest.

The contribution also draws attention to the gender connotation of the discourse on suicide: the crucial participants in the discussion were almost exclusively men, while women appeared mainly as experts in statistics or ethnology. Both Javoršek and Grafenauer problematised the low fertility rate and female employment, relating reproductive policies to the idea of national decadence – which Zajc identifies as the patriarchal aspect of intellectual nationalism, where the metaphor of suicide also became a metaphor for the "vanishing nation".

Zajc's contribution is a reflection on the historical effects of metaphors: how a particular idea – even if conceived as a warning or a critique – can reinforce the identity schemes it seeks to transcend. It demonstrates that the metaphor of Slovenian suicide became an empty form that could be filled with various – even contradictory – ideological projects, from socialist nationalism to liberal individualism. In this respect, Zajc's contribution is valuable not only in the context of intellectual history but also

as a study of the workings of the symbolic power that shapes the way society perceives suffering, resistance, crisis, and – ultimately – itself.

The authors of the monograph consider suicide as a phenomenon that transcends individual choice and becomes a conduit for social, cultural, and political tensions. The various historical perspectives, covering the period from the end of the 19th century to late socialism, reveal that in the Slovenian territory, suicide was understood in exceedingly diverse ways: as a sin, a symptom of decay, an ethical act, a political statement, or even a metaphor for the state of the nation. The authors demonstrate that suicide in Slovenia in the 20th century cannot be understood outside the context of ideological struggles, generational fractures, and discursive frameworks of power and that the history of suicide cannot be restricted to collecting statistics or analysing personal motives. Suicide became the meeting point between personal distress and collective history, silence and political speech, concealment and manipulation. By exploring the historical representations of suicide, the monograph does not provide any definitive answers about the motives involved. Instead, it raises questions about how society attributes meaning to death and reveals its tensions, norms, and value systems through the discourse on suicide. The contributions share a common thread of focusing on the discursive frameworks in which suicide takes on meaning: in statistics, political rhetoric, public memory, literary narratives, and ideological projects. Suicide becomes the pulpit from which society speaks about itself: it is often an accusation, sometimes serving as a means of settling the score with each other or closing the ranks against an external enemy. It can be a sign of internal decay, a myth, or a cultural diagnosis. The present monograph demonstrates

that the symbolic power of suicide often exceeded its actual frequency, as it functioned as a metaphor for crisis, resistance, or disappearance and thus became a crucial element of the collective imagination.

The monograph raises questions that are essential not only for understanding the past but also for reflecting on the contemporary attitudes towards death, suffering, and marginalisation, as well as on the manners in which society creates and shapes meaning for phenomena it perceives as painful, undesirable, or dangerous. Simultaneously, it points out that the discourse on suicide is never neutral but instead always embedded in the relations of power, norms, and values. Together, the authors create a compelling historical study of suicide as a cultural phenomenon, revealing how it has functioned as society's mirror over time, reflecting its pain, fantasies, and ways of coping with its own limitations. In this respect, the monograph is not only a contribution to the history of suicide but also to the history of the meaning ascribed to life and death. Thus, it presents a unique picture of the 20th century in Slovenia. At the same time, this history raises many questions that still need to be answered, especially how to write about pain without exploiting it and how to thematise suicide historically without stripping it of its existential weight. Therefore, the monograph's contribution is multifaceted: it provides a historical insight into the understanding of suicide in Slovenia, contributes to the broader discussion on the collective imagination of death, and encourages further interdisciplinary research on the phenomenon that is always intertwined with its social, cultural, and political context. Confronting this topic is an academic challenge as well as an ethical task: the mission of not only discovering loud facts but also silence in history.

**VIRI IN
LITERATURA**

Arhivski viri

SI AS – Arhiv Republike Slovenije:

SI AS 1931 – Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS.

SI AS 1979 – Družina Dedijer.

Časopisni viri

Ärzte-Zeitung, 2002.

Delo, 1981, 1987, 1991.

Duga: ilustrovani list, 1989.

Glas naroda, 1935.

Glas, 1976.

Jutro, 1935.

Ljubljanski zvon, 1932.

Naši razgledi, 1969.

NIN, 1980.

Primorski dnevnik, 1953.

Slovan, 1905.

Tedenska Tribuna, 1968.

Zdravje: priloga Prerodu, 1926.

Literatura

Adamović, Vladimir. Samoubica kukavica ili heroj. *NIN*, 5. 10. 1980, 32–33.

Ambrožič, Lado. Heroj Ivan Turšič: Iztok, komandant XXX. divizije. *Primorski dnevnik* 9, 5. 9. 1953, št. 211, 4.

Anderson, Olive. *Suicide in Victorian and Edwardian England*. Oxford: Clarendon Press, 1987.

Antić, Ana. Heroes and Hysterics: 'Partisan Hysteria' and Communist State-building in Yugoslavia after 1945. *Social History of Medicine* 27, št. 2, 2014, 349–71.

Antoličič, Gregor. *Avtobiografski spomini dr. Ivana Jurečka (1884–1964): Gradivo za zgodovino Maribora, L. zvezek*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2023.

Bailey, Victor. »This Rash Act«. *Suicide Across the Life Cycle in the Victorian City*. Stanford: Stanford University Press, 1998.

Bálint, Lajos. »Suicide in the Hungarian Kingdom.« V: *Working Papers on Population, Family and Welfare*, 25. Budapest: Hungarian Demographic Research Institute, 2016.

- Barbagli, Marzio. *Congedarsi dal mondo. Il suicidio in Occidente e in Oriente*. Bologna: Il Mulino, 2009.
- Bavec, Franjo. *Bazoviška brigada*. Ljubljana: Odbor Bazoviške brigade, Partizanska knjiga, 1970.
- Blake, Joseph A. Death by Hand Grenade: Altruistic Suicide in Combat. *Suicide & Life-Threatening Behavior* 8, št. 1, 1978, 46–59.
- Bonač, Ivo. Naši temeljni življenjski problemi. *Zdravje: priloga Prerodu* 16, št. 11–12, 1940, 125–27.
- Bor, Matej. Šola noči. *Sodobnost* 19, št. 12, 1971, 1169–96.
- Bourke, Joanna. *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War*. London: Reaktion Press and Chicago: University of Chicago Press, 1996.
- Brajović, Boško. Iz događaja u Beogradu i oko Čačka. V: Koča Popović idr. (ur.). *Ustanak naroda Jugoslavije 1941: zbornik: knjiga treća*, 809–26. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA Vojno delo, 1964.
- Breilly, John. *Nation and the State*. Manchester: Manchester University Press, 1993.
- Broz, Branko. *Moj život uz Tita*. Zagreb: Spekter, 1982.
- Brubaker, Rogers. *Ethnicity without Groups*. Harvard: Harvard University Press, 2004.
- Budna Kodrič, Nataša, Jože Dežman in Janez Lušina. *Gorenjski partizan: Gorenjski odred 1942–1945*. Kranj: Partizanski knjižni klub, 1992.
- Casant, Judith in Marco Helbich. Inequalities of Suicide Mortality across Urban and Rural Areas: A Literature Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 19, št. 5, 2002, 2669–84.
- Coburn, Jon. "I Have Chosen The Flaming Death": The Forgotten Self-Immolation Of Alice Herz. *Peace & Change* 43, št. 1, 2018, 32–60.
- Csikós, Gábor, Krisztián Gergely Horváth in József Ö. Kovács (ur.). *The Sovietization of Rural Hungary, 1945–1980. Subjugation in the Name of Equality*. London: Routledge, 2023.
- Czabańska-Rosada, Małgorzata in Adam Czabański. *The Self-immolation of Oskar Brüsewitz Compared to Other Suicides Committed as a Political Protest*. Berlin: Peter Lang, 2017.
- Čander, Mitja. «Maškarada.» V: Gašper Troha (ur.). *Literarni modernizem v 'svinčenih letih'*, 150–69. Ljubljana: Študentska založba – Društvo Slovenska matica, 2008.
- Čar, Aleš in Mitja Čander. Jaz sem kritik iz Beckettove in Rodetove kante. *dnevnik.si*. Pridobljeno 4. 6. 2006. <https://www.dnevnik.si/210090>.

- Čeč, Dragica. Starostniki na podeželju v 19. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino* 64, št. 1, 2024, 142–60.
- Černý, Luděk. *Sebevražednost dětí a mladistvých se zvláštním zaměřením na preventivní opatření*. Praha: Avicenum zdravotnicke nakladatelství, 1970.
- Čhartišvili, Grigorij. *Pisatelj in samomor*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura, 2017.
- Čuček, Filip. Vojaški samomori v Avstriji od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne (z nekaj slovenskimi primeri). *Prispevki za novejšo zgodovino* 63, št. 3, 2023, 117–34.
- Debenjak, Božidar. Nacionalnost in represija. *Anthropos* 1, št. 1–2, 1969, 115–18.
- Dedijer, Vladimir J. O partizanskem samožrtvovanju i herojskom samoubistvu. *Glas SANU: Odeljenje istorijskih nauka* 3, št. 338, 1983, 219–81.
- Dedijer, Vladimir. *Dnevnik 1941–1944: treća knjiga, od 10. novembra 1943 do 7. novembra 1944*. Rijeka: GRO Liburnija, 1981.
- Dedijer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* 2. Rijeka: Liburnija, Zagreb: Mladost, 1981.
- Dević, Nemanja. *Za partiju i Tita: partizanski pokret u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Službeni glasnik, Institut za savremenu istoriju, 2021.
- Dokl, Slavko. Prizadevni novomeški jamarji. *Delo* 23, 30. 1. 1981, št. 23, 24.
- Dolgan, Marjan. Ljubljana kot socialni in literarni prostor slovenskih književnikov. *Primerjalna književnost* 35, št. 3, 2012, 345.
- Dornik Šubelj, Ljuba. Aleš Kermauner, sin Dušana Kermavnerja v dokumentih Arhiva Republike Slovenije. V: Jurij Perovšek in Aleksander Žižek (ur.). *Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja 1903–1975. Med politiko in zgodovino*, 81–87. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2005.
- Douglas, Jack. *The Social Meanings of Suicide*. Princeton: Princeton University Press, 1967.
- Drnovšek, Marjan. Vzroki za izseljevanje Slovencev v zadnjih dveh stoletjih. *Drevesa* 8, št. 3, 2002, 10–13.
- Durkheim, Émile. *Suicide: A Study in Sociology*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2005.
- Durkheim, Émile. *Suicide: A Study in Sociology*. London, New York: Routledge, 2002.

- Dorđević, Bora. Oče da se očepe. *Duga: ilustrovani list* 9. 12. 1989, št. 412, 4.
- Eser, Albin. Zum „Recht des Sterbens.“ Einige grundsätzliche Überlegungen. V: Paul Fritsche (ur.). *Das Recht auf einen menschenwürdigen Tod?*, 21–42. Heidelberg: Müller, 1977.
- Felber, Werner, Peter Winiecki, Waldtraut Caspar in Thomas Simmich. “Old-Age Suicide in 40 Years Former GDR.” V: Klaus Böhme (ur.). *Suicidal Behaviour*, 146–50. Regensburg: S. Roderer, 1993.
- Felber, Werner in Peter Winiecki. Suizide in der ehemaligen DDR zwischen 1961 und 1989 – bisher unveröffentlichtes Material zur altersbezogenen Suizidalität. *Suizidprophylaxe* 2, 1998, 42–49.
- Felber, Werner. Das Suizidtabu in der ehemaligen DDR – Notizen, Erscheinungsformen, Auswirkungen, Gründe. V: Paul Götze in Michael Mohr (ur.). *Psychiatrie und Gesellschaft im Wandel*, 147–63. Regensburg: S. Roderer Verlag, 1992.
- Fornezzi, Tone. Klub samomorilcev, da ali ne. *Tedenska Tribuna* 6, 19. 6. 1968, št. 25, 3.
- Fullbrook, Mary. *Dissonant lives: generations and violence through the German dictatorships, Volume 2: Nazism through communism*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2017.
- Fulbrook, Mary. *The People's State: East German Society from Hitler to Honecker*. New Haven: Yale University Press, 2005.
- Fürst, Juliane. Introduction. To Drop or Not to Drop?. V: Juliane Fürst in Josie McLellan (ur.). *Dropping Out of Socialism. The Creation of Alternative Spheres in the Soviet Bloc*, 1–20. Lanham: MD: Lexington Books, 2017.
- Gabrič, Aleš. Greh in kazen. V: Nela Malečkar idr. (ur.). *Vitomil Zupan, Važno je priti na grič: življenje in delo Vitomila Zupana 1914–1987*, 260–76. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2014.
- Gabrič, Aleš. *V senci politike, Opozicija komunistični oblasti v Sloveniji po letu 1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2019.
- Gabrič, Aleš. Zaostrenost mednarodnih odnosov. V: Jasna Fischer idr. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 1165–74. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Gala, Aleksander. *Ogenjca: tragedija partizanskih ranjencev*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1977.
- Gates, Barbara. *Victorian Suicide. Mad Crimes and Sad Histories*. Princeton: Princeton University Press, 1988.
- Gerčar, Janez. *Begunje: priča narodovega trpljenja*. Ljubljana: Založba Borec, 1969.

- Gestrin, Ferdo, Miro Luštek, Metod Mikuž in Edo Turnher (ur.). *Pomniki naše revolucije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1961.
- Gottlieb, Julie V. Munich and the Masses: Emotional Inflammation, Mental Health and Shame in Britain During the September Crisis. V: Julie V. Gottlieb, Daniel Hucker in Richard Toye (ur.). *The Munich Crisis, Politics and the People. International, Transnational and Comparative Perspectives*, 192–212. Manchester: Manchester University Press, 2021.
- Gottlieb, Julie V. An Epidemic of Nervous Breakdowns and Crisis Suicides in Britain's War of Nerves, 1938–1940. *The Historical Journal* 68, št. 1, 2024, 1–24.
- Govekar, Fran. Nad prepadom. *Slovan* 3, št. 2, 1905, 44–50.
- Grabeljšek, Karel. *Bolečina*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1973.
- Grabeljšek, Karel. Dva sta ostala. *Borec* 15, št. 3, 1964, 129–40.
- Gračner, Jure, Asja Flamiš, Adelisa Huskić in Vita Poštuvan. Media Coverage of Suicidal Behaviour in the Context of Slovenian Independence. *Prispevki za novejšo zgodovino* 64, št. 2, 2004, 292–312.
- Grafenauer, Niko. »Oblike slovenskega samomora.« V: Anton Dolenc (ur.) *Samomor na Slovenskem. Medicinsko izvedenstvo*, 271–90. Ljubljana: Medicinski razgledi, 1990.
- Grafenauer, Niko. Oblike slovenskega samomora, *Nova revija* 6, št. 57, 1987, 229–32.
- Grashoff, Udo. Driven into Suicide by the Communist Regime of the German Democratic Republic? On the Persistence of a Distorted Perspective. *Central European History* 52, št. 2, 2019, 310–32.
- Grashoff, Udo. Tabu als Handlungsraum. Die suizidstatistik der DDR. V: Nina Kreibitz, Thomas Macho in Moisés Prieto (ur.). *Ordnungen des Todes*, 253–72. Bielefeld: Transcript Verlag, 2023.
- Grgič, Silvo. *Zločini okupatorjevih sodelavcev: knjiga 1*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1995.
- Guček, Milan. Romansirana zgodovina – da ali ne?. *Borec* 37, št. 10–11, 1985, 575–77.
- Guštin, Damijan. *Za zapahi: prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945*. Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino, 2006.
- Halbwachs, Maurice. *The Causes of Suicide*. New York: Free Press, 1978.
- Haránková, Olga. *Sebevraždenost seniorů*. Praha: Univerzita Karlova, 2021.

- Hawkins, Mike. »Durkheim's Sociology and Theories of Degeneration,« *Economy and Society* 28, št. 1, 1999, 128–32.
- Inkret, Andrej. Ahac. V: Andrej Koritnik (ur.). *Ahac, knjiga o Dušanu Pirjevcu*, 233–83. Ljubljana: Beletrina, 2021.
- Inkret, Andrej. Jože Brejc – Franček alias Jože Javoršek ali spregledano poglavje iz Kocbekove biografije. *Sodobnost* 75, št. 12, 2011, 1596–605.
- Isaković, Radoslav. *Kosovelova brigada*. Ljubljana: Odbor Kosovelove brigade, Partizanska knjiga, 1973.
- Jakopič, Albert (ur.). *Vodnik po partizanskih poteh*. Ljubljana: Borec, 1978.
- Jan, Ivan. *Okrogelska jama*. Ljubljana: ČZDO Komunist, TOZD Komunist, 1982.
- Jarc, Miran. Odgnali so nas iz Maribora – april 1941. *Borec* 42, št. 8–9, 1990, 755–57.
- Javoršek, Jože. *Kako je mogoče*. Maribor: Založba Obzorja, 1978, 1969.
- Javoršek, Jože. *Nevarna razmerja*. Maribor: Založba Obzorja, 1978.
- Jerič, Vid. Samo dva sva se prebila. *Borec* 18, št. 1, 1967, 41–44.
- Jevrić, Nebojša. Povratna karta za Lajbah. Alpe-Albanija, podvučeno žutom. *Duga: ilustrovani list*, št. 412, 9. 12. 1989, 9.
- Jeznik, Katja, Robi Kroflič in Petra Štirn-Janota. O vzgojnih pristopih med permisijo in otrokocentričnostjo. V: Tamara Narat in Urban Boljka (ur.). *Generaciji navidezne svobode: otroci in starši v sodobni družbi*, 151–77. Ljubljana: Sophia, 2017.
- Juvan, Marko. Slovenski kulturni sindrom v nacionalni in primerjalni literarni vedi. *Slavistična revija* 56, št. 1, 2008, 1–17.
- Kačavenda, Petar in Dušan Živković (ur.). *Narodni heroji Jugoslavije: A–M in N–Ž*. Beograd: Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Tito-grad: Pobjeda, 1982.
- Kardelj, Edvard. *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957.
- Karge, Hajke. *Sečanje u kamenu – okamenjeno sečanje?*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2013.
- Kavčič, Bojan. Bolj strašna noč. *Delo* 23, 29. 12. 1981, št. 301, 7.
- Kermauner, Taras. Marsikako je mogoče. *Naši razgledi* 18, 5. 9. 1969, št. 17, 504–05; 19. 9. 1969, št. 18, 536–37.
- Kermauner, Taras. *Med prijatelji, med sovražniki*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1986.

- Kerševan, Marko. Razmišljanje o sociološkem ozadju samomorilnosti na Slovenskem. V: Anton Dolenc (ur.). *Samomor na Slovenskem. Samomor na Slovenskem. Medicinsko izvedenstvo*, 183–87. Ljubljana: Medicinski razgledi, 1990.
- Kidrič, Boris. Junakom borbe naj slede junaki dela. V: Boris Kidrič. *Zbrano delo, II. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1978.
- Klajn, Hugo. *Ratna neuroza Jugoslovena*. Beograd: Sanitetska uprava JNA, 1955.
- Klasić, Hrvoje. Leto 1968: Jugoslavija in študentske demonstracije. V: Miljana Cunta (ur.). *V iskanju svobode. Leto 1968 in njegova dediščina*, 31–44. Ljubljana: Beletrina, 2018.
- Kmecl, Matjaž. *Slovenska postna premissljevanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1987.
- Kocbek, Edvard. *Partizanski dnevnik: prva knjiga*. Ljubljana: Sanje, 2022.
- Kocbek, Edvard. *Tovarišija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1949.
- Kosovel, Srečko. *Izbrane pesmi*, ur. Matevž Kos. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
- Kostnapfel, Janko. Samomorilnost starostnikov v luči agresivnosti. V: Anton Dolenc (ur.). *Samomor na Slovenskem. Medicinsko izvedenstvo*, 237–48. Ljubljana: Medicinski razgledi, 1990.
- Kostnapfel, Janko. Herojski samomor – da ali ne?. *Isis: glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 15, št. 3, 2006, 56–58.
- Kostnapfel, Janko. *Jutro poldan večer: izbrani spisi*. Ljubljana: Unigraf, 1997.
- Kostnapfel, Janko. *Srečanja*. Radovljica: Didakta, 2010.
- Kostnapfel, Janko. *Z vojno po vojni*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1994.
- Kostnapfel, Janko. *Zakaj vojna*. Ljubljana: Unigraf, 2007.
- Košnjek, J. Umetnikovo doživetje dražgoške bitke. *Glas* 29, 13. 2. 1976, št. 12, 5.
- Košljandić, Velimir. Incidenca samomora v severni Primorski od 1972. do 1986. leta. V: Anton Dolenc (ur.). *Samomor na Slovenskem. Medicinsko izvedenstvo*, 84–90. Ljubljana: Medicinski razgledi, 1990.
- Kristan, Pavle. Leta, ki so pretresla svet in oblikovala generacijo: Za živ socializem. V: Darko Štrajn, Lado Planko, Goranka Kreačič in Cvetka Hedžet Tóth (ur.). *1968: Čas upora, upanja in domišljije* –

- Zgodbe študentskega gibanja 1964–1974*, 251–71. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2020.
- Kukman, Duško. Na Štajerskem je bila trda. *Borec* 1, št. 3, 1949, 27–29.
- Lebar, Ivanka. Časi so minili, ostali so spomini. *Borec* 19, št. 4, 1968, 368–70.
- Leidinger, Hannes. Die Selbstmordepidemie. Zur Zunahme von Suizidfällen in der Zwischenkriegszeit, Wolfgang Kos (ur.). *Kampf um die Stadt*. Wien: Wien Museum und Czernin Verlags, 2010, 215–19.
- Leskošek, Franc. Ekonomska revščina in samomor. *Zdravstveno varstvo* 35, št. 1–2, 1996, 7–13.
- Leskošek, Franc. Sociološki vidiki samomorilnosti v Sloveniji. *Zdravstveno varstvo* 40, št. 1–2, 2001, 41–50.
- Lučić-Todosić, Ivana. Heroizam u likovima Narodnih heroja: potrošeni simbolički kapital naroda Jugoslavije?. *Etnoantropološki problemi* 14, št. 4, 2019, 1221–46.
- Lučić-Todosić, Ivana. Telo kao izvor značenja u kulturi sećanja: reputaciono preduzetništvo likova jugoslovenskih narodnih heroja. *Etnoantropološki problemi* 15, št. 4, 2020, 1153–84.
- Luthar, Oto, Marta Verginella in Urška Strle. *Užaljeno maščevanje: spomin na italijanska fašistična taborišča*. Ljubljana: Založba ZRC, 2023.
- Maher, Neva. Povezanost med značilnostmi samomorilnih oseb in družbeno-ekonomskimi karakteristikami. V: Lev Milčinski (ur.). *Samomor in Slovenci*, 259–76. Ljubljana: SAZU, Univerzitetna psihiatrična klinika v Ljubljani, 1983.
- Makarovič, Marija. Prispevek etnologije k razpravi o samomorilnosti v Sloveniji. V: Lev Milčinski (ur.). *Samomor in Slovenci*, 218–24. Ljubljana: SAZU, Univerzitetna psihiatrična klinika v Ljubljani, 1983.
- Martelanc, Vladimir. *Članki in pisma*, ur. Ravel Kodrič in Amelia Kraigher. Ljubljana: Založba *cf, 2023.
- Marušič, Andrej in Maja Zorko. Slovenski samomor skozi prostor in čas. V: Andrej Marušič in Saška Roškar (ur.). *Slovenija s samomorom ali brez*, 10–20. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 2004.
- Masaryk, Tomáš G. *Suicide and the Meaning of Civilization*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1970.
- Merrick, Jeffrey. Death and Life in the Archives: Patterns of and Attitudes to Suicide in Eighteenth-Century. V: John Weaver in David

- Wright (ur.). *Histories of Suicide. International Perspectives on Self-Destruction in the Modern World*, 73–90. Toronto: University of Toronto Press, 2009.
- Michelsen, Nicholas. *Politics and suicide. The philosophy of political selfdestruction*. London: Routledge, 2016.
- Miladinović, Milan M. *Moralni lik članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije u NOR-u i revoluciji*. Beograd: samozaložba, 1972.
- Miladinović, Milan M. *Osnovna moralna svojstva komunista*. Subotica: Radnički univerzitet, 1973.
- Miladinović, Milan M. *Osnovne moralne vrednosti socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941–1945*. Leskovac: s.n., 1980.
- Milčinski, Lev. Samomor in samomorilni poskus. V: Ljubo Bavcon, Miloš Kobal, Lev Milčinski, Katja Vodopivec in Boris Uderman (ur.). *Socialna patologija*, 180–213. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- Milčinski, Lev. Smrt Ivana Hribarja. V: Mira Virant-Jaklič in Tamara Jeraj. *Samomor in samomorilni poskus v Sloveniji v letu 1996*, 18–20. Ljubljana: Psihiatrična klinika, Center za izvenbolnišnično psihiatrijo, 1998.
- Milčinski, Lev. *Samomor in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1985.
- Miller, Nick. *The Nonconformists, Culture, Politics and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944–1991*. Budapest, New York: CEU Press, 2007.
- Moksony, Ferenc. Victims of Change or Victims of Backwardness? Suicide in Rural Hungary. V: György Lengyel in Zsolt Rostoványi, (ur.). *The Small Transformation. Society, Economy and Politics in Hungary and the New European Architecture*, 366–76. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2001.
- Moore, Charles. *A Full Inquiry into the Subject of Suicide To Which are Added Two Treatises on Duelling and Gaming*. London: J F & C Rivington, 1790.
- Morselli, Enrico (Henry). *Suicide: An Essay on Comparative Moral Statistics*. New York: Arno Press, 1975.
- Musek, Janek. Psihološke prvine narodne identitete in analiza slovenske samopodobe. V: *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*, 174–203. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997.

- Musek, Janek. *Psihološki portret Slovencev*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.
- Novak, Boris A. Govorilne ure pri profesorju Pirjevcu. V: Andrej Koritnik (ur.). *Ahac, knjiga o Dušanu Pirjevcu*, 354–439. Ljubljana: Beletrina, 2021.
- Novak, Drago, Ivo Orešnik in Herman Šticl. *Pomniki NOB v Slovenskih goricah in Prekmurju*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1985.
- Omerza, Igor. *Edvard Kocbek, Osebni dosje št. 584*. Ljubljana: Karantanja, 2010.
- Omerza, Igor. *Veliki in dolgi pohod Nove revije*. Celovec: Mohorjeva, 2015.
- Overy, Richard. *The Morbid Age: Britain Between the Wars*. London: Allen Lane, 2009.
- Pagon, Andrej – Ogarev. Okupatorjev zločin v Brdi nad Gornjo Kanomljo. *Borec* 22, št. 5, 1970, 440–45.
- Pagon, Andrej – Ogarev. Ranjen. *Borec* 20, št. 1, 1969, 58–62.
- Pahljina, Cvijeta. Klic v duševni stiski – Celje (dveletne izkušnje). V: Anton Dolenc (ur.). *Samomor na Slovenskem. Medicinsko izvedenstvo*, 233–36. Ljubljana: Medicinski razgledi, 1990.
- Pahljina, Cvijeta. Samomori v celjski regiji s posebnim ozirom na občino Šentjur. V: Anton Dolenc (ur.). *Samomor na Slovenskem. Medicinsko izvedenstvo*. 67–83. Ljubljana: Medicinski razgledi, 1990.
- Pavlin, Mile. Zgodilo se je ... *Borec* 6, št. 5–6, 1954, 213–17.
- Perica, Vjekoslav. Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma: proturječja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije. V: Olga Manojlović Pintar (ur.). *Tito – viđenja i tumačenja: zbornik radova*. 582–97. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije, 2011.
- Perica, Vjekoslav. Kult narodnih heroja i patriotska mitologija titoizma. V: *Mitovi epohe socijalizma*, 93–129. Novi Sad: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Sremska Kamenica: Fakultet za evropske pravno-političke studije, 2010.
- Perissinotto, Matteo. "In a moment of supreme discomfort." An Analysis of Female Suicides Through the Press in Trieste in the Post-war Transition (1918–1922). *Prispevki za novejšo zgodovino* 64, št. 2, 2024, 119–36.
- Petrović, Slobodan. *Sedam sekretara SKOJ-a*. Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad, 1979.

- Pirc, Bojan in Ivo Pirc. *Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935*. Ljubljana: Higijenski zavod, 1937.
- Pirc, Bojan. V zadnji minuti ... V: *Zdravje: priloga Prerodu* 16, št. 7, 1940, 73–75.
- Puhar, Alenka. Kako se je tovarišija spremenila v črno sluzasto mavrico. *Pogledi*, 15. 10. 2014. <https://pogledi.delo.si/mnenja/ka-ko-se-je-tovarisija-spremenila-v-crno-sluzasto-mavrico>.
- Puhar, Alenka. Kriminalna kariera Vitomila Zupana. V: Nela Malečkar idr. (ur.). *Vitomil Zupan, Važno je priti na grič: življenje in delo Vitomila Zupana 1914–1987*, 235–57. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2014.
- Puhar, Alenka. *Slovenski avtoportret 1918–1991*. Ljubljana: Nova revija, 1992.
- Ramšak, Jure. *(Samo)upravljanje intelekta. Družbena kritika v pozno-socialistični Sloveniji*. Ljubljana: Modrijan, 2019.
- Ratej, Mateja. *Rožengrunt. Žensko nasilje v štajerskih kočarskih družinah med svetovnim vojnima*. Ljubljana: Beletrina, 2023.
- Ratej, Mateja. *Vojna po vojni. Štajerske družine v dvajsetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2016.
- Ravbar, Jože – Jošt. S prvoborci kamniškega bataljona. *Borec* 22, št. 3, 1970, 248–54.
- Remec, Meta. 'Vojak naj bo!': nastanek in razkroj podobe popolnega vojaka v času prve svetovne vojne. *Zgodovina za vse* 27, št. 2, 2020, 5–24.
- Remec, Meta. Epidemija samomorov?. Odmevi na naraščanje stopnje samomorilnosti na Slovenskem v 19. in 20. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino* 63, št. 1, 2023, 8–41.
- Remec, Meta. *Podrgni, očedi, živali otrebi. Higiiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Remec, Meta. Silent Witnesses: Micro-Historical Perspectives on Suicide in the Court Records of the First Half of the 20th Century. *Prispevki za novejšo zgodovino* 64, št. 2, 2024, 152–86.
- Remec, Meta. Traitors, cowards, martyrs, heroes: youth suicide as a socio-historical phenomenon in the 1960s Slovenia. *Studia Historica Slovenica* 23, št. 1, 2023, 203–38.
- Remec, Meta. Začetki pokojninskega zavarovanja kmetov: od preužitka do zakona o pokojninskem in invalidskem zavarovanju. V: Mojca Šorn (ur.). *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, 77–104. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.

- Repe, Božo. Regional differences, slovene national identity, and the foundation of the slovene state. *Slovene Studies* 30, št. 2, 2008, 255–63.
- Riemer, Jeffrey W. Durkheim's 'Heroic Suicide' in Military Combat. *Armed Forces & Society* 25, št. 1, 1998, 103–20.
- Roškar, Saška, Matej Vinko in Nuša Konec Juričič. Samomorilno vedenje v populaciji – prikaz stanja, trendov in značilnosti po svetu in v Sloveniji. V: Saška Roškar in Alja Videtič Paska (ur.). *Samomor v Sloveniji in po svetu. Opredelitev, raziskovanje, preprečevanje in obravnava*, 63–76. Ljubljana: Nacionalni inštitut za javno zdravje, 2021.
- Rožanc, Marjan. *Svoboda in narod, dnevniški zapiski*. Maribor: Založba Obzorja, 1986.
- Rožanc, Marjan. Umreti lepo. V: Tone Partljič (ur.). *Slovenski narod in kultura*, 78–87. Ljubljana: Društvo slovenskih pisateljev, 1985.
- Rutar, Miloš. *Sodelovati in zmagati: slovenski športniki v NOB*. Ljubljana: Borec, 1986.
- Růžička, Ladislav. *Sebevražednost v Československu z hlediska demografického a sociologického*. Praha: Academia, 1968.
- Savelli, Mat. Socialism, Society, and the Struggle Against Mental Illness: Preventative Psychiatry in Post-war Yugoslavia. V: Despo Kritsotaki, Vicky Long in Matthew Smith (ur.). *Preventing Mental Illness Past, Present and Future*, 87–109. Palgrave Macmillan, 2019.
- Sekulić, Zoran. Uhapšana je Jugoslavija. *Duga: ilustrirani list*, 9. 12. 1989, št. 412, 6.
- Shore, Marci. (The end of) Communism as a Generational History: Some Thoughts on Czechoslovakia and Poland. *Contemporary European History* 18, št. 3, 2009, 303–29.
- Silkenat, David. *Moments of Despair. Suicide, Divorce, & Debt in Civil War era North Carolina*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2011.
- Smiljanić, Ivan. "We ourselves proudly chose death." The Concept of Heroic Partisan Suicide in Slovenia in the Yugoslav Context. *Prispevki za novejšo zgodovino* 64, št. 2, 2024, 187–224.
- Smiljanić, Ivan. »Konkurzi, samomor, žalosten je pogled na trgovsko polje.« Gospodarski polom kot vzrok za samomor na Slovenskem pod Avstro-Ogrsko in prvo Jugoslavijo. *Prispevki za novejšo zgodovino* 63, št. 1, 2023, 42–66.
- Sontag, Susan. *AIDS and Its Metaphors*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1989.

- Sontag, Susan. *Illness as Metaphor*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1978.
- Spaskovska, Ljubica. *The last Yugoslav generation: the rethinking of youth politics and cultures in late socialism*. Manchester: Manchester University Press, 2020.
- Stanonik, Marija. Poezija konteksta II: 'Na tleh leže slovenstva stebri stari'. *Borec* 45, št. 8–10, 1993, 871–1179.
- Strmčnik, Marjana. *Javne reprezentacije narodnih herojev Jugoslavije v Sloveniji: doktorska disertacija*. Ljubljana: samozaložba, 2018.
- Studen, Andrej. *Rabljev zamah: k zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2004.
- Šalehar, Marjana. Samomori mladostnikov. V: Anton Dolenc (ur.) *Samomor na Slovenskem. Medicinsko izvedenstvo*, 227–32. Ljubljana: Medicinski razgledi, 1990.
- Širok, Kaja. Iz juga na sever. Migracije v Slovenijo v povezavi izgradnje urbanih okolij: primer Nove Gorice. V: Zdenko Čepič (ur.). *Slovenija v Jugoslaviji*, 201–12. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Škodrić, Ljubinka. *Žena u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Beograd: Arhipelag, Institut za savremenu istoriju, 2020.
- Špur, Katja. Ofenziva (iz zapiskov L. Grada – Kijca). *Borec* 19, št. 2, 1968, 97–111.
- Tančič Grum, Alenka in Saška Roškar. Opredelevitev samomora in z njim povezanih pojmov.« V: Saška Roškar in Alja Videtič Paska (ur.). *Samomor v Sloveniji in po svetu. Opredelevitev, raziskovanje, preprečevanje in obravnava*, 21–35. Ljubljana: Nacionalni inštitut za javno zdravje, 2021.
- Taškar, Jana. Dan D in potem. *Delo* 33, 26. 6. 1991, št. 148, 1.
- Tekavčič Grad, Onja. »Zgodovina suicidologije na Slovenskem.« V: Saška Roškar in Alja Videtič Paska (ur.). *Samomor v Sloveniji in po svetu. Opredelevitev, raziskovanje, preprečevanje in obravnava*, 37–51. Ljubljana: Nacionalni inštitut za javno zdravje, 2021.
- Tinková, Daniela. *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*. Praha: Argo, 2004.
- Tinková, Daniela. The suicide, his body and his soul in the age of reason. Remarks on the transformation of the conception of „crime“ and on the process of „depenalization“. *Opera Historica* 9, št. 1, 2001, 295–324.

- Trencsényi, Balázs, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabrijelčič, Maria Falina, Mónika Baár in Maciej Janowski (ur.). *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume II. Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond, Pt. 1. 1918–1968*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Trencsényi, Balázs, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabrijelčič, Maria Falina, Mónika Baár in Maciej Janowski (ur.). *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Vol. 2, Negotiating modernity in the short twentieth century and beyond. Pt. 2, 1918–1968*. New York: Oxford University Press, 2018.
- Troha, Gašper. Družbena vloga literarnega modernizma v slovenski dramatikii. V: Gašper Troha (ur.). *Literarni modernizem v »svinčevih letih*, 6–15. Ljubljana: Študentska založba: Društvo Slovenska matica, 2008.
- Trstenjak, Anton. *Misli o slovenskem človeku*. Ljubljana: Mihelač, 1992.
- Trstenjak, Anton. Okvirne dileme v etiologiji samomora. V: Lev Milčinski (ur.). *Samomor in Slovenci*, 251–58. Ljubljana: SAZU, Univerzitetna psihiatrična klinika v Ljubljani, 1983.
- Veranič Žmuc, Lea in Marko Pišljar. Posebnosti samomorilnega vedenja starejših. V: Saška Roškar in Alja Videtič Paska (ur.). *Samomor v Sloveniji in po svetu. Opredelitev, raziskovanje, preprečevanje in obravnavo*, 393–404. Ljubljana: Nacionalni inštitut za javno zdravje, 2021.
- Vidmar, Josip. Kritika – Edvard Kocbek: Strah in pogum. *Novi svet* 7, št. 1, 1952, 78–85.
- Vodopivec, Peter. Profesorjev dosje. V: Andrej Koritnik (ur.). *Ahac, knjiga o Dušanu Pirjevcu*, 322–53. Ljubljana: Beletrina, 2021.
- Vojinović, Aleksandar. *Hotel Park*. Ljubljana: Zavod Borec, 1961.
- von den Driesch, Ellen. *Unter Verschluss: Eine Geschichte des Suizids in der DDR 1952–1990*. Campus Verlag, Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2021.
- Voráček, František. *Možnost života*. Praha: Naše vojsko, 1967.
- Warren, Robert Penn. *Legacy of the Civil War*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1983.
- Watzka, Carlos. Modernisierung und Selbsttötung in Österreich. Einige Daten zur Sozialgeschichte und Thesen zur Sozialtheorie des Suizids. *Virus: Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin* 7, št. 1, 2008, 147–67.

- Weis, Kurt. Der Eigennutz des Sisyphos – zur Soziologie der Selbstmordverhütung. V: Albin Eser (ur.). *Suizid und Euthanasie als human- und sozialwissenschaftliches Problem*, 180–93. Stuttgart: Enke Verlag, 1976.
- Williams, Glanville. *The sanctity of life and the criminal law*. New York: Alfred A. Knopf, 1957.
- Zadravec Šedivy, Nuša, Polonca Borko, Vanja Gomboc in Vita Poštuvan. Media Portrayals of Suicide's Risk and Protective Factors in Slovenia (1959–1999). *Prispevki za novejšo zgodovino* 64, št. 2, 2024, 249–70.
- Zajc, Marko. Samoumeščanje slovenskih intelektualcev v simbolno geografijo Evrope v osemdesetih letih. *Annales. Series historia et sociologia* 27, št. 4, 2017, 769–76.
- Zajc, Marko. Suicide as a Slovenian Metaphor: on the Intellectual History of Suicide as a Metaphor in Socialist Slovenia. *Prispevki za novejšo zgodovino* 64, št. 2, 2024, 225–48.
- Zalokar, Alojz. *O ljudskem zdravju: poglavja iz socijalne medicine*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1918.
- Zoran, Ivan. Prvi dokazi iz Beceletove jame. *Dolenjski list* 16, 13. 5. 1965, št. 19, 21.
- Žerdin, Feri. Rentabilnost našega samomora. *Tedenska Tribuna* 16, 29. 5. 1968, št. 22, 3.
- Žerdin, Feri. Samomorilci so med nami. *Tedenska Tribuna* 15, 8. 2. 1967, št. 5, 4.
- Župančič, Oton. Adamič in Slovenstvo. *Ljubljanski zvon* 52, št. 8, 1932, 513–20.

Objavljeni viri

- Bratassević, Eduard. Die Selbstmorde in Oesterreich 1873–1877 in Vergleichung zu jenen in Preussen, England, Russland und Italien. *Statistische Monatsschrift* 4 (1878): 429, 430.
- Platter, Julius. Ueber den Selbstmord in Oesterreich. *Statistische Monatsschrift* 2 (1876): 100.
- RTV 365. Črno na belem – 25 let Nove revije, dokumentarna oddaja. Pridobljeno 23. 6. 2024. <https://365.rtvsl.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-izobrazevalni-program/4708640>.
- Statistički godišnjak*. Beograd: Opšta državna statistika, 1929–40.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knjiga 20: borbe u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1965.

IMENSKO KAZALO

A

Adamič, Louis 23, 44, 176
Adamović, Vladimir 80, 162
Ambrožič, Lado 64, 162
Anderson, Olive 43, 162
Antić, Ana 97, 162
Antoličič, Gregor 22, 162

B

Baár, Mónika 42, 175
Bailey, Victor 21, 43, 162
Bálint, Lajos 29, 162
Barbagli, Marzio 23, 26, 163
Baumann, Ursula 40
Bavcon, Ljubo 170
Bavec, Franjo 64, 163
Bernard, Jakob 58, 91
Bizjak, Branko 61
Bizjak, Brigita 61
Bizjak, Emil 61
Bizjak, Ivana 61
Bizjak, Slavko 61
Bizjak, Štefan 61
Blake, Joseph A. 52, 163
Böhme, Klaus 165
Boljka, Urban 167
Bonač, Ivo 24, 163
Bor, Matej 114, 163
Borko, Polonca 49, 176
Bourke, Joanna 9, 41, 163
Brajović, Boško 69, 163
Bratassević, Eduard 21, 26, 176
Brejc, Jože (gl. Javoršek, Jože)
Brejc, Svit 112, 115, 107, 108,
144, 157

Breuilly, John 129, 163

Broz, Josip – Tito 55, 65, 66, 68,
74, 77, 79, 80, 82, 89, 110, 163,
164, 171

Broz, Branko 68, 163

Brubaker, Rogers 130, 163

Brüsewitz, Oskar 34, 163

Budna Kodrič, Nataša 56, 64,
75, 163

Butor, Michel 115

C

Cankar, Ivan 123, 124

Casant, Judith 43, 163

Caspar, Waldtraut 165

Coburn, Jon 34, 163

Csikós, Gábor 44, 163

Cunta, Miljana 168

Czabańska-Rosada, Małgorzata
34, 163

Czabański, Adam 34, 163

Č

Čander, Mitja 39, 121

Čar, Aleš 121, 163

Čeč, Dragica 43, 164

Čepič, Zdenko 174

Čepon, Marija – Mimica 62,
63, 95

Černý, Luděk 37, 164

Čhartišvili, Grigorij 22, 43, 164

Čuček, Filip 23, 164

D

Debenjak, Božidar 48, 116,
118, 164

Dedijer, Borivoj (Borivoje) 107, 144, 157

Dedijer, Vladimir 54, 56, 66, 68–70, 75, 76, 80–86, 95, 108, 164

Dević, Nemanja 55, 65, 66, 74, 89, 164

Dežman, Jože 56, 64, 75, 163

Dokl, Slavko 94, 164

Dolenc, Anton 166, 168, 171, 174

Dolgan, Marjan 111, 164

Dolničar, Vladimir 58, 91

Dornik Šubelj, Ljuba 108, 109, 114, 164

Douglas, Jack 43, 164

Drašković, Milorad 65

Drnovšek, Marjan 44, 164

Družina, Andreana – Olga 81

Durkheim, Emile 20, 21, 26, 34, 52, 119, 141, 154, 164, 167, 173

Džamonja, Dušan 82

Đ

Dorđević, Bora 33, 165

E

Eser, Albin 31, 165, 176

Empedokel 123

F

Falina, Maria 42, 175

Felber, Werner 34, 35, 40, 165

Filipović, Stjepan (Stevan) 90

Flamiš, Asja 47, 166

Fornezzi, Tone 109, 165

Fritsche, Paul 165

Fritz, Ervin 119

Fulbrook, Mary 32, 34, 37, 39, 165

Fürst, Juliane 39, 165

G

Gabrič, Aleš 110, 111, 123, 165

Gala, Aleksander – Peter 62, 63, 73, 95, 165

Gates, Barbara 22, 165

Gerčar, Janez 60, 165

Gestrin, Ferdo 57–59, 62, 63, 166

Goebbels, Joseph 83

Gomboc, Vanja 49, 176

Goričar, Jože 116

Gottlieb, Julie V. 24, 35, 166

Götze, Paul 165

Govekar, Fran 105, 106, 166

Grabeljšek, Karel 71, 72, 96, 166

Gračner, Jure 47, 166

Grafenauer, Niko 21, 34, 41, 123–26, 128, 130, 133, 145, 157, 158, 166

Grashoff, Udo 24, 34, 35, 40, 166

Gregorčič, Jože – Gorenjc 64, 91

Grgič, Silvo 54, 58, 66, 166

Guček, Milan 96, 166

Guštin, Damijan 59, 166

H

Halbwachs, Maurice 29, 166

Haránková, Olga 40, 166

Hawkins, Mike 20, 21, 167

Hedžet Tóth, Cvetka 168

Helbich, Marco 43, 163

Herz, Alice 163

Hitler, Adolf 83, 165
Hohkraut, Lojze 58, 91, 94
Hölderlin, Friedrich 123, 124
Honecker, Erich 165
Horváth, Krisztián Gergely 44, 163
Hribar, Ivan 25, 127, 170
Hribar, Tine 120
Hucker, Daniel 166
Huskić, Adelisa 47, 166

I

Iljič Uljanov, Vladimir – Lenin 79
Inkret, Andrej 111, 114, 167
Isaković, Radoslav 61, 167

J

Jakopič, Albert 57–62, 64, 94, 167
Jan, Ivan 62, 167
Janežič, Vida 63, 91
Janowski, Maciej 42, 175
Janša, Janez 48
Jarc, Miran 55, 167
Javoršek, Jože 31, 32, 34, 38, 73, 104, 108, 110–16, 127–30, 133, 144, 145, 157, 158, 167
Jeraj, Tamara 170
Jereb, Dušan – Štefan 64, 91
Jerič, Vid 69, 70, 167
Jevrić, Nebojša 33, 167
Jeznik, Katja 37, 167
Jurečko, Ivan 162
Juvan, Marko 121, 167

K

Kačavenda, Petar 57–59, 62–64, 90, 167
Kapamadžija, Borislav 80
Karađorđević, Aleksander I. 88
Kardelj, Borut 108
Kardelj, Edvard 68, 108, 120, 128, 167
Karge, Heike 87, 167
Kavčič, Bojan 95, 167
Kavčič, Stane 111
Kermauner, Taras 113, 114, 121, 145, 157, 167
Kermavner (Kermauner), Aleš 107–09, 113, 114, 121, 144, 157, 164
Kermavner, Dušan 108, 164
Kerševan, Marko 31, 116, 118, 168
Kidrič, Boris 24, 68, 168
Klasić, Hrvoje 39, 168
Klein (Klajn), Hugo 97, 168
Kmecl, Matjaž 126, 127, 168
Kobal, Miloš 170
Kocbek, Edvard 65, 73, 74, 111, 113, 167, 168, 171, 175
Kodrič, Ravel 169
Kolman, Alojz – Marok 59, 91
Kolovšek, Karel 71
Kolumbo, Josip 88
Konec Juričič, Nuša 44, 173
Končar, Rade 90
Kopeček, Michal 42, 175
Koprivica, Danilo 94
Koritnik, Andrej 167, 171, 175
Kos, Matevž 168

Kos, Vinko 73
 Kos, Wolfgang 169
 Kosec, Stane 63, 91
 Kosovel, Ivan 57, 91, 93, 94
 Kosovel, Srečko 106, 168
 Kostnapfel, Janko 25, 30, 40–43, 52, 53, 56, 62, 98, 99, 141, 154, 168
 Košnjek, J. 92, 168
 Košuljandić, Velimir 45, 168
 Kovács, József Ö. 44, 163
 Kovačević, Veljko 66
 Kovačič, Jože 63, 91
 Kraigher, Jurij – Žore 69
 Kraigher, Amelia 169
 Kreačič, Goranka 168
 Kreibig, Nina 166
 Kristan, Pavle 38, 39, 168
 Kritsotaki, Despo 173
 Kroflič, Robi 37, 167
 Kukec, Andrej 55
 Kukman, Duško 69, 169

L

Lebar, Ivanka 71, 169
 Leidinger, Hannes 22, 23, 169
 Lengyel, György 170
 Leskošek, Franc 44, 45, 169
 Lisjak Gabrijelčič, Luka 42, 175
 Long, Vicky 173
 Lučić-Todosić, Ivana 90, 169
 Lunaček, Pavel – Igor 62
 Lušina, Janez 56, 64, 75, 163
 Luštek, Miro 166
 Luthar, Oto 87, 169

M

Macho, Thomas 166
 Maček, Ivan – Matija 75, 76
 Maher, Neva 130, 169
 Majer, Tine 60, 92
 Makarovič, Marija 130, 169
 Malečkar, Nela 165, 172
 Manojlović Pintar, Olga 171
 Martelanc, Vladimir 106, 169
 Marušič, Andrej 47, 169
 Masaryk, Tomáš G. 9, 20, 21, 26, 34, 37, 43, 44, 169
 Mašera, Sergej 80, 84–86, 91
 McLellan, Josie 165
 Merrick, Jeffrey 43, 169
 Michelsen, Nicholas 34, 170
 Mićunović, Veljko 66
 Mikuž, Metod 166
 Miladinović, Milan M. 69, 75, 77–79, 170
 Milatović, Veljko 66
 Milčinski, Lev 21, 25–27, 38, 40, 41, 80, 86, 116–19, 124, 169, 170, 175
 Miller, Nick 122, 170
 Mohr, Michael 165
 Moksony, Ferenc 43, 44, 170
 Moore, Charles 19, 170
 Morselli, Enrico (Henry) 29, 170
 Može, Ivan 60
 Musek, Janek 32, 48, 170, 171

N

Narat, Tamara 167

Novak, Boris A. 114, 171

Novak, Drago 55, 171

O

Omerza, Igor 111, 120, 171

Orešnik, Ivo 55, 171

Overy, Richard 22, 171

P

Padersič, Vinko – Batreja 57, 73,
91, 93

Pagon, Andrej – Ogarev 70, 71,
171

Pahljina, Cvijeta 30, 45, 171

Palach, Jan 12, 34, 38, 83

Palčič (sestri) 93

Partljič, Tone 173

Paternu, Boris 116, 118

Pavlin, Mile 70, 171

Pečar, Maks – Črne 58, 91

Perica, Vjekoslav 56, 77, 89, 90,
171

Perissinotto, Matteo 37, 171

Perovšek, Jurij 164

Peršuh, Ivan 59

Petrović, Slobodan 88, 171

Pijade, Moša 88

Pirc, Bojan 20, 23, 24, 26, 43,
44, 172

Pirc, Ivo 20, 23, 26, 43, 44, 172

Pirjevec, Dušan 110, 114, 115,
120, 124, 128, 167, 171, 175

Pišljar, Marko 42, 175

Planko, Lado 168

Platter, Julius 21, 176

Popović, Konstantin – Koča 163

Popović, Pero – Aga 88

Poštuvan, Vita 47, 49, 166, 176

Prešeren, France 70, 120

Pretnar, Jože (Joža) 85, 86, 100

Prieto, Moisés 166

Princip, Gavriilo 83

Puhar, Alenka 23, 24, 32, 39,
48, 110, 111, 172

R

Ramšak, Jure 115, 172

Ratej, Mateja 22, 37, 172

Ravbar, Jože – Jošt 58, 172

Ravbar, Franc – Vitez 62, 91

Redelonghi, Marko 58, 91

Remec, Meta 11, 16, 22, 23, 25,
32, 38, 39, 42, 43, 45, 106–08,
112, 138–41, 150–53, 172, 187

Repe, Božo 49, 173

Riemer, Jeffrey W. 173

Rostoványi, Zsolt 170

Roškar, Saška 41, 42, 44, 169,
173–75

Rožanc, Marjan 122, 173

Rupel, Dimitrij 95, 120, 121

Rutar, Miloš 57–59, 62–64, 75,
92, 173

Růžička, Ladislav 30, 173

S

Sajko, Mako 31, 107, 108

Savelli, Mat 42, 173

Sekulić, Zoran 33, 173

Shore, Marci 39, 173

Silkenat, David 22, 173
 Simmich, Thomas 165
 Sindelić, Stevan 83, 85
 Slak, Jože 58, 91
 Slodnjak, Anton 118
 Smiljanić, Ivan 12, 13, 23, 25,
 139, 141, 142, 150, 151, 154,
 173, 187
 Smith, Matthew 173
 Soboul, Albert 83, 84
 Sontag, Susan 14, 104, 105,
 127, 128, 130, 173, 174
 Spasić, Milan 84–86, 91
 Spaskovska, Ljubica 39, 174
 Stanonik, Marija 72, 174
 Stariha, Janko 64, 91
 Strle, Urška 87, 169
 Strmčnik, Marjana 89, 174
 Studen, Andrej 19, 174

Š

Šalehar, Marjana 38, 174
 Širok, Kaja 32, 174
 Škodrić, Ljubinka 67, 174
 Šorn, Mojca 172
 Špadijer-Džinić, Jelena 80
 Špur, Katja 71, 174
 Šticl, Herman 55, 171
 Štirn-Janota, Petra 37, 167
 Štrajn, Darko 168
 Šubic, Ive 92

T

Tančič Grum, Alenka 41, 174
 Taškar, Jana 47, 174

Tekavčič Grad, Onja 27, 30, 47,
 174
 Tepić, Milan 101
 Tinková, Daniela 18, 19, 174
 Toye, Richard 166
 Trencsényi, Balázs 42, 120, 175
 Troha, Gašper 39, 163, 175
 Trstenjak, Anton 48, 49, 116,
 117, 175
 Turk, Dušan – Dule 59
 Turnher, Edo 166
 Turšič, Ivan – Iztok 64, 91, 94,
 162

U

Uderman, Boris 170
 Urbančič, Ivo 120, 129

V

Vajner, Slaviša – Čiča 91
 Varešanin, Marijan 83
 Veranič Žmuc, Lea 42, 175
 Verginella, Marta 87, 169
 Videtič Paska, Alja 173–75
 Vidmar, Ciril 63
 Vidmar, Josip 74, 111, 114, 175
 Vinko, Matej 42, 44, 173
 Vipotnik, Janez 96
 Virant-Jaklič, Mira 170
 Visarionovič, Josif – Stalin 110
 Vodopivec, Katja 170
 Vodopivec, Peter 114, 175
 Vojinović, Aleksandar 67, 175
 von den Driesch, Ellen 34, 40, 175
 Voráček, František 30, 175

W

Warren, Robert Penn 22, 175

Watzka, Carlos 22, 175

Weaver, John 169

Weis, Kurt 25, 176

Williams, Glanville 19, 176

Winiecki, Peter 34, 165

Wright, David 169–70

Z

Zadavec Šedivy, Nuša 49, 176

Zajc, Marko 13–15, 32, 122,
138, 139, 144, 150, 151, 156–58,
176, 187

Zalokar, Alojz 24, 176

Zoran, Ivan 94, 176

Zorko, Maja 47, 169

Zupan, Vitomil 110, 165, 172

Ž

Žerajić, Bogdan 83

Žerdin, Feri 108, 109, 176

Živković, Dušan 57–59, 62–64,
90, 167

Žižek, Aleksander 164

Župančič, Oton 23, 44, 176

O AVTORJIH

Remec, Meta, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, meta.remec@inz.si

Smiljanić, Ivan, dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, ivan.smiljanic@inz.si

Zajc, Marko, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, marko.zajc@inz.si

